

Reële lonen en winsten

Terwijl de inflatie de reële lonen heeft uitgehold, stijgen de bedrijfswinsten. Wordt de aandeelhouder rijker ten koste van de werknemer? En zijn forse loonstijgingen nu wel verantwoord?

Verder onder andere:

Productiviteitsverschillen
tussen publieke uitvoerings-
organisaties toegenomen,
p. 324

In memoriam
Roefie Hueting: pionier
die het economische
denken vernieuwde, p. 347

Verskil in
kerninflatie tussen
Nederland en eurozone
loopt op, p. 350

Call for papers

Voor de komende *ESB*-nummers werkt de redactie aan de volgende thema's. Doet u mee? Bijdragen kan via het schrijven van een artikel.

Deadlines en stijlregels:
www.esb.nu/call-for-papers

Augustus: *Staatdeelnemingen*

Daarna: *Onbenut arbeidspotentieel*

Armoede in Nederland

Kinderopvang (dossier)

ESB elke maand op de mat?

Dat kost nu slechts 99 euro per jaar

Ga naar esb.nu/word-lid

Inhoud

Uitgelicht

290

Reële lonen en winsten

Inleiding: Aandeelhouders kunnen wel een stootje hebben

ROBERT KLEINKNECHT

292

Hogere loongroei wenselijk ter ondersteuning van de koopkracht

MACHIEL TELLING EN SJORS VAN WICKEREN

293

Sterke loon-prijzdynamiek leidt tot langer hoog blijvende inflatie

MAIKEL VOLKERINK, WILKO BOLT EN DENNIS BONAM

296

Forse groei lage lonen en meer vaste contracten tussen 2017 en 2022

BAS TER WEEL EN IRIS KLINKER

300

Compleet beeld van de prijs van werk vereist nieuwe statistieken

ANTHONY STIGTER

304

Aandeel arbeid gedaald door gestegen winsten in handel, bouw en vervoer

DOMINIC KOK

306

Economische winsten zijn over de lange termijn gestegen

HAS VAN VLOKHOVEN

310

Daling aandeel arbeid voor rekening van werknemers

JACOB-JAN KOOPMANS EN TIJMEN DE VOS

314

Lage investeringen beperken de loongroei

SERVAAS STORM

315

Winst verschilt sterk per sector en is ook nodig voor immateriële investeringen

HUGO ERKEN EN MICHIEL VAN DER VEEN

316

Afvalenergiecentrales ook nodig in circulaire economie

ELBERT DIJKGRAAF

320

Productiviteitsverschillen tussen publieke uitvoeringsorganisaties toegenomen

SELWYN MOONS EN SANDER VAN VELDHIJZEN

324

Extra dik
zomernummer

Wat docenten economie vinden van de economie en de lespraktijk

JEROEN HINLOOPEN EN BASTIAAN VAN DER BROEK

328

De Europese Unie vergroot de nationale autonomie

ARIE BLEIJENBERG

330

Niet verduurzaming maar beter management is bepalend voor omzetgroei

SJOERD HARDEMAN EN WOUTER-BAS TEN BERGE

334

Gegevensuitwisseling in de zorg mogelijk gebaat bij opt-out-systeem

KOEN VAN DER SWALUW

336

Houd bij pensioenovergang rekening met huidige impliciete herverdelingen

ANNE LANING

340

Pensioenfondsen, pas gedragsinzichten toe bij invulling van zorgplichten

SABINE VERBUNT

344

In memoriam Roefie Hueting: pionier die het economische denken van binnenuit vernieuwde

JAN PRONK

347

Uit het veld: Promovendi vragen meer aandacht voor de verdeling van welvaart

SARAH VAN HUGTE EN YRLA VAN DE VEN

348

Statistiek

350

Ceteris paribus

352

Klimaatconcurrentie

Klimaatbeleid wordt vaak op nationaal niveau vormgegeven, en dat leidt tot problemen. Wanneer één land CO₂ beprijsd en het andere schone industrieën subsidiëert zonder CO₂ te beprijsen, dan wordt de concurrentie verstoord in het voordeel van CO₂-intensieve bedrijven in het subsidiërende land. Ook kunnen landen té hoge subsidies bieden voor verduurzaming wanneer ze hun vestigingsklimaat aantrekkelijker willen maken. *Carbon border adjustment* verlicht deze problemen, zo tonen Clausing en Wolfram aan de hand van een keuzematrix. Met zo'n mechanisme kunnen landen de prijs op CO₂ gelijk trekken door een importtarief te eisen ter hoogte van het verschil tussen de twee nationale CO₂-prijzen.

Clausing, K.A. en C. Wolfram (2023) *Carbon border adjustments, climate clubs, and subsidy races when climate policies vary*. NBER Working Paper, 31310.

Eenzaamheid en schulden

Ouderen die zich zorgen maken om schulden, zijn vaker eenzaam. Zij missen niet per se vaker een echtgenoot of partner, maar hebben wel een minder breed of minder actief sociaal netwerk. Dit laten Loibl et al. zien met gebruik van data van de Longitudinal Aging Study Amsterdam over de financiële en sociale situaties van Nederlandse ouderen. Opvallend is dat de hoogte van de schulden niet samenhangt met eenzaamheid, maar alleen met de zorgen over de schulden die ouderen aangeven te ervaren. Dat zorgen om schulden eenzaamheid veroorzaken en niet andersom, wordt aannemelijk gemaakt op basis van bestaande literatuur.

Loibl, C., M.A. Drost, M. Huisman et al. (2023) *Worry about debt is related to social loneliness in older adults in the Netherlands*. Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement. DP 05/2023-024.

Effectieve uitwisselingen

Studenten die aan een uitwisseling hebben deelgenomen, hebben drie jaar na hun afstuderen zestien procent meer kans op een baan, en vinden gemiddeld ook twee maanden sneller een eerste baan. Dit laten De Benedetto et al. zien met Italiaanse data en een *fuzzy regression discontinuity*-model waarbij de toelatingseisen voor een Erasmus-beurs als discontinuïteit functioneert. Het effect is het sterkst voor mannen, binnen de exacte wetenschappen, en wanneer de uitwisseling naar een hogere kwaliteit universiteiten was. Het wordt verklaard door een verbetering in het gesproken Engels, verbeterde academische resultaten, en meer bereidheid om te verhuizen voor de juiste baan.

De Benedetto, M.A., M. De Paola, V. Scoppa en J. Smirnova (2023) *Erasmus Program and labor market outcomes: Evidence from a fuzzy regression discontinuity design*. IZA Discussion Paper, 16181.

Genot van competitie

Een competitieve houding hangt samen met betere arbeidsmarktuitkomsten. Vooral genieten van competitie en een drang om te winnen zijn belangrijk. Dat laten Buser en Oosterbeek zien aan de hand van Nederlandse enquêtedata. Ook voor geluk en zelfvertrouwen blijkt het genot van competitie positief te zijn. Een sterkere drang om te winnen hangt daarentegen samen met minder geluk en met narcisme. Ten slotte blijken mannen competitiever dan vrouwen, waarmee er tien procent van het genderverschil qua inkomen verklaard kan worden.

Buser, T. en H. Oosterbeek (2023) *The anatomy of competitiveness*. Tinbergen Institute Discussion Paper, 2023-031/I.

Reshoring door

Voorname-lijk ontwikkelingslanden lijken geraakt te worden door automatisering, omdat bedrijven hun productie terughalen naar de ontwikkelde landen. Dat laten Nii-Aponsah et al. zien met een model dat de optimale allocatie van productieactiviteiten genereert. Technologische vooruitgang op het gebied van automatisering vindt vooral plaats in ontwikkelde economieën, waardoor de kosten van de productie hier afnemen. Lage-

Sociale mobiliteit en herverdeling

Mensen die een neerwaartse sociale mobiliteit ervaren – een slechtere baan of lager salaris dan hun ouders – hebben een sterkere voorkeur voor herverdeling. Dit laat Weber zien via internationale enquêtedata. In een aanvullend vragenlijstexperiment worden Amerikanen geïnformeerd over hun daadwerkelijke inkomensmobiliteit. Wanneer blijkt dat deze lager uitvalt dan hun verwachting, neemt hun

automatisering

inkomenslanden in Azië worden hierdoor relatief minder aantrekkelijk en verliezen productie, omdat bedrijven hun productie terug naar de ontwikkelde economieën verplaatsen. Ontwikkelde economieën profiteren zo van toegenomen productie en hogere lonen.

Nii-Aponsah, H., B. Verspagen en P. Mohnen (2023) *Automation-induced reshoring and potential implications for developing economies*. UNU-MERIT Working Paper, 2023-018.

voorkeur voor herverdeling toe. Valt de daadwerkelijke mobiliteit hoger uitvalt dan verwacht, is er geen effect op herverdelingsvoorkeur. De resultaten wijzen op een *self-serving bias*: mensen schrijven verliezen toe aan externe factoren, maar hun winsten aan eigen inzet en talent.

Weber, N. (2023) *Experience of social mobility and support for redistribution: Accepting or blaming the system?* ifo Working Paper, 397.

Hoge discontovoet

De investeringen dalen mede doordat bedrijven hun gehanteerde discontovoet niet een-op-een aanpassen wanneer hun verwachte kapitaalkosten veranderen. De discontovoet neemt met ongeveer 0,3 procentpunt af wanneer de kapitaalkosten met één procentpunt afnemen. Dit laten Gormsen en Huber zien met een nieuwe internationale dataset aan gegevens uit 'conference calls'. Vooral sinds 2002 blijft de gehanteerde discontovoet flink achter bij de dalende kapitaalkosten, waardoor er minder wordt geïnvesteerd dan verwacht. De auteurs ontdekken dat veel managers denken dat hoge discontovoeten winstgevendheid uitstralen naar aandeelhouders, wat de hoger dan verwachte discontovoet kan verklaren.

Gormsen, N.J. en K. Huber (2023) *Corporate discount rates*. NBER Working Paper, 31329.

Jongeren aan het werk

In 2010 en 2011 vergoedde een subsidie in België ongeveer 45 procent van de loonkosten als een bedrijf een laaggeschoolde werkloze aannam die jonger was dan 26 jaar. Die subsidie zorgde op de lange termijn voor gemiddeld drie kwartalen meer werkervaring voor jongeren met een diploma. Dit laten Albanese et al. zien door jongeren net boven en onder de leeftijdsgrens van 26 jaar met elkaar te vergelijken. Voor schoolverlaters was er geen effect. Er is waarschijnlijk een minimaal niveau van vaardigheden vereist om ergens langdurig aan het werk te blijven.

Albanese, A., B. Cockx en M. Dejemeppe (2023) *Long-term effects of hiring subsidies for low-educated unemployed youths*. ROA Research Memorandum, 002.

Meer belastingontwijking

Zwakkere rapporteringseisen hebben in Frankrijk de ontwijking van de vermogensbelasting verergerd. Dit laten Garbinti et al. zien met een nieuw *dynamic bunching model*. Vanaf 2013 hoeven belastingbetalers met een vermogen minder dan 2,57 miljoen euro niet meer aan te geven hoe hun vermogen is opgebouwd. In de volgende jaren neemt de vermogensgroei van belastingbetalers met een vermogen boven deze grens af, om onder die grens te kunnen blijven. Waarschijnlijk willen mensen onder de grens blijven omdat zij verwachten om zo makkelijker de vermogensbelasting te kunnen ontwijken wanneer de belastingdienst minder informatie heeft.

Garbinti, B., J. Goupille-Lebret, M. Muñoz et al. (2023) *Tax design, information, and elasticities: Evidence from the French wealth tax*. NBER Working Paper, 31333.

Economische specialisatie

Theoretische en econometrische artikelen worden steeds gespecialiseerder, terwijl artikelen over de toegepaste economie een groter bereik aan onderwerpen omvatten. Dat laten Galiani et al. zien aan de hand van artikelen vanaf 1970 tot 2016 uit vooraanstaande economische tijdschriften en een machinelearning-model. De theoretische papers worden over de tijd steeds minder geciteerd door andere gebieden van economisch onderzoek en uiteenlopende vakgebieden buiten de economie. Artikelen in de toegepaste economie ervaren juist een toename van citaties uit andere disciplines. Voornamelijk vanuit de geneeskunde, psychologie en het recht.

Galiani, S., R.H. Gálvez en I. Nachman (2023) *Unveiling specialization trends in economics research: A large-scale study using natural language processing and citation analysis*. NBER Working Paper, 31295.

Aandeelhouders kunnen wel een stootje hebben

Macro-economisch gezien lijkt 2022 de boeken in te gaan als het jaar van de verwarring. Op het eerste oog lijkt het verhaal simpel: terwijl door de hoge energieprijzen de reële lonen daalden, wisten bedrijven hun marges te vergroten (Erken et al., 2023). Oftewel: 'graaiflatie'! (FNV, 2023)

Toch is dat niet het hele verhaal. Huishoudens hadden in 2022 namelijk collectief meer te besteden. Door een toename in het aantal gewerkte uren en door de steunpakketten van de overheid stegen de reële inkomens (CBS, 2023). En ook de loonontwikkeling zelf bevatte een opmerkelijke twist: juist de lage lonen gingen er in reële termen wél op vooruit in deze tijden van arbeidskrapte, zo tonen Bas ter Weel en Iris Klinker in deze ESB.

En helemaal ongerechtvaardigd waren de hogere winsten niet. Door de oplopende rente stegen namelijk de (verwachte) kapitaalkosten (Van Vlokhoven, 2023). De hogere winst in 2022 gaat dan overigens nog altijd naar de factor kapitaal, maar vaker naar de kredietgever en minder naar de aandeelhouder.

Inhaalslag lonen nodig

Dat alles laat onverlet dat de lonen over het geheel genomen zijn achtergebleven. Al merkt Anthony Stigter op dat we geen volledig beeld hebben van de loonontwikkeling: loonstijgingen buiten de cao's om en de tarieven van zelfstandigen onttrekken zich aan het zicht – en dit zijn juist de flexibelere componenten.

Een loonstijging is te verwachten: Maikel Volkerink, Wilko Bolt en Dennis Bonam schatten dat prijsstijgingen in het verleden na circa vijf jaar volledig zijn doorgewerkt in de lonen.

En een loonstijging is ook nodig voor koopkrachtbehoud. De compensatie vanuit de overheid loopt namelijk tegen haar grenzen aan, zo stellen Machiel Telling en Sjors van Wickeren in een bijdrage die geschreven is nog voordat Rutte IV demissionair werd.

Sleutel ligt bij aandeelhouders

Loonstijgingen kunnen de inflatie opdrijven, maar de mate waarin hangt ook af van de reactie van bedrijven: de inflatie kan lager uitpakken naarmate bedrijven de hogere lonen minder doorrekenen in de prijzen – en dus de winsten matigen.

Zo'n offer van de aandeelhouder lijkt redelijk. Aandeelhouders zijn in principe beter in staat om incidentele schokken op te vangen dan werknemers. En bovendien zouden zij wat vet op de botten moeten hebben: in zijn bijdrage toont Dominic Kok dat het aandeel van arbeid in het nationaal inkomen de afgelopen decennia is gedaald doordat de winsten zijn gestegen. Jacob-Jan Koopmans en Tijmen de Vos vullen aan dat die daling vooral voor rekening komt van de werknemers. En Has van Vlokhoven voegt toe dat vooral de aandeelhouders er sinds de jaren tachtig fors op

vooruit zijn gegaan (hoewel ze in 2022 een minder goed jaar hadden). Niet alleen het kapitaalaandeel in het nationaal inkomen steeg namelijk, maar door de lage rente kwam ook een groter deel van het kapitaalinkomen ten goede aan de aandeelhouders.

Hogere productiviteit helpt

Met lagere winsten is de ruimte voor investeringen beperkter en daar hebben we allemaal last van, zo stellen de werkgevers (VNO-NCW, 2023). Maar bedrijven zijn de afgelopen decennia een steeds beperkter deel van de winst gaan investeren, zo toont Servaas Storm: het is dus ook mogelijk om de tegelijkertijd aanzienlijk gestegen dividenduitkeringen en aandeleninkoop te beperken. Kanttekening bij de lagere investeringen is wel dat het belang van investeringen in immateriële activa niet goed zichtbaar is in de nationale rekeningen. Hugo Erken en Michiel van der Veen roepen op om die activa niet vergeten bij de loononderhandelingen.

Dat laat onverlet dat een grotere koek natuurlijk wel helpt bij de verdeling ervan. En als het even meezit, kunnen juist stijgende lonen daarbij helpen, samen met de hogere rente. Een hogere prijs van arbeid en kapitaal dwingt bedrijven om productiever te worden, waardoor de al decennia lage arbeidsproductiviteitsgroei eindelijk weer eens zou kunnen stijgen (De Ridder, 2022; Kleinknecht, 1994). Na de economische capriolen van 2022, lijkt alles mogelijk.

Literatuur

CBS (2023) Beschikbaar inkomen huishoudens 2 procent hoger in 2022. CBS Bericht, 24 maart.

Erken, H., S. Groot, S. Schreijen en M. van der Veen (2023) *Is in Nederland sprake van 'graaiflatie'?* Rabobank Onderzoek, 5 mei.

FNV (2023) *Stijgende prijzen en hoge winsten. Jaarverslag van de BV Nederland 2022.* FNV Publicatie, april.

Kleinknecht, A.H. (1994) *Heeft Nederland een loongolf nodig? Een neo-Schumpeteriaans verhaal over bedrijfs-winsten, werkgelegenheid en export.* Oratie aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Ridder, P. de (2022) Lage productiviteitsgroei gevolg van gedaalde kapitaal- en loonkosten. ESB, 108(4819), 128–131.

Vlokhoven, H. van (2023) *Geen graaiflatie omdat de kosten van kapitaal gestegen zijn.* Blog op esb.nu, 23 mei.

VNO-NCW (2023) *Position paper VNO-NCW en MKB-Nederland winsten & lonen.*

Weel, B. ter, J. Witteman en D. Stäbler (2023) *Loonontwikkeling en AIQ in Nederland: Analyse van lonen, winst en AIQ.* Eindrapport SEO Economisch Onderzoek, 2023-54.

ROBERT KLEINKNECHT

Hoofdredacteur

kleinknecht@economie.nl

Hogere loongroei wenselijk ter ondersteuning van de koopkracht

De hoge energieprijzen hebben een flinke deuk geslagen in de koopkracht van huishoudens. Dit terwijl de economie nog goed draait: 2022 kende een forse economische groei en de winsten van bedrijven bleven veelal op peil. Een inhaalslag van de lonen is op zijn plaats en wenselijker dan een generieke compensatie door de overheid.

IN HET KORT

- De hoge inflatie en energieprijzen in 2022 leidden tot een grote daling van de reële lonen.
- Om het collectieve welvaartsverlies gelijk te verdelen, zou het arbeidsaandeel in het nationaal inkomen op peil moeten blijven.
- Een redelijke bijdrage van werkgevers aan de koopkrachtontwikkeling helpt om een compensatie-economie te voorkomen.

MACHIEL TELLING

Beleidsmedewerker
bij het Ministerie van
Financiën (MinFin)

SJORS VAN WICKEREN

Beleidsmedewerker
bij MinFin

Om huishoudens te ondersteunen heeft het kabinet historisch grote koopkrachtpakketten en een prijsplafond ingesteld, mede omdat de reële lonen fors daalden. En dit terwijl er ruimte was en is voor een flinke loonstijging. Het is dan ook wenselijk dat de lonen een inhaalslag maken, en dat werkgevers op deze manier tijdig een redelijke bijdrage leveren aan de koopkrachtontwikkeling.

In dit artikel zetten we het maatschappelijke belang uiteen van loongroei. Ook gaan we in op de mogelijke economische nadelen van loongroei zoals een verlies aan concurrentiepositie en werkloosheid. Deze nadelen zijn in de huidige economische situatie vermoedelijk beperkt.

Verdelen van het collectieve welvaartsverlies

Omdat Nederland meer energie importeert dan exporteert, leidt de stijging van de energieprijzen tot een ruilvoetverlies. Zo berekende het Centraal Planbureau (CPB) in de recente raming van het Centraal Economisch Plan dat het verschil tussen uitvoer- en invoergroei voor Nederland leidde tot een collectieve verarming van 1,9 procent van het bruto binnenlands product in 2022 (CPB, 2023).

Het collectieve welvaartsverlies kan op verschillende manieren worden verdeeld. Een logisch uitgangspunt om het collectieve welvaartsverlies neutraal te verdelen, zou

zijn dat de arbeidsinkomensquote (AIQ) gelijk moet blijven. Een gelijkblijvende AIQ staat immers voor een gelijke relatieve ontwikkeling van de economische beloning voor de werknemers (productiefactor arbeid) en de werkgevers (productiefactor kapitaal) – een gelijkblijvende verdeling van de economische koek. Voor zowel werkgevers als werknemers betekent dit dat zij financieel wat inleveren door het ruilvoetverlies (in reële termen).

De huidige verdeling is echter niet gelijk. Het ruilvoetverlies leidt er voor werknemers toe dat hun loon minder stijgt dan de inflatie. Hun loon stijgt in nominale termen, maar hun koopkracht neemt af. Op basis van het verband tussen loonkosten en productiviteit (kader 1), kunnen zij (mogelijk op langere termijn) verwachten dat hun loon stijgt met de verandering van de prijs toegevoegde waarde bedrijven en de arbeidsproductiviteit. In 2022 bedroegen deze 5,7 procent en 0,5 procent. Dit betekent dat de loonvoet van werknemers, als zij een evenredig aandeel van het collectief welvaartsverlies hadden te dragen, zou zijn gestegen met 6,2 procent. Hiertegenover staat een inflatie van 6,7 procent, volgens de nieuwe rekenmethode voor de consumentenprijsindex van het Centraal Bureau voor de Statistiek waarbij er rekening wordt gehouden met nieuwe en bestaande energiecontracten (CPB, 2023). In reële termen hadden werknemers op basis van een gelijke verdeling van het collectief welvaartsverlies dus ongeveer 0,5 procent ingeleverd. Ook in 2023 zal er naar waarschijnlijk een (beperkte) afname van het reële loon optreden, gevolgd door een geraamde stijging in 2024 en de volgende jaren (tabel 1).

Tegelijkertijd blijven de winsten van bedrijven relatief hoog. Tabel 1 maakt duidelijk dat de lonen niet alleen achterblijven bij de inflatie, maar ook bij wat er verwacht mag worden op basis van de prijs die bedrijven kunnen doorberekenen aan hun klanten. Dat gaat om de arbeidsproductiviteit (wat bedrijven kunnen produceren) en de prijs die bedrijven ontvangen over hun toegevoegde waarde (wat bedrijven verdienen aan de productie). Als lonen meegroeien met deze twee factoren blijft de winst grosso modo gelijk. De tabel toont dat de economische ruimte in de loonvoet in 2022 aanzienlijk hoger is dan de daadwerkelijke stijging zoals geraamd door het CPB. In 2023 en 2024 wordt dit verschil naar verwachting maar voor een deel ingehaald. Het collectieve welvaartsverlies wordt dus voor een groot deel afgewenteld op werkenden, zoals eerder ook al vastgesteld (Noten, 2022).

Verband loonkosten en productiviteit

KADER 1

Hoeveel een werkgever aan loon kan betalen, wordt bepaald door de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit vergeleken met de reële loonvoet (contractlonen plus sociale lasten en incidentele lonen). Hoe productiever een werknemer immers is, hoe meer waarde deze voor de werkgever produceert, en hoe meer daarvan de werkgever kan uitbetalen in de vorm van loon. De reële loonvoet is voor werkgevers relevant omdat deze rekening houdt met alle relevante kosten, zoals de sociale lasten en incidentele loonontwikkeling, en dus

daadwerkelijk laat zien wat de financiële ruimte voor werkgevers is met het oog op loonbetalingen. De reële loonvoet wordt berekend op basis van de prijs toegevoegde waarde, omdat dit de prijs is die binnenlandse producenten over hun afzet ontvangen.

Vanaf eind jaren negentig zijn de loonstijging en toename van de arbeidsproductiviteit gemiddeld genomen met elkaar in evenwicht (Leering en Hartevelde, 2021). De praktijk komt dus in grote lijnen overeen met de theorie.

Jaar-op-jaarverandering van de loonvoet van bedrijven, in procenten

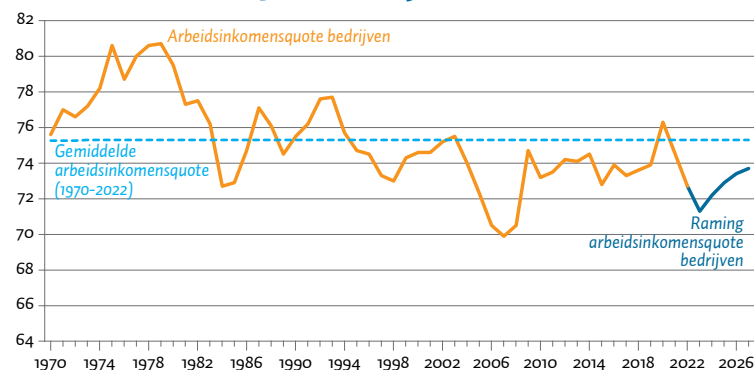
TABEL 1

	2022	2023	2024
Consumentenprijsindex (nieuw)	6,7	6,5	3,2
Prijs toegevoegde waarde bedrijven	5,7	5,5	3,0
Arbeidsproductiviteit	0,5	0,4	1,1
Ruimte in loonvoet van bedrijven = arbeidsproductiviteit + prijs toegevoegde waarde bedrijven	6,2	5,9	4,1
Geraamde toename loonvoet bedrijven (CPB)	3,1	6,1	5,1

Data: CPB (2023) | ESB

Arbeidsinkomensquote bedrijven 1970–2027

FIGUUR 1

Bron: CPB, 2023 | ESB

De achterblijvende lonen ten opzichte van winsten zijn ook zichtbaar in de ontwikkeling van de AIQ. Deze is van 2021 op 2022 sterk gedaald, en daalt naar verwachting in 2023 verder: van 74,5 procent in 2021 naar 72,7 procent in 2022 en (geraamd) 71,3 procent in 2023 (figuur 1). Deels wordt de daling verklaard door de doorlooptijd van cao's: naar verwachting zal de AIQ pas in 2027 weer rond het niveau van voor de inflatieschok zijn. Het kost dus aanzienlijke tijd voordat de werking van het poldermodel leidt tot herstel van de AIQ, waarbij er uiteraard grote onzekerheid blijft of de raming voor 2027 gerealiseerd wordt.

Positieve effecten van versnelde loongroei

Een gelijkblijvende AIQ vergt een snellere stijging van de lonen dan op dit moment wordt verwacht. Zo'n snellere stijging zou een aantal positieve effecten met zich mee-

brenge. De belangrijkste hiervan zijn het verminderen van de druk op de overheid om het koopkrachtverlies van huishoudens te compenseren, en het verminderen van arbeidsmarkttekorten.

Loongroei vermindert noodzaak compensatie

Het koopkrachtverlies van 2022 leidde tot grote druk op compensatie vanuit de overheid en het kabinet heeft historisch grote pakketten aan maatregelen genomen. In de Miljoenennota 2023 zijn er onder andere verschillende toeslagen verhoogd. Daar bovenop kwam het tijdelijke energieprijzplafond om de onzekerheid over de energieprijzen bij huishoudens weg te nemen en ook energie-intensieve mkb-bedrijven kregen steun. Beperkingen in de uitvoering en de korte termijn waarop maatregelen genomen moeten worden, leiden tot generieke maatregelen. Deze ondoelmatigheid levert voor de maatschappij extra kosten op.

De koopkrachtcompensatie heeft de reële inkomensachteruitgang voor veel huishoudens aanzienlijk verlicht, maar leidt echter mogelijk ook tot minder druk op de loongroei. Het ondersteunen van koopkracht wordt immers een minder sterk argument in de loononderhandelingen.

We zien hier een risico op een tijdelijke wisselwerking tussen koopkrachtcompensatie en achterblijvende lonen. Wanneer de lonen al dan niet tijdelijk verder achterblijven, verslechtert het koopkrachtbeeld, waardoor er meer druk ontstaat op koopkrachtmaatregelen. Dit leidt vervolgens tot slechtere koopkrachtplaatjes, waardoor er druk op de politiek ontstaat om nog meer te compenseren.

Het is budgettair niet houdbaar om generiek te blijven compenseren; daarnaast komen de grenzen van het stelsel in zicht. De toeslagen zijn afgelopen jaar flink verhoogd en de heffingskortingen in de fiscaliteit zijn ondertussen zo hoog dat veel lage inkomens en middeninkomens verzilveringsproblematiek ervaren. Zo is het aantal mensen met een dergelijke problematiek gestegen van 600.000 personen in 2000 naar drie miljoen mensen in 2023 (interne berekening Ministerie van Financiën). Verdere verhoging van deze kortingen leidt voor hen dus niet, of maar in beperkte mate, tot koopkrachtverbetering.

Loongroei helpt tegen arbeidsmarkttekorten

De arbeidsmarkt in Nederland is historisch krap. Naar verwachting zal een minder snel groeiende beroepsbevolking er vanaf 2025 toe leiden dat de tekorten langere tijd zullen aanhouden (Ebrecht et al., 2022).

Loongroei kan een belangrijk onderdeel zijn van de oplossing van arbeidsmarkttekorten. Een hogere prijs voor arbeid in de vorm van hogere lonen vergroot namelijk de prikkel om te werken en vermindert de vraag naar arbeid. Een hogere prijs van arbeid maakt bovendien investeringen in arbeidsbesparende technologieën rendabeler. Zo kan er meer kapitaalsubstitutie, en daardoor mogelijk een hogere arbeidsproductiviteit ontstaan. Banen die onvoldoende productief zijn, zullen de hogere prijs niet kunnen leveren en vervallen. De mensen die zo vrijkomen, kunnen vervolgens aan de slag in sectoren waar tekorten zijn. Hierbij is het van groot belang dat de overheid mensen goed ondersteunt en begeleidt om in kraptesectoren aan de slag te kunnen gaan.

Loongroei is bij tekorten echter niet gegarandeerd. Economisch gezien is er, in het geval van de arbeidsmarkt, niet direct sprake van een markt waarbij vraag en aanbod gegarandeerd bij elkaar komen op een prijs waarbij de markt verzadigd wordt in termen van aanbod. De prijs voor cao-lonen komt immers tot stand via een onderhandeling in de polder, waarbij vakbonden ook andere doelen kunnen nastreven dan enkel hoge lonen. Zo kunnen vakbonden zich onder andere richten op het voorkómen van werkloosheid en looncompressie (nivellering binnen cao's) ten koste van hogere lonen. Hierdoor kan de ontstane prijs onder het marktevenwicht liggen, waardoor de vraag hoger is dan het aanbod van arbeid, en er dus tekorten ontstaan. Daarmee is er mogelijk een rol voor de overheid weggelegd om met loon-stimulerende maatregelen de tekorten als gevolg van lage lonen tegen te gaan.

Risico's van versnelde loongroei

Snellere loongroei brengt een aantal risico's met zich mee. De voornaamste hiervan zijn de loon-prijsspiraal, verslechtering van de concurrentiepositie en een mogelijke stijging van de werkloosheid. Op dit moment zijn de risico's echter beperkt.

Loon-prijsspiraal

In de ramingen van het CPB en DNB (CPB, 2023; DNB, 2023) wordt gewezen op het risico van mogelijke zelfversterkende effecten tussen lonen en andere prijzen in de economie (een loon-prijsspiraal), waardoor de kerninflatie verder oploopt. Op basis van de CPB-raming blijkt de loongroei aan te trekken in de jaren 2023 en 2024 (5,0 procent groei in beide jaren), maar is een loon-prijsspiraal nog zeker niet aan de orde. Sterker, het CPB concludeert dat er ruimte is voor loongroei. DNB wees de afgelopen tijd op ruimte voor loongroei, alhoewel in de recente raming wordt opgevoerd tot beheerste groei van lonen en winsten.

Hoewel een zelfversterkende loon-prijsspiraal niet in zicht is, kan mede vanwege de krapte in de economie het gevaar wel ontstaan dat opeenvolgende loonstijgingen de inflatie versterkt. Dat kan leiden tot langdurig hoge inflatie, die moeilijk te bestrijden is. In dat geval zal er een sterkere monetaire verkrapting noodzakelijk zijn om de vraag af te koelen en de inflatie te remmen, hetgeen schadelijk is voor de groei en kan leiden tot risico's voor de financiële stabiliteit. Om dit te voorkomen is het belangrijk dat vakbonden geen buitensporige looneisen stellen. Om het collectieve welvaartsverlies gelijk te verdelen, zullen ook zij een deel van het ruilvoetverlies moeten incasseren. Hiertegenover staat dat het belangrijk is dat werkgevers de loonkostenstijgingen niet direct en volledig in de prijzen doorberekenen.

Verslechterde concurrentiepositie

Ook bestaat er een risico dat hogere lonen leiden tot een afname van de internationale concurrentiepositie van Nederland. Loonstijgingen zorgen immers voor een stijging van productiekosten bij binnenlandse bedrijven, waardoor ze mogelijk duurder worden dan buitenlandse concurrenten die vergelijkbare producten of diensten aanbieden. Dit is echter alleen het geval wanneer de lonen in Nederland relatief harder stijgen dan in andere landen. Bovendien is

de uitgangspositie van het Nederlandse bedrijfsleven erg sterk, zoals onder andere is af te lezen aan het structureel hoge exportoverschot van Nederland.

Hogere werkloosheid

Tot slot wordt er vaak op gewezen dat hogere loongroei kan leiden tot een toename van de werkloosheid. Dit is een reëel risico, want hogere lonen zullen de vraag naar arbeid verminderen. De mate waarin de werkloosheid zou toenemen, is echter ook afhankelijk van de economische situatie. In tijden waarin de winsten relatief hoog zijn, en bedrijven er goed voor staan, zal dit effect relatief beperkt zijn. Bovendien is de werkloosheid bijzonder laag op dit moment; enige afkoeling op de arbeidsmarkt biedt verlichting voor sectoren waarin er momenteel krapte heerst.

Rol van de overheid

De loongroei neemt na een historisch daling van reële lonen recent toe (AWVN, 2023). Het is echter zeer de vraag of deze inhaalgroei de maatschappelijk gezien wenselijke hoeveelheid loonstijging is vanuit economisch perspectief. De relatief lage AIQ ten opzichte van het historische gemiddelde wijst erop dat de beloning van werknemers achterblijft bij de beloning voor kapitaaleigenaren.

De dynamiek tussen lonen en koopkrachtcompensatie is voor de overheid een argument om de loonstijgingen kritisch te volgen. Mocht de forse achteruitgang van de AIQ niet op korte termijn worden ingelopen, dan kan het voor de overheid wenselijk zijn om de sociale partners te stimuleren de loongroei te versnellen. Dit kan bijvoorbeeld worden bereikt via een sociaal akkoord, maar de overheid kan ook kijken naar beleidsinstrumenten zoals het verhogen van het minimumloon, of het verhogen van de eigen salarissen in kraptesectoren.

Literatuur

- Arce, O., E. Hahn en G. Koester (2023) *How tit-for-tat inflation can make everyone poorer*. Blog op www.ecb.europa.eu, 30 maart.
- AWVN (2023) *Cao-seizoen in beeld*. Statistiek op cao-kijker.awvn.nl
- CBS (2023a) *Kerngegevens sectoren; nationale rekeningen*. CBS Statistiek, 23 juni.
- CBS (2023b) *Vacaturegraad naar bedrijfstak*. CBS Statistiek.
- CPB (2023) *Centraal Economisch Plan 2023*. CPB Raming, maart.
- DNB (2022) *Wisselwerking lonen en prijzen: een negatieve spiraal?* DNB Analyse, 2 november.
- DNB (2023) *Economische ontwikkelingen en vooruitzichten*. DNB Analyse, juni.
- Ebregt, J., E. Jongen en B. Scheer (2022) *Groei beroepsbevolking gaat sterk afvlakken*. ESB, 107(4814), 478.
- Noten, H., T. de Vos, V. Vrijmoeth en J.-J. Koopmans (2022) *Inflatie herverdeelt van arbeid naar kapitaal*. ESB, 107(4813), 391–393.

Sterke loon-prijstdynamiek leidt tot langer hoog blijvende inflatie

De gebruikelijke loon-prijstdynamiek waarbij werknemers via hogere lonen compensatie willen voor inflatie, en ondernemers hun (loon)kostenstijgingen doorberekenen in hogere afzetprijzen, ligt momenteel onder het vergrootglas. Wat weten we over deze wisselwerking tussen lonen en prijzen in Nederland? In hoeverre vertraagt een sterke loon-prijstdynamiek de inflatiebestrijding?

IN HET KORT

- De energieprijsschok van 2022 gaat sinds het najaar gepaard met zowel hogere lonen als hogere winsten.
- Door de geleidelijke doorwerking van de prijzen in de lonen, lopen lonen op lange termijn hun achterstand op de prijzen in.
- Wanneer werknemers hun inkomensverlies sneller gecompenseerd krijgen, duurt het langer voordat de inflatie daalt.

MAIKEL VOLKERINK

Econoom bij De Nederlandsche Bank (DNB)

WILKO BOLT

Econoom bij DNB en hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam

DENNIS BONAM

Econoom bij DNB

In de loop van 2021 steeg de inflatie doordat wereldwijd de vraag naar goederen en diensten aantrok, terwijl het aanbod via productie- en logistieke ketens nog verstoord was. De scherpe energieprijzenstijging door de Russische inval in Oekraïne leidde vervolgens tot een nog verdere versnelling van de inflatie, met uiteindelijk een fors ruilvoetverlies in 2022 als gevolg (DNB, 2023a).

Terwijl de aanbodverstoringen inmiddels zijn afgenomen en de energieprijzen nog dalen, heeft de inflatie zich verbreed naar de prijzen van andere goederen en diensten. Met 7,1 procent in juni blijft de kerninflatie in Nederland hoog, zeker in vergelijking met het eurogebied-gemiddelde (5,5 procent).

Geconfronteerd met een hoge inflatie proberen huishoudens en ondernemers hun koopkrachtverlies en kostenstijgingen te compenseren via hogere lonen, tarieven of winsten. De loonontwikkeling heeft een duidelijke versnelling te zien gegeven; volgens voorlopige cijfers van de AWWN bedroeg de gemiddelde loonafspraken in nieuwe akkoorden in juni opnieuw meer dan 8 procent. Deze versnelling in nieuwe akkoorden zien we inmiddels ook terug in de cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek over de gemiddelde loongroei in zowel de bestaande als de nieuwe cao's. Ten opzichte van een jaar eerder kwam de cao-loongroei van het totaal aan sectoren in juni uit op 5,7 procent.

Hogere arbeidskosten kunnen ten koste gaan van de winstgevendheid van bedrijven. Op macroniveau zijn er niettemin signalen dat in het afgelopen jaar veel Nederlandse bedrijven de gestegen kosten voor energie, arbeid en andere productiemiddelen konden doorberekenen aan hun klanten – en zodoende hun winstgevendheid op peil konden houden of zelfs vergroten (CBS, 2023a; 2023b). Een uitsplitsing van de bbp-deflator, de gebruikelijke maatstaf voor de binnenlands gecreëerde inflatie, laat inderdaad zien dat in 2022 zowel de lonen als winsten een grote bijdrage aan de inflatie leverden (Hebbink en Öztürk, 2023). De binnenlands gecreëerde inflatie is dus niet volledig winst- of loongedreven.

De huidige economische situatie roept de vraag op of op dit moment de wisselwerking niet te sterk is, oftewel 'zelfversterkend' zoals in een loon-prijsspiraal. In dit artikel analyseren we de wisselwerking tussen lonen en prijzen in Nederland, en de mogelijkheid van een loon-prijsspiraal. Daarnaast simuleren we de effecten van een sterke prijsimpuls en de verschillende soorten automatische looncompensatie op de ontwikkeling van inflatie en lonen, en op de bredere economie.

Wisselwerking lonen en prijzen

De interactie tussen lonen en prijzen is een normaal economisch aanpassingsmechanisme. Werknemers willen hun koopkrachtverlies goed maken door hogere lonen, en ondernemers willen hun kostenstijgingen verwerken in hogere tarieven en/of afzetprijzen.

Bij een loon-prijsspiraal is deze wisselwerking sterk, waarbij we in de literatuur ruwweg twee benaderingen zien. In de eerste benadering wordt een loon-prijsspiraal meestal in strikte zin omschreven als een 'haasje-over-situatie'. In opeenvolgende ronden van loononderhandelingen en prijsstellingen drijven lonen en prijzen elkaar op tot een steeds hoger niveau (Boissay et al., 2022; Lorenzoni en Werning, 2023). Een op deze manier gedefinieerde strikte loon-prijsspiraal is theoretisch en empirisch moeilijk te 'ontketenen' (Alvarez et al., 2022): producenten en ondernemers kunnen doorgaans hun prijzen relatief snel aanpassen, maar lonen – zeker in landen met veel meerjarige cao's – volgen de prijsontwikkeling met enige vertraging. Daarnaast vereist een loon-prijsspiraal volgens de strikte definitie ook dat de productiekosten nagenoeg volledig uit lonen bestaan, ondanks het feit dat bedrijven ook nog andere kosten hebben.

Dat een strikte loon-prijsspiraal moeilijk te ontketenen is, wil niet zeggen dat de zorgen over de huidige loon- en prijsaanpassingen ongegrond zijn. De tweede benadering in de wetenschappelijke literatuur definieert een loon-prijsspiraal namelijk als een geleidelijk proces. In Blanchard (1986) en Lorenzoni en Werning (2023) zorgen loon- en prijsrigiditeiten ervoor dat lonen en prijzen nog een tijdje blijven stijgen – ook nadat de prijsstijgingen van goederen en diensten die de initiële impuls veroorzaakten (zoals energie) al vertragen of zelfs afnemen. In deze definitie is een loon-prijsspiraal niet zelfversterkend, maar zal een daling van de inflatie desalniettemin zich langer voortzetten dan onder de gebruikelijke omstandigheden. Vanuit het mandaat voor prijsstabiliteit zijn de centrale banken daarom alert op een te sterke en persistente wisselwerking tussen lonen en prijzen.

In de wisselwerking spelen, tot slot, ook inflatieverwachtingen een belangrijke rol, zeker in de huidige hoge inflatieomgeving (Bonam en Smädu, 2022). Als onderhandelaars aan cao-tafels en ondernemers bij hun prijsstelling verwachten dat de inflatie lang hoog zal blijven, kan dit leiden tot een zelfversterkende wisselwerking of tot hogere persistentie van de inflatie.

Prijsschok werkt volledig door in lonen

In Nederland is de geschatte doorwerking van prijzen naar lonen volledig, maar die van lonen naar prijzen niet, zo blijkt als we een structureel VAR-model schatten (figuur 1). Zo'n model geeft een empirische inkijk in de wisselwerking tussen lonen en inflatie aan de hand van drie variabelen:

reële bbp-groei, loongroei en de bbp-deflator. De aanpak is puur datagestuurd en niet gebaseerd op een onderliggend structureel economisch model (Bobeica et al., 2021). We hebben het model geschat met kwartaaldata voor Nederland over de periode 1997K1–2022K4. Figuur 1a laat zien dat een schok in de kerninflatie na vijf jaar volledig doorwerkt in de loongroei. Andersom werkt een schok in de loongroei voor minder dan de helft door in de kerninflatie (figuur 1b). De resultaten impliceren dat de doorwerking van een prijsschok groter is dan van een loonschok, maar dat in Nederland beide effecten op termijn uitdoven.

De gedeeltelijke doorwerking van lonen naar prijzen is te verklaren omdat – na een stijging in de loonkosten – bedrijven hun prijzen niet volledig kunnen of willen aanpassen. Bovendien geldt dat loonkosten slechts een deel zijn van de productiekosten, naast bijvoorbeeld de kosten voor huur en grondstoffen.

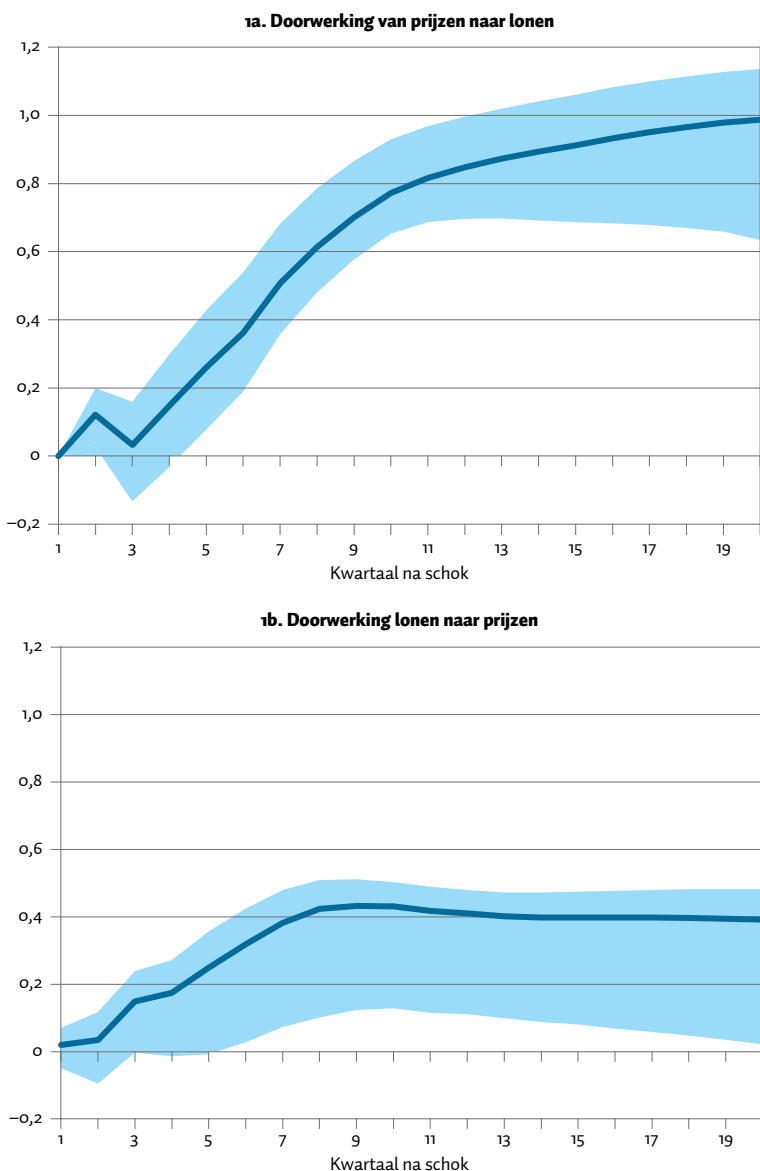
Bovendien laten de resultaten zien dat de lonen zich over een periode van vijf jaar aanpassen aan het prijsniveau. Een kanttekening hierbij is dat deze schattingen gebaseerd zijn op historische data, en dat de loon-prijisdynamiek in de huidige situatie mogelijk is veranderd.

Effecten van snellere looncompensatie

In haar meest recente raming, gaat De Nederlandsche Bank ervan uit dat de loonaanpassing langer dan drie jaar duurt (DNB, 2023b). De inflatie daalt dan naar verwachting tot 2,5 procent in 2025. Vanuit het perspectief van werknemers is het natuurlijk wenselijk om zo snel mogelijk voor inflatie gecompenseerd te worden. Om de macro-econo-

Wisselwerking prijzen en lonen in Nederland, 1997–2022

FIGUUR 1

ESB

Effecten van loonimpuls over periode 2023–2025, procentuele mutaties

TABEL 1

	2023	Verskil met raming	2024	Verskil met raming	2025	Verskil met raming
Loonen en prijzen						
Loonsom per werknemer (bedrijven)	6,5	(0,7)	7,4	(1,9)	4,8	(0,6)
HICP, totaal	4,2	(0,0)	4,1	(0,4)	3,1	(0,6)
HICP, kerninflatie	6,8	(0,0)	4,2	(0,6)	3,6	(0,8)
Reële effecten						
Bruto binnenlands product	0,8	(0,0)	1,3	(0,0)	0,9	(-0,2)
Particuliere consumptie	1,7	(0,1)	1,4	(0,5)	1,3	(0,4)
Bedrijfsinvesteringen	3,0	(0,0)	1,3	(-0,1)	0,4	(-1,3)
Uitvoer	0,9	(0,0)	2,4	(-0,1)	2,4	(-0,3)
Werkloosheid (% beroepsbevolking)	3,6	(0,0)	3,9	(0,2)	4,3	(0,5)

ESB

mische effecten van een snellere looncompensatie te simuleren, maken we gebruik van DELFI – het macro-model voor Nederland van DNB. Een kanttekening bij de analyse is dat het model – zoals gebruikelijk – uitgaat van historische verbanden, zonder episodes van zeer hoge inflatie en loongroei. Verder veronderstelt het model impliciet dat de inflatieverwachtingen niet ‘ont-ankerend’ raken.

Compensatie binnen drie jaar

In het eerste scenario veronderstellen we dat de lonen in Nederland zodanig toenemen dat het gerealiseerde reële loonverlies veroorzaakt door de energieprijzinflatie in 2022 volledig wordt goedge maakt in de daaropvolgende drie jaar, dus in 2023–2025. Omdat het in deze variant een binnenlandse loonimpuls betreft, nemen we aan dat de Europese Centrale Bank hierop niet reageert met een extra monetaire verkrapping. De veronderstelde extra loonstijging betekent hogere beschikbare huishoudensinkomens, die geleidelijk doorwerken in hogere particuliere consumptie. Tegelijkertijd nemen de productiekosten toe, waardoor de vraag naar arbeid bij bedrijven afneemt, en na enige tijd ook de bedrijfsinvesteringen verminderen door lagere vraag en oplopende kapitaalkosten. Bedrijven zullen de hogere productiekosten proberen door te berekenen aan de consument en aan andere afnemers via prijs- en tariefsverhogingen. Op hun beurt jagen hogere prijzen de lonen weer aan, waardoor er een sterke loon-prijstdynamiek ontstaat.

Om het reële loonverlies in 2025 goed te maken, lopen de nominale lonen flink op waardoor de maximale loongroei (afgemeten aan de loonsom per werknemer) in dit scenario in 2024 op 7,4 procent uitkomt, circa twee procentpunt hoger dan in de DNB-juniraming (tabel 1). Mede door de loon-prijstdynamiek blijft ook de kerninflatie langer hoger dan de basisraming. Dit betekent dat door de hogere loongroei het tempo waarmee de inflatie terugkeert naar de doelstelling van 2 procent op middellange termijn wordt vertraagd. Oftewel, de remweg wordt langer.

Directe compensatie via automatische indexatie

De macro-economische effecten zouden nog groter zijn als de energieprijsschok in 2022 (vrijwel) direct zou worden gecompenseerd in de lonen via een automatische prijs-indexatie. We rekenen hier met een impuls van zo’n zeven procentpunt aan de HICP-inflatie – ruwweg vergelijkbaar met de energieprijsschok in 2022 (Bolt et al., 2022). En we kijken naar de cumulatieve macro-economische effecten vier jaar na de impuls, zodat de effecten te vergelijken zijn met de situatie waarin de lonen gelijkelijk (nagenoeg) volledig zouden zijn doorgewerkt, zoals in figuur 1a. Tabel 2 laat de procentuele verschillen zien ten opzichte van de standaard simulatie in het vierde jaar na de impuls.

In de eerste variant wordt er aangenomen dat de reële lonen constant blijven door een automatische HICP-prijscompensatie (zie de eerste kolom). De loon-prijstdynamiek leidt in dat geval tot een veel hogere loongroei dan volgens het ‘standaard’-loonvormingsproces in de loon- en prijsvergelijking in DELFI. Na vier jaar komen de lonen ruim zeventien procent hoger uit dan in de standaardvariant, waardoor ook zowel de totale als de kerninflatie sterk oplopen. De economische situatie is evenwel sterk verslechterd:

door hogere reële lonen en hogere inflatie komt de werkloosheid in deze extreme variant na vier jaar 2,5 procentpunt hoger uit dan in de standaardvariant, en valt het volume van het bruto binnenlands product circa 1,3 procentpunt terug.

Als de lonen worden geïndexeerd met alleen de kerninflatie (tweede kolom in tabel 2), dan zijn de macro-economische effecten van de impuls aan inflatie aanzienlijk milder dan bij indexering met de HICP-inflatie. De uitkomsten verschillen dan niet veel van de standaardvariant, waarin de loongroei op de langere termijn gelijke tred houdt met de nominale arbeidsproductiviteitsgroei. Een kanttekening bij de simulatie is dat deze een wereld beschrijft zonder exogene schokken. In de echte wereld zullen die er altijd zijn, en geeft een automatisch indexatieregime bedrijven minder ruimte om op zulke schokken te reageren. Bovendien is er sprake van een grote heterogeniteit tussen en binnen de bedrijfstakken, waarop via een automatische koppeling van lonen aan de HICP-inflatie minder goed kan worden ingespeeld.

Hogere winst kan remweg inflatie verlengen

Net als een loonimpuls, kan ook een prijsimpuls als gevolg van hogere winstmarges een proces van loon- en prijsaanpassingen in gang zetten. Wanneer bedrijven hun afzetprijzen meer verhogen dan hun kostenstijgingen nemen de winstmarges toe en stijgt de inflatie. Als werknemers in reactie op hogere consumentenprijzen vervolgens hun looneisen verhogen, wordt een proces van loon- en prijsaanpassingen in gang gezet. Het startpunt is dan anders dan de analyses hierboven, maar leidt tot een vergelijkbare dynamiek met een langere remweg van inflatie als gevolg.

Conclusie

Hoewel een zelfversterkende loon-prijsspiraal in strikte zin alleen zou kunnen ontstaan bij een automatische en volledige compensatie van de loongroei voor de inflatie, en daarmee een volledige doorwerking van lonen naar prijzen en sterk oplopende inflatieverwachtingen, leidt ook een flinke loonimpuls tot een langer aanhoudende hoge inflatie. Op basis van de empirie kan worden verwacht dat de prijsimpuls uiteindelijk volledig in de lonen verwerkt zal worden. De termijn waarop dat gebeurt is echter mede bepalend voor de macro-economische effecten. Naarmate de werknemers een groter deel van hun inkomensverlies snel gecompenseerd krijgen, en bedrijven deze kostenstijgingen in grotere mate doorberekenen, zal de inflatie langer aanhouden. Vooruitkijkend is het daarom wenselijk dat zowel de arbeidskosten als het winstinkomen zich in de komende jaren beheerst zullen ontwikkelen. De overheid kan helpen door af te zien van een expansief begrotingsbeleid die de spanning binnen de economie vergroot.

Effecten prijsimpuls bij automatisch compensatie, procentuele afwijking van basispad na 4 jaar TABEL 2

	Automatische prijsindexatie	
	hicp	kern
Lonen en prijzen		
Loonsom per werknemer (bedrijven)	17,3	0,3
HICP, totaal	6,5	-0,8
HICP, kerninflatie	6,7	-0,8
Reële effecten		
Bruto binnenlands product	-1,3	0,4
Bedrijfsinvesteringen	-4,1	1,9
Werkloosheid (% beroepsbevolking)	2,5	-0,4
Reële lonen	10,8	1,1

ESB

Literatuur

- Alvarez, J., J. Bluedorn, N.-J. Hansen et al. (2022) *Wage-price spirals: What is the historical evidence?* IMF Working Paper, WP/22/221.
- Berben, R.-P., I. Kearney en R. Vermeulen (2018) *DELFI 2.0, DNB's macroeconomic policy model of the Netherlands*. DNB Occasional Studies, 16-5.
- Blanchard, O. (1986) *The wage price spiral*. Quarterly Journal of Economics, 101(3), 543-566.
- Bobeica, E., M. Ciccarelli en I. Vansteenkiste (2021) *The changing link between labor cost and price inflation in the United States*. ECB Working Paper, 2583.
- Boissay, F., F. De Fiore, D. Igan et al. (2022) *Are major advanced economies on the verge of a wage-price spiral?* BIS Bulletin, 53.
- Bolt, W., D. Bonam, G. Hebbink et al. (2022) *Wisselwerking lonen en prijzen: een negatieve spiraal?* DNB Analyse, 2 november.
- Bonom, D. en A. Smädu (2022) *Inflatieverwachtingen werken sterker door in loongroei*. ESB, 107(4813), 421-423.
- CBS (2023a) *Helpt van de bedrijven kan hogere kosten nauwelijks of niet doorberekenen*. CBS Nieuwsbericht, 21 februari.
- CBS (2023b) *Niet-financiële bedrijven boeken opnieuw meer winst*. CBS Nieuwsbericht, 24 maart.
- DNB (2023a) *Nederland leed in 2022 inkomensverlies door duurdere energie*. DNBulletin, 13 juni.
- DNB (2023b) *Economische ontwikkelingen en vooruitzichten: juni 2023*. DNB Publicatie, 25.
- Hebbink, G. en B. Öztürk (2023) *De bijdrage van winsten en lonen aan de Nederlandse inflatie*. DNB Analyse, mei.
- Lorenzoni, G. en I. Werning (2023) *Wage price spirals*. MIT Working Paper, januari. Te vinden op economics.mit.edu.

Forse groei lage lonen en meer vaste contracten tussen 2017 en 2022

In de Verenigde Staten zijn de reële lonen van de minstverdienende werknemers onverwacht sneller gestegen dan die van de modale en bovenmodale werknemers en neemt het arbeidsaanbod ondanks de hoge arbeidsvraag af. Hoe is dat in Nederland?

IN HET KORT

- In de periode 2017–2022 is het aantal werknemers sterker toegenomen dan het gemiddelde aantal gewerkte uren per persoon.
- De reële uurlonen van mensen met lage uurlonen zijn sterker gestegen, waardoor de inkomensverschillen zijn afgenomen.
- Reële uurlonen van werknemers met een flexibel contract zijn tot het dertigste percentiel gestegen, ondanks de hoge inflatie.

BAS TER WEEL

Algemeen directeur van SEO Economisch Onderzoek en hoogleraar economie aan de Universiteit van Amsterdam

IRIS KLINKER

Onderzoeker bij SEO Economisch Onderzoek

De arbeidsmarkt is in veel landen historisch krap door een grote arbeidsvraag die ontstaat door een combinatie van hoogconjunctuur, vervangingsvraag (door de naderende vergrijzingsgolf) en uitbreidingsvraag (vanwege de verschillende maatschappelijke opgaven en overheidsinvesteringen). Tegelijkertijd is de inflatie historisch hoog, deels als gevolg van de oorlog in Oekraïne en de nasleep van de coronapandemie.

Krapte leidt tot nominale prijsstijgingen op de arbeidsmarkt, omdat werkenden hogere looneisen kunnen stellen en hoge inflatie leidt tot looneisen om het reële inkomen op peil te houden.

Niet van alle werkenden stijgen de lonen echter even snel, als gevolg van veranderingen in vraag en aanbod. In de Verenigde Staten lijkt er sprake te zijn van een herwaardering van het werk aan de onderkant van de loonverdeling. Vanaf 2020 zijn de reële lonen van de minstverdienende werknemers onverwacht sneller gestegen dan die van de modale en bovenmodale werknemers (*the unexpected compression*) (Autor et al., 2023).

Ook zijn er in de Verenigde Staten zorgen over het arbeidsaanbod. Vanaf 2020 lijkt daar sprake te zijn van zowel een *great resignation* als een *quiet quitting* – omdat de werkgelegenheid niet alleen in aantallen personen maar ook in gewerkte uren daalt, terwijl de vraag naar arbeid niet is gedaald (Lee et al., 2023). De afname van het arbeidsaanbod leidt tot een opwaartse druk op lonen in de onderste

helft van de loonverdeling, omdat het arbeidsaanbod daar moeite heeft de vraag bij te benen.

Het gevolg van deze trends in de Verenigde Staten is dat de arbeidsmarkt aldaar in hoogconjunctuur de toegenomen arbeidsvraag minder goed is gaan bedienen en dat daardoor de lonen van de benedenmodaalverdienenden zijn gestegen. In dit artikel analyseren we veranderingen in werkgelegenheid en lonen van werknemers in Nederland vanaf 2017, om te zien of de Amerikaanse ontwikkelingen hier ook zichtbaar zijn.

Data

We maken gebruik van de polisbestanden van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Deze bestanden bevatten informatie over alle werknemers in loondienst in Nederland, waaronder het bruto-inkomen, het aantal gewerkte uren en het contracttype.

We onderscheiden twee contracttypes: vaste contracten en flexibele contracten. Onder vaste contracten verstaan we arbeidscontracten voor onbepaalde tijd. Onder flexibele contracten vallen onder andere tijdelijke contracten voor een bepaalde tijd, uitzendcontracten en oproepcontracten. Directeuren-groootaandeelhouders zijn buiten beschouwing gelaten.

De ontwikkeling van het uurloon brengen we in kaart voor de periode januari 2017 tot en met september 2022. Voor elke maand bepalen we per persoon het totale aantal gewerkte uren en het totale inkomen uit werk. We beperken ons tot een onderzoekspopulatie van personen die binnen een maand tussen de 40 en 200 uur hebben gewerkt. Personen die dus contractueel minder dan 9 uur per week of meer dan 46 uur per week werken, worden niet meegenomen in de analyses.

Per maand bepalen we per persoon het uurloon door het totale inkomen te delen door het aantal gewerkte uren. Op basis van deze uurlonen bepalen we de percentielen van de inkomensverdeling, voor zowel werknemers met vaste contracten als die met flexibele contracten.

Ten slotte berekenen we het reële uurloon door de percentielen te corrigeren voor inflatie. We maken hierbij gebruik van de consumentenprijsindex (CPI) en nemen januari 2017 als basismaand.

We laten toeslagen en andere inkomensbestanddelen buiten beschouwing en richten ons op de ontwikkeling van bruto-uurlonen.

Werkgelegenheidsontwikkeling

Het aantal mensen dat als werknemer werkzaam is, stijgt in de periode juni 2017 – juni 2022 van 7,8 naar 8,6 miljoen. Het gemiddelde aantal gewerkte uren per persoon stijgt van 129,5 naar 131,5 per maand. Het totaal aantal gewerkte uren neemt toe met gemiddeld 2,2 procent per jaar.

Figuur 1 toont een uitsplitsing van de werkgelegenheidsontwikkeling in drie periodes, met het totaal in de laatste kolom. De jaarlijkse groei van de werkgelegenheid, in de periode juni 2017 tot en met juni 2019, bedraagt 2,7 procent, waarvan 2,6 procentpunt is toe te schrijven aan een groter aantal werkenden. Tijdens de pandemie (de verandering tussen juni 2019 en juni 2020) neemt het totale aantal gewerkte uren met 0,8 procent af, wat vooral wordt veroorzaakt door een daling van het aantal werknemers dat aan het werk is. Vanaf juni 2020 herstelt de arbeidsmarkt zich snel, en groeit het aantal werknemers jaarlijks met 3,1 procent en het aantal gewerkte uren met 0,2 procent.

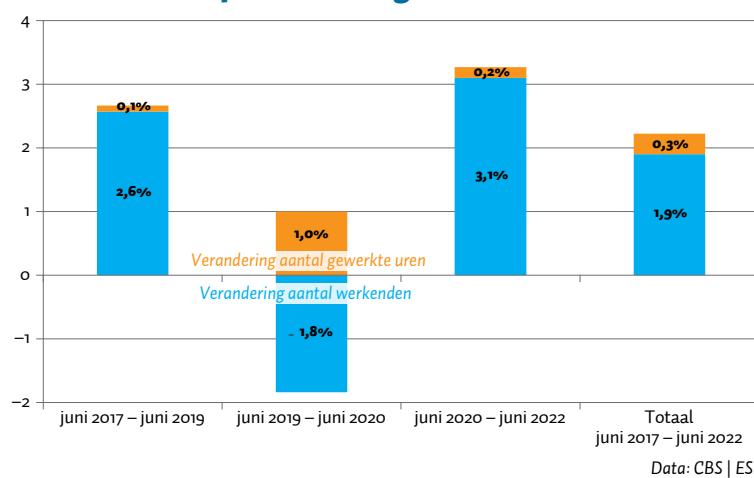
Niet alle groepen dragen in gelijke mate bij aan deze groei. Tabel 1 maakt een onderscheid tussen werknemers met een flexibele en die met een vaste dienstbetrekking, en tussen vrouwen en mannen. De groei van de werkgelegenheid wordt in alle gevallen bepaald door een toename van het aantal werkenden. Wat opvalt is dat vrouwen gemiddeld meer uren zijn gaan werken in de periode juni 2017 – juni 2022: jaarlijks 0,7 procent meer bij een flexibel contract, en 1,2 procent meer bij een vast dienstverband.

Tijdens de eerste lockdown neemt vooral de werkgelegenheid zeer fors af onder werkenden met een flexibel contract, wat deels kan worden verklaard doordat werknemers in vaste dienst komen. Mensen met een vast dienstverband zijn in de periode van de eerste lockdown in totaal meer uren gaan werken, en hebben gemiddeld geen hinder ondervonden van de pandemie waar het gaat om het gemiddelde aantal gewerkte uren.

Over het geheel genomen is het totaal aantal gewerkte uren van mensen met een vast dienstverband gestegen in

Verandering totaal aantal gewerkte uren naar werkende personen en gewerkte uren

FIGUUR 1

Opsplitsing van de verandering in het aantal gewerkte uren naar contractvorm en geslacht

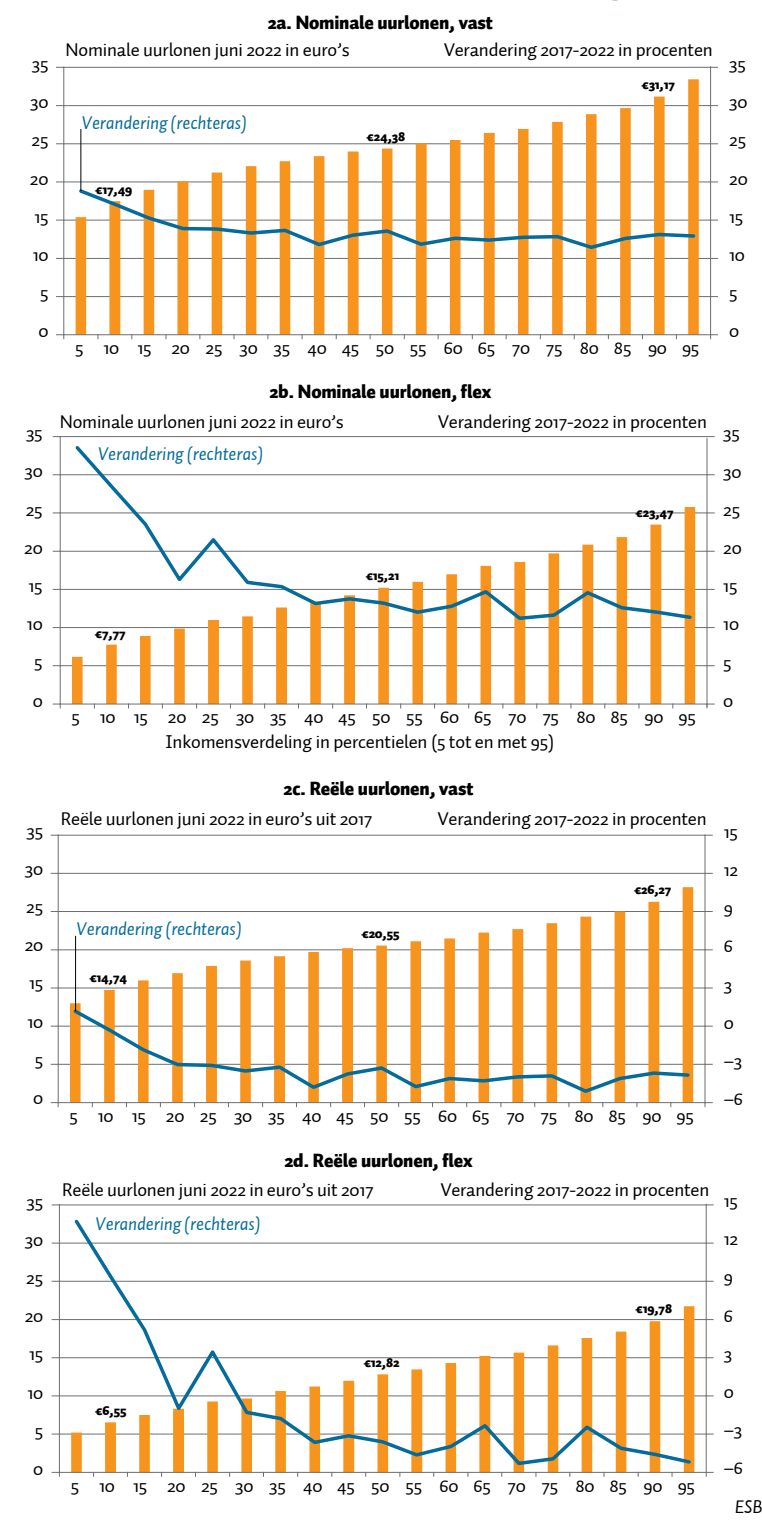
TABEL 1

Verandering	Flexibel contract			Vast dienstverband		
	Aantal uren per maand	Aantal werkenden	Uren per werkende per maand	Aantal uren per maand	Aantal werkenden	Uren per werkende per maand
Vrouwen						
Niveau in 2017	136,3 mln.	1,4 mln.	94,7	257,5 mln.	2,2 mln.	115,4
2017–2019	6,6%	5,5%	1,1%	3,2%	2,3%	0,9%
2019–2020	-14,5%	-13,1%	-1,4%	7,8%	5,6%	2,2%
2020–2022	8,0%	6,6%	1,5%	2,4%	1,4%	0,9%
2017–2022	2,6%	1,9%	0,7%	3,8%	2,5%	1,2%
Mannen						
Niveau in 2017	182,2 mln.	1,5 mln.	120,8	337,9 mln.	2,4 mln.	156,9
2017–2019	5,3%	5,3%	0,1%	2,4%	2,5%	-0,1%
2019–2020	-21,7%	-18,1%	-3,7%	8,1%	6,3%	1,8%
2020–2022	6,7%	6,5%	0,1%	0,3%	0,3%	0,0%
2017–2022	-0,2%	0,6%	-0,8%	2,7%	2,3%	0,3%

Data: CBS | ESB

Nominale en reële bruto-uurloonontwikkeling

FIGUUR 2

de periode juni 2017 – juni 2022, doordat er meer werknemers zijn met een vast dienstverband. Het aantal mensen met een flexibel contract is ook gestegen, maar minder snel. Gemeten in aantallen is de stijging van mensen met een vast dienstverband bijna drie keer zo snel en van gewerkte uren bijna zes keer zo groot.

De beweging van flexibele naar vaste contracten onder werknemers is een indicatie van krapte, omdat werkgevers hun schaarse krachten graag willen binden en werknemers hogere eisen kunnen stellen aan een dienstverband, en komt mogelijk ook door nieuwe wet- en regelgeving, zoals de Wet arbeidsmarkt in balans, die het aantrekkelijker maakt om mensen in vaste dienst te nemen. Tegelijkertijd hebben veel mensen met een flexibel contract hun baan verloren tijdens de pandemie. Zij zijn hierdoor mogelijk minder loyaal aan hun beroep en de sector waarin ze werkzaam zijn geweest, en eerder bereid om te verkassen als daar een hogere beloning tegenover staat.

Brutoloonontwikkeling

Om de uurlonen over de tijd te kunnen vergelijken, zijn deze gecorrigeerd voor verschillen in de samenstelling van de onderzoekspopulatie van werknemers. Dit betreft verschillen in de samenstelling naar leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, sector, contracturen en contracttype. De samenstelling van de onderzoekspopulatie van werknemers in januari 2017 is als basis genomen.

Nominale lonen

De nominale brutoloonontwikkeling is positief (figuur 2a en b), met aan de onderkant van de loonverdeling de grootste verbeteringen. Het gemiddelde bruto-uurloon is met ruim dertien procent gestegen, zowel voor mensen met een flexibel als die met een vast contract. De relatief grote stijging voor werknemers met een flexibel contract op het 25e percentiel van de loonverdeling, is het gevolg van het verhogen van het minimumloon.

Wat verder opvalt in figuur 2b is dat de gemiddelde nominale bruto-uurlonen voor mensen met een flexibel contract ongeveer negen euro lager liggen. Dit verschil is redelijk constant wanneer er op diverse punten in de loonverdeling wordt gekeken.

Reële lonen

De reële brutoloonontwikkeling is als gevolg van de hoge inflatie voor de meeste werknemers negatief (figuur 2c en d). Dit geldt niet voor werknemers met de laagste inkomens. Tot het 30e percentiel zijn de reële bruto-uurlonen gestegen voor werknemers met een flexibel contract, en op het 5e percentiel van de loonverdeling voor werknemers met een vast dienstverband is de brutoloonontwikkeling ook positief. De reële bruto-uurloonontwikkeling is ongunstiger naarmate het niveau van het bruto-uurloon stijgt.

De reële brutoloonontwikkeling, voor zowel werknemers met een vast als die met een flexibel contract is vlak voor werknemers vanaf de mediaan in de periode tot en met 2021 (figuur 3). In 2022 dalen de reële uurlonen met acht tot tien procentpunt. Voor werknemers aan de onderkant van de loonverdeling is er een stijging te zien voor

Reële inkomensgroei januari 2017–september 2022

TABEL 2

Maandloon	Flexibel contract			Vast contract		
	Loon 2017 in prijzen van 2022	Loon 2022	Benodigde inkomensstijging voor reëel stabiele lonen	Loon 2017 in prijzen van 2022	Loon 2022	Benodigde inkomensstijging voor reëel stabiele lonen
10e percentiel	€ 1.000	€ 1.108	–€ 108 (–9,7%)	€ 2.578	€ 2.423	€ 155 (6,4%)
50e percentiel	€ 2.341	€ 2.151	€ 190 (8,8%)	€ 3.726	€ 3.435	€ 291 (8,5%)
90e percentiel	€ 3.705	€ 3.368	€ 337 (10,0%)	€ 4.819	€ 4.347	€ 472 (10,9%)

ESB

mensen met een flexibel contract. Dit effect is al vanaf 2017 zichtbaar toen het minimumloon werd verhoogd.

Reëel stabiel inkomen

De totale stijging van het prijspeil in de periode 2017–2022 van 26,4 procent is voor een groot deel gecompenseerd in de reële lonen. Tabel 2 geeft een overzicht van de feitelijke en reële stabiele maandlonen in 2022, voor werknemers die 32 uur per week werken gedurende een heel jaar. Het reële stabiele maandloon betreft het maandloon van januari 2017, op het prijsniveau van september 2022. Het verschil tussen de twee maandlonen geeft de verandering aan die nodig is om een reëel stabiel maandloon te krijgen.

De feitelijke ontwikkeling wijst ook op nivellering van de loonverdeling in 2022. Voor werknemers met een flexibel contract op het 10e percentiel zou het reële loon moeten dalen – zij worden meer dan volledig gecompenseerd. En werknemers op het 10e percentiel van de loonverdeling met een vast contract worden voor het grootste deel gecompenseerd, terwijl de compensatie maximaal 18 procentpunt is op de mediaan en 16 procentpunt op het 90e percentiel.

Beeld van de Nederlandse arbeidsmarkt

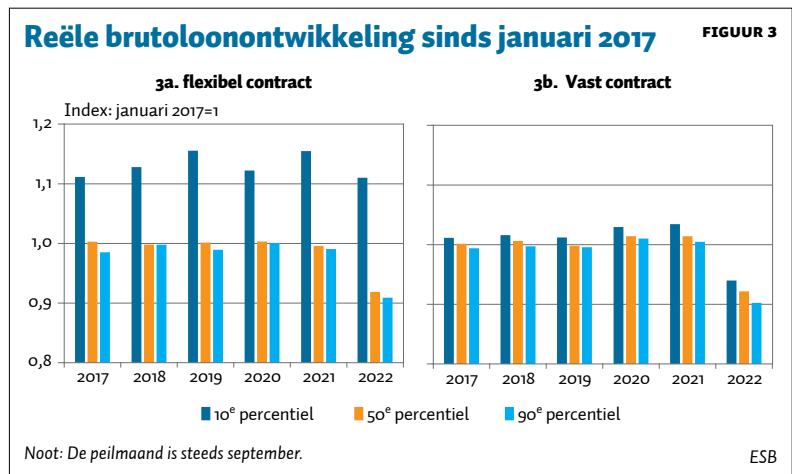
Er lijkt in Nederland vooralsnog geen sprake te zijn van *quiet quitting* of een *great resignation*. Het arbeidsaanbod is in de periode 2017–2022 met 2,2 procent toegenomen. Meer mensen hebben de arbeidsmarkt betreden, en er zijn meer uren per persoon gewerkt. Vrouwen zijn gemiddeld meer gaan werken dan mannen: zowel de groei in het aantal werknemers als de groei in het gemiddelde aantal gewerkte uren per werknemer is in deze periode sterker bij vrouwen dan bij mannen. Daarnaast is er een sterke toename zichtbaar in het aantal werknemers met vaste contracten met een bijbehorende inkomenszekerheid.

De waardering van werk aan de onderkant van de loonverdeling lijkt te groeien, wat overeenkomt met de *unexpected compression* van de loonverdeling. Omdat de modale en bovenmodale inkomens hun uurloon door de inflatie hebben zien afnemen, is het loonverschil met benedenmodale inkomens kleiner geworden. Dit is vooral het geval onder werknemers met flexibele contracten. Wel is deze ontwikkeling minder sterk dan in de Verenigde Staten. Tot en met 2021 is de reële loonontwikkeling voor alle groepen werknemers positief. De hoge inflatie vanaf 2022 wordt voor de meeste werknemers niet meteen volledig gecompenseerd. Dit leidt tot een negatieve reële loonontwikkeling in 2022, met uitzondering van de lagere inkomens met flexibele contracten.

Er is een flink niveauverschil zichtbaar in de lonen tussen werknemers met flexibele en die met vaste contracten, maar dit verschil neemt in 2022 af. De oorzaak is waarschijnlijk dat werknemers met een vast contract profiteren van baanzekerheid, terwijl mensen met een tijdelijk contract hogere looneisen stellen.

Duiding

Ten slotte is het voor beleidsmakers relevant om veranderingen in lonen te kunnen duiden. Loongroei als gevolg van een grote arbeidsvraag remt de arbeidsvraag af, zodat over-

verhitting wordt voorkomen. Loongroei door een negatieve aanbodschok is daarentegen ongewenst, omdat het de toch al hoge inflatie verder aanwakkert.

Indien de helft van de inflatie het gevolg is van een negatieve aanbodschok, wat algemeen gezien wordt als 'wat er aan de hand is' (Shapiro 2022), dan is er bij een inflatie van twaalf procent in 2022 nog ruimte voor loonstijgingen voor bovenmodale inkomens. Inkomens aan de onderkant van de loonverdeling zijn al volledig gecompenseerd, zoals blijkt uit tabel 2. Dat betekent dat de gemiddelde loongroei op de mediaan van juni 2021 tot en met juni 2022 van 4,1 procent niet noodzakelijkerwijs een inflatoir gevaar is dat leidt tot bijvoorbeeld een loonprijspiraal.

Loongroei is daarnaast een weerspiegeling van een meer concurrerende arbeidsmarkt, dat wil zeggen meer concurrentie voor bestaande werknemers en kansen voor werkenden die zich aanbieden (Bassier et al., 2022).

Als meer werknemers dan voorheen overstappen van slechter betaalde naar beter betaalde banen, dan is loonstijging een indicator van een herverdeling naar productievare activiteiten. Werkgevers waarnaar werknemers overstappen, kunnen hogere lonen immers alleen betalen als de arbeidsproductiviteit dat rechtvaardigt. De arbeidsproductiviteitsgroei in Nederland stijgt licht vanaf 2022, na een periode van stilstand – wat wijst op een dergelijke herallocatie (CPB, 2023; tabel 2.1). Beleid dat arbeidsmobiliteit stimuleert, draagt zo bij aan een betere allocatie van vraag en aanbod.

Literatuur

- Autor, D., A. Dube en A. McGrew (2023) *The unexpected compression: Competition at work in the low wage labor market*. NBER Working Paper, 31010.
- Bassier, I., A. Dube en S. Naidu (2022) *Monopsony in movers: The elasticity of labor supply to firm wage policies*. *The Journal of Human Resources*, 57(S), S50–S86.
- CPB (2023) *Centraal economisch plan 2023*. CPB.
- Lee, D., J. Park en Y. Shin (2023) *Where are the workers? From great resignation to quiet quitting*. NBER Working Paper, 30833.
- Shapiro, A.H. (2022) *A simple framework to monitor inflation*. Federal Reserve Bank of San Francisco Working Paper, 2022-29.

Compleet beeld van de prijs van werk vereist nieuwe statistieken

De discussie over lonen is vooral gebaseerd op de loonstijgingen in collectieve arbeidsovereenkomsten, waarbij individuele looncomponenten en tarieven van zelfstandigen zonder personeel veelal over het hoofd worden gezien. Hoe kan dat beter?

IN HET KORT

- Met de loon- of de polisadministraties van het Centraal Bureau voor de Statistiek kan een completer loonbeeld worden geschetst.
- Er is een statistiek gewenst over de tarieven of het arbeidsinkomen van de grote groep zelfstandigen zonder personeel.

ANTHONY STIGTER

Secretaris arbeidsmarkt VNO-NCW en MKB-Nederland

Er wordt een stevige discussie gevoerd over 'de' winsten en lonen, inclusief onlangs een rondetafelgesprek in de Tweede Kamer (Tweede Kamer, 2023). Sinds het einde van de coronacrisis hebben de economie en de winstgevendheid zich sterk hersteld (CBS, 2023). Tegelijkertijd zijn de reële lonen, door de sterk opgelopen inflatie, tijdelijk gedaald (Ter Weel en Klinker, 2023). Een belangrijke en steeds terugkerende vraag in de discussie is of de cijfers, het feitelijke beeld, wel compleet zijn.

Cao-gegevens alleen geven een beperkt beeld

Nu bestaat dat feitelijke beeld vooral uit de ontwikkeling van de collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's). Dat is begrijpelijk, want Nederland heeft een lange traditie van cao's – onderhandeld door werkgevers en vakbonden, en meestal algemeen verbindend verklaard door de overheid. Over de cao-loonstijgingen zijn er goede statistieken, van het CBS (terugkijkend), AWWN (doorlopend) en SZW (cao-monitor).

Helaas schetsen gegevens uit de cao's maar een deel van het beeld. Cao's kennen een langere looptijd, en de gegevens daaruit lopen dus wat achter op de economische ontwikkelingen (Stigter en Hartevelde, 2020). Al is door de onzekerheid over het verloop van de inflatie en de economie de looptijd van cao's overigens iets korter geworden naar gemiddeld zestien maanden (SEO, 2023).

Ook valt niet iedere werknemer onder een cao. Collectief afgesproken loonstijgingen zijn voor ongeveer driekwart van de werknemers direct relevant (Paans en Volkerink, 2020), en een kwart dus niet. Wie zich richt

op de cao-loonstijging mist dus een aanzienlijk deel van de Nederlandse loonontwikkeling.

Daar komt bij dat Nederland qua arbeidsverhoudingen in een transitie zit van een centraal geleide loonpolitiek (in de jaren vijftig van de vorige eeuw) naar decentrale loononderhandelingen (per onderneming of organisatie). Bij deze transitie hoort een bredere informatieset.

Incidentele loonstijging omvat ook vergrijzing

Naast de cao-loonstijging wordt er ook vaak naar de incidentele loonstijging gekeken. Het Centraal Planbureau (CPB) haalt deze 'incidentele loonstijging' uit de nationale rekeningen. Dit (macro)cijfer is lastig te begrijpen, want hierin komt – naast individuele componenten als extra periodieken, arbeidsmarkttoeslagen, bonussen en winstdeling – ook de samenstelling van de werkgelegenheid tot uiting. Beide componenten hebben hun eigen dynamiek. Zeker in deze krappe arbeidsmarkt neemt het belang van de individuele componenten toe, en daarnaast bewegen de individuele beloningen zich over het algemeen procyclisch. Tegelijkertijd dempt de ontwikkeling van het aantal nieuwe banen (met een gemiddeld lager startsalaris) de gemiddelde incidentele loongroei over de conjunctuur (Paans en Volkerink, 2020). De incidentele loonstijging wordt dus ook beïnvloed door de veranderingen in het aantal oudere (duurdere) werknemers en jongere (goedkopere) werknemers.

Arbeidsinkomensquote beperkt informatief

Een nog lastiger te begrijpen cijfer is de arbeidsinkomensquote (AIQ), die aangeeft welk deel van het verdiende inkomen naar de factor arbeid gaat, en uiteindelijk terecht komt bij de huishoudens. Ook dit cijfer komt uit de nationale rekeningen. De verandering van de AIQ volgt echter zeker op korte termijn in een beperkte mate uit de loonontwikkeling zelf. De reden is dat lonen zich stabiel ontwikkelen dan andere componenten van de AIQ. Een decompositie van de veranderingen van de AIQ over de periode 1995–2021 laat zien dat de veranderingen in de AIQ vooral het gevolg zijn van veranderingen in het netto-exploitatieoverschot (een benadering voor de operationele winst na afschrijving) en de toegerekende huurwaarde van woningeigenaren (een benadering voor het bedrag dat de eigenaar zou kunnen ontvangen als hij de woning verhuurt) (SEO, 2023). Veranderingen van de arbeidsbeloning van werknemers en zelfstandigen spelen een veel

kleinere rol. Bovendien blijkt dat de AIQ, zeker in economisch turbulente perioden, achteraf spectaculair moet worden bijgesteld: de geraamde AIQ blijkt maar beperkt informatief te zijn voor het werkelijke niveau van de AIQ (SEO, 2018).

Beperkte beleidsstatistiek is een probleem

Om verschillende redenen zijn de beperkingen in de Nederlandse beleidsstatistiek een probleem. Ten eerste voor beleidsmakers en instituten, zoals het CPB en de Europese Commissie die de stand van de economie ramen, en daarin de beloning van werkenden beter willen begrijpen. Ten tweede voor de centrale banken die voor hun eigen doelstelling de inflatiedruk beoordelen. Ten derde voor bedrijven, brancheorganisaties en vakbonden die onderhandelen over lonen – zij laten hun posities mede afhangen van de loonontwikkeling in de eigen en andere sectoren (zeker bij een krappe arbeidsmarkt). Zij zullen ook, in ieder geval aan de werkgeverszijde, graag zien dat er een relatie blijft tussen de totale loonkosten en de arbeidsproductiviteit van de werknemers in hun sector.

Beter zicht op individuele looncomponenten

Het wiel hoeft niet opnieuw uitgevonden te worden. Om feitelijk zicht te krijgen op de individuele looncomponenten, liet het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid tot het begin van dit millennium de inspecteurs van de Arbeidsinspectie periodiek gegevens verzamelen uit de loonadministraties van duizenden bedrijven (Arbeidsinspectie, 2008). Samen met de cao-ontwikkeling gaf dit een beeld van de totale loonontwikkeling in Nederland.

Deze voortreffelijke rapportage splitste de bruto-loonontwikkeling wat betreft allerlei sectoren op. Eerst maakt de Arbeidsinspectie een onderscheid naar de 'gaanders' (werknemers die de arbeidsmarkt verlaten, of naar een andere werkgever zijn vertrokken) en de 'komers' (werknemers die toetreden tot de arbeidsmarkt, of werknemers die van een andere werkgever komen). Door de totale bruto-uurloonmutatie te corrigeren voor het 'komers-en-gaanders-effect' wordt gecorrigeerd voor veranderingen in de samenstelling van de werkgelegenheid. De bruto-uurloonmutatie van de 'blijvers' kan vervolgens netjes worden opgesplitst naar wat de cao oplevert, en wat er individueel is toegekend (incidenteel of structureel).

Inmiddels zou de inzameling niet meer via de inspecteurs hoeven, omdat deze administratieve data over het leeuwendeel van de werknemers direct kunnen worden betrokken bij de loonstrookjesleveranciers. Via de zogenaamde 'polisadministratie' brengt het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) die gegevens bij elkaar. Dit omvangrijke microdatabestand bevat de salarisgegevens en enkele basale baan- en bedrijfskenmerken van alle banen bij Nederlandse werkgevers.

Het centrale CBS-bestand vergt echter wel structurele analyse, die tot nu toe niet plaatsvindt. Het CPB en DNB hebben eenmalig een exercitie uitgevoerd (Paans en Volkerink, 2020), maar dat is nog geen periodieke beleidsstatistiek.

En daarbij is ook de polisadministratie niet compleet. Voor ondernemers zijn de totale kosten van arbeid belang-

rijk, maar de veranderingen in werkgeverslasten, wettelijke verplichtingen (zoals het doorbetalen van loon bij ziekte) of nieuwe landelijke feestdagen maken hier geen deel van uit. Het CPB publiceert in de lange reeksen wel een indicator van de totale loonkosten (de som van bruto-lonen en werkgeverslasten), maar helaas geen uitsplitsing.

Beter zicht op tarieven en uren zelfstandigen

Naast de groep van werknemers zijn er de zelfstandigen zonder personeel. Hun tarieven kunnen, anders dan de werknemerslonen, direct reageren op de stand van de economie. Helaas bestaat er geen betrouwbare statistiek over de tarieven of het arbeidsinkomen van zelfstandigen (en kent de Belastingdienst alleen het totaalinkomen van de zelfstandigen). CBS et al. (2017) hebben al eerder een uitspraak gedaan over hoe om te gaan met hun beloning (welk deel betreft arbeid, welk deel betreft kapitaal). Voor zelfstandigen is er een aparte statistiek gewenst om het inkomen (*uurtarief x gewerkte uren*) in de tijd te kunnen volgen.

Een taak voor SZW

Uiteindelijk is de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) verantwoordelijk voor de totstandkoming van de arbeidsmarktstatistiek. Gelukkig is dat een vrij eenvoudige taak, en kan SZW volstaan met de opdracht te geven aan het CBS om de administratieve loondata van een periodieke analyse te voorzien, en daarover te publiceren. Voor zelfstandigen zal er iets nieuws moeten worden opgezet (hoewel een periodieke enquête al een eerste goede stap kan zijn).

Literatuur

- Arbeidsinspectie (2008) *De arbeidsmarktpositie van werknemers in 2006*. Rapport Arbeidsinspectie, november. Te vinden op loonwijzer.nl.
- CBS, DNB en CPB (2017) *Herziening methode arbeidsinkomensquote*. Rapport, juni. Te vinden op www.cpb.nl.
- CBS (2023) *De gevolgen van de hoge inflatie in 2022*. CBS Longread, 4 mei. Te vinden op cbs.nl.
- Paans, J. en M. Volkerink (2020) *De incidentele loongroei onder de loep: samenstellingseffecten en loondynamiek*. CPB Achtergronddocument, juli.
- SEO (2018) *De AIQ in Nederland: een overzicht*. SEO-rapport, 2018-58.
- SEO (2023) *Loonontwikkeling en AIQ in Nederland*. SEO-rapport, 2023-54.
- Stigter, A. en L. Hartevelde (2020) *Adaptieve loonvorming kan huidige sociale ongelijkheid verminderen*. ESB, 105(4789), 424–426.
- Ter Weel, B. en I. Klinker (2023) *Forse groei lage lonen meer vaste contracten tussen 2017 en 2022*. ESB, 108(4823), 300–303.
- Tweede Kamer (2023) *Position paper VNO-NCW en MKB-Nederland t.b.v. rondetafelgesprek Winsten en lonen, d.d. 24 mei 2023*. Te vinden op www.tweede-kamer.nl.

Aandeel arbeid gedaald door gestegen winsten in handel, bouw en vervoer

De arbeidsinkomensquote (AIQ) is een macro-economische indicator die onder andere wordt gebruikt in discussies over loonsverhogingen. Toch is het niet altijd duidelijk wat de AIQ nu precies meet, en hoe deze is opgebouwd. Een toelichting en duiding aangaande de ontwikkeling van de quote

IN HET KORT

- Methodologische keuzes beïnvloeden het verloop van de AIQ, waarbij vooral het opnemen van de delfstoffenwinning ertoe doet.
- Het Centraal Bureau voor de Statistiek zet de AIQ voor de marktsector centraal; die is sinds 1995 trendmatig gedaald.
- Interpretatie van de daling van de AIQ is lastig omdat investeringen in merkrechten en data niet in de nationale rekeningen zitten.

DOMINIC KOK
Wetenschappelijk
medewerker bij het
Centraal Bureau voor
de Statistiek

De arbeidsinkomensquote (AIQ) geeft aan welk deel van het totaal verdiende inkomen van een land of bedrijfstak ten goede komt aan de beloning van werknemers en zelfstandigen, en welk deel er wordt gebruikt als een vergoeding voor het kapitaalgebruik van ondernemingen (winst). Hoe hoger de AIQ is, hoe groter het aandeel dat er naar de beloning van arbeid gaat. De AIQ werd voor het eerst in 1956 door het Centraal Planbureau berekend (CPB, 1956) – en wordt sinds 2001 elk jaar door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) gepubliceerd.

In recente discussies over het al dan niet verhogen van de lonen, gezien de hoge inflatie, wordt er ook vaak gekeken naar het verloop van de AIQ (Leering en Hartevelt, 2021; Ebbers, 2022; Hofs, 2022).

Maar ondanks het wijdverbreide gebruik van de AIQ is er toch ook onduidelijkheid over – er worden namelijk verschillende AIQ-varianten gepubliceerd die elk een ander niveau of ontwikkeling weer geven (Butler en Verbruggen, 2018; Ter Weel et al. 2018; 2023). Daarnaast lijkt het niet altijd even helder te zijn wat de AIQ precies meet. Dit artikel gaat daarom in op de totstandkoming van de AIQ bij het CBS, en op de methodologie die daarbij wordt toegepast.

Opbouw van de arbeidsinkomensquote

De arbeidsinkomensquote verdeelt het totaal verdiende inkomen van een land over de productiefactoren arbeid en

kapitaal. Bij de AIQ gaat het om inkomen uit productie, en niet uit bijvoorbeeld vermogen. De AIQ wordt berekend uit het totaal van het verdiende inkomen in een land. Dat inkomen is de netto toegevoegde waarde minus het saldo van niet-productgebonden belastingen en subsidies, en is opgebouwd uit de beloning van werknemers, het gemengd inkomen van zelfstandigen, en het netto-exploitatietoetschot van bedrijven. Het saldo van niet-productgebonden belastingen en subsidies wordt niet meegenomen, omdat dit niet over bedrijven en werknemers valt te verdelen.

De AIQ is vervolgens het deel dat ten goede komt aan de factor arbeid – dit is de som van de beloning voor werknemers en het gemengd inkomen, en wordt uitgedrukt als het percentage van het totaal verdiende inkomen, zie figuur 1.

De inkomsten uit arbeid zijn opgebouwd uit twee onderdelen, waarvan de werknemersbeloning het grootste is. Het gaat hierbij vooral om de lonen in geld en natura die werknemers ontvangen. Dit kan variëren van reguliere lonen en bonussen, tot aan reisvergoedingen en maaltijden. Daarnaast bestaat de beloning van werknemers uit sociale premies ten laste van werkgevers – zoals werkgeversbijdragen aan pensioenpremie en sociale verzekeringen. Ook loondoorbetaling bij ziekte en sommige ontslagvergoedingen vallen onder de beloning van werknemers.

Het tweede onderdeel van de inkomsten uit arbeid is het gemengd inkomen. Dit wordt uitsluitend door huishoudens verdiend, en beslaat de inkomsten van zelfstandigen, inkomsten uit de verhuur van woningen, en inkomsten uit de grijze, zwarte en illegale economie. Dit wordt het gemengd inkomen genoemd omdat het zowel een winst- als een loonbestanddeel bevat. Beide componenten zijn lastig van elkaar te scheiden, want zelfstandigen betalen aan zichzelf immers geen loon uit.

Tot slot wordt voor het berekenen van het totaal verdiende inkomen gebruikgemaakt van het *netto* exploitatieoverschot. Het netto-exploitatietoetschot is de vergoeding voor de inzet van kapitaal door bedrijven, en wordt ook wel operationele winst genoemd. De waardeverminderingen van kapitaalgoederen als gevolg van hun gebruik zitten niet in het netto exploitatieoverschot en zo wordt rekening gehouden met de vervangingsinvesteringen die er nodig zijn om de productiecapaciteit op peil te houden. Wat overblijft zijn de inkomsten waaruit er kan worden geïnvesteerd of gespaard (Schreyer et al., 2017).

Het inkomen van zelfstandigen in de AIQ

Voor bedrijven en werknemers is het duidelijk uit welke productiefactoren ze inkomen genereren: werknemers verdienen loon uit arbeid, en bedrijven maken winst door kapitaal in te zetten. Voor zelfstandigen ligt dit genuanceerder: zij kunnen werkzaamheden verrichten die meer doen denken aan loonarbeid, zoals bijvoorbeeld een zelfstandige verpleegkundige doet. Maar er zijn ook werkzaamheden die meer lijken op de activiteit van een bedrijf, zoals een horeca-ondernemer met een eenmanszaak.

In veel gevallen verrichten zelfstandigen een combinatie van beide werkzaamheden, en verdienen daarmee hun inkomen, oftevel het gemengd inkomen. De verdeling is evenwel niet direct meetbaar. In de eerste variant van de AIQ die door het Centraal Planbureau (CPB) in 1956 naar buiten werd gebracht, ging het om het werknemersaandeel: de loonsom per werknemer. Hierin werden de inkomsten van zelfstandigen dus geheel buiten beschouwing gelaten.

Om de inkomsten van zelfstandigen te verdelen over de factoren kapitaal en arbeid moeten er aannames worden gedaan. In 1967 kwam het CPB voor het eerst met de AIQ voor Nederland, waarin er wel rekening werd gehouden met de inkomsten van zelfstandigen (CPB, 1967). De beloning van arbeid was in dit geval een optelsom van het loon van werknemers en het toegerekend loon van zelfstandigen.

Bij het toegerekend loon van zelfstandigen wordt er verondersteld dat het arbeidsinkomen van zelfstandigen binnen een bedrijfstak gelijk is aan het gemiddelde inkomen van een werknemer voor hetzelfde aantal gewerkte uren. Het verschil tussen het toegerekend loon en het gemengd inkomen van zelfstandigen wordt dan gezien als winst.

In de praktijk bleek echter dat het toegerekend arbeidsinkomen van zelfstandigen elk jaar iets hoger lag dan het gemengd inkomen van zelfstandigen (figuur 2). Na 2002 nam dit verschil zelfs ieder jaar toe. Dit zou betekenen dat zelfstandigen structureel verlies zouden lijden op hun onderneming. Verschillen tussen werknemers en zelfstandigen in een opleidingsniveau en andere persoonlijke karakteristieken, zoals onderhandelingsmacht en de uiteenlopende fiscale regels, leken ervoor te zorgen dat het toegerekend loon van zelfstandigen stelselmatig te hoog werd ingeschat, waardoor de AIQ hoger uitkwam dan realistisch was.

Om een realistischere AIQ te kunnen berekenen, hebben De Nederlandsche Bank, het CBS en het CPB in 2017 daarom gekeken naar alternatieve methoden om het zelfstandigeninkomen te verdelen (DNB et al., 2017). Sindsdien wordt het gehele netto gemengd inkomen meegenomen als arbeidsinkomsten van zelfstandigen.

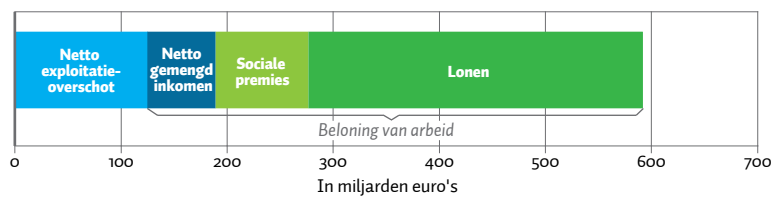
Een volledige toekenning van het netto gemengd inkomen als arbeidsinkomen is een arbitraire keuze, die er van uitgaat dat zelfstandigen geen winst maken. Waarschijnlijk leidt deze keuze tot een overschatting van het arbeidsinkomen van zelfstandigen. Voor deze keuze pleit echter dat de AIQ zo eenvoudig te interpreteren is (DNB et al., 2017). Een bron voor het bepalen van het precieze arbeidsaandeel in het gemengd inkomen bestaat helaas niet.

Verschillende AIQ-aggregaten

De arbeidsinkomensquote kan zowel voor de gehele economie, een selectie daaruit, als per bedrijfstak worden

Opbouw totaal verdiende inkomen in Nederland, 2020

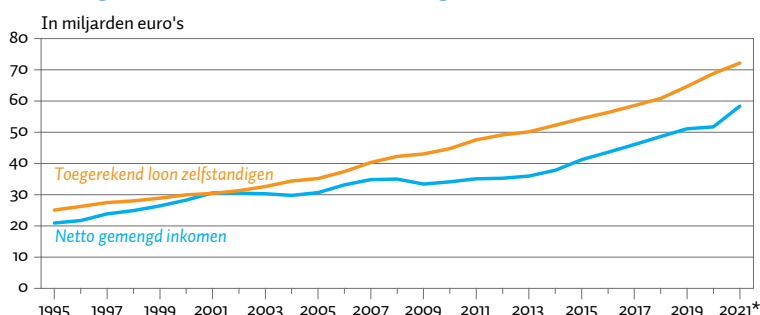
FIGUUR 1

Data: CBS | ESB

Ontwikkeling netto gemengd inkomen en toegerekend loon zelfstandigen

FIGUUR 2

* Voorlopig cijfer

Data: CBS | ESB

berekend. De laatste jaren is er discussie over voor welke bedrijfstakken het zinvol is om de AIQ te berekenen (Ter Weel et al., 2018; Butler, 2019; Müller, 2022).

Door de jaren heen heeft deze discussie geleid tot drie veelgebruikte AIQ-aggregaten waarin verschillende bedrijfstakken al dan niet worden opgenomen. Dit zijn (1) de AIQ voor de gehele economie, (2) de AIQ voor bedrijven, en (3) de AIQ voor de marktsector.

Elk aggregaat kent een ander niveau en/of een andere ontwikkeling. Het CBS publiceert gegevens over alle drie de aggregaten, maar zet zelf doorgaans de AIQ voor de marktsector centraal in zijn berichtgeving.

De AIQ voor de gehele economie en voor bedrijven

Op het eerste gezicht ligt het voor de hand om de AIQ voor de Nederlandse economie te berekenen door het totaal verdiende inkomen op te delen in het inkomen uit arbeid en kapitaal voor alle bedrijfstakken samen.

Op deze manier wordt weliswaar de verdeling tussen arbeidsinkomsten en winst voor de hele economie beschreven, maar de vraag is of een dergelijke berekening zinvol is. Zo boekt de bedrijfstak Overheid per definitie geen winst, en is in het onderwijs het private aandeel zodanig klein dat de AIQ van deze bedrijfstak in de meeste jaren nagenoeg op 100 procent ligt.

De AIQ voor bedrijven

Het al dan niet opnemen van de bedrijfstakken Overheid en Onderwijs in de AIQ zorgt alleen voor een niveauverschil en had tussen 1995 en 2022 nauwelijks effect op de ontwikkeling. In de praktijk wordt er daarom soms voor gekozen om de bedrijfstakken niet in de AIQ-berekening

mee te nemen (CPB, 2022). Het resultaat wordt 'de AIQ voor bedrijven' genoemd, figuur 3a.

De AIQ voor de marktsector

Ook de AIQ voor bedrijven bevat een aantal bedrijfstakken waarover er discussie bestaat wat betreft het nut om de inkomsten uit arbeid en winst van deze bedrijfstakken op te delen (kader 1). Daarom gebruikt het CBS in zijn berichtgeving vaak de AIQ voor de marktsector. Dit is een aggregaat dat – naast de bedrijfstakken Overheid en Onderwijs – ook de Zorg, de Delfstoffenwinning, de Financiële dienstverlening, en de Verhuur van en handel in onroerend goed buiten beschouwing laat. Merk op: Butler (2019) noemt deze statistiek de relevante marktsector.

Het buitensluiten van deze bedrijfstakken leidt tot een structureel hogere AIQ voor de marktsector (figuur 3b). Dit komt door de relatief kapitaalintensieve delfstoffenwinning, financiële dienstverlening en handel in onroerend goed, waar de relatief arbeidsintensieve zorg bij wegvalt.

De ontwikkeling van de AIQ

De arbeidsinkomensquote voor de marktsector laat vanaf 1995 een dalende trend zien (figuur 3b). Onder economen is er veel aandacht voor deze daling (Van Bavel, 2016; DNB, 2018; Zwiars, 2018; Colciago et al., 2020; De Ridder, 2022).

Verschuivingen in de structuur van de economie, doordat productie naar kapitaalintensievere sectoren verplaatst wordt, zouden de dalende arbeidsinkomensquote kunnen verklaren. Uit een interne analyse van het CBS blijkt dat veranderingen in de structuur van de economie echter een zeer beperkte impact hadden op de AIQ-ontwikkeling voor de marktsector tussen 1995 en 2021.

Uit de decompositie-analyse blijkt ook dat de grootste krimpbijdrages tussen 1995 en 2021 werden geleverd door de handel, de bouw, en door vervoer & opslag. Dit waren ook de bedrijfstakken waarvan de AIQ het sterkst daalde.

De AIQ van de handel daalde het sterkst van alle AIQ's: van 78 procent in 1995 tot 60,7 procent in 2022. De daling was vooral geconcentreerd in de groothandel, hetgeen kwam doordat de operationele winsten veel sterker stegen dan de arbeidsbeloning. In de periode 1995–2021 zijn de winsten voor bedrijven in deze bedrijfstak meer dan vervijfvoudigd. De inkomsten van werknemers en zelfstandigen zijn in dezelfde periode 2,5 keer zo hoog geworden. De daling van de AIQ van de handel veroorzaakte in deze periode meer dan de helft van de AIQ-daling voor de marktsector.

De AIQ van de bouwnijverheid daalde even sterk als die van de handel, maar doordat de bouw een veel minder grote bedrijfstak is, drukte dit de AIQ voor de marktsector

Buitengesloten sectoren

De bedrijfstakken Zorg, Delfstoffenwinning, Financiële dienstverlening en Verhuur van en handel in onroerend goed worden om uiteenlopende redenen buiten beschouwing gelaten in de AIQ voor de marktsector.

Zorg

De zorg wordt vaak als onderdeel van de collectieve sector gezien. In Nederland is de zorgverlening echter voor het overgrote deel in private handen. In 2021 kwam slechts drie procent van de toegevoegde waarde van de zorg bij de sector overheid terecht (CBS, 2022). Toch lijkt de zorg in veel aspecten op een overheidssector, omdat de financiering voor een deel loopt via de overheid.

De winsten in de bedrijfstak Zorg zijn minimaal en regelmatig negatief, waardoor de AIQ voor deze bedrijfstak boven de 100 uitkomt. Het niet meene-

men van de zorg in de AIQ resulteert dan ook vooral in een niveaushuiving.

Delfstoffenwinning

De bedrijfstak Delfstoffenwinning wordt gedomineerd door de winning van aardgas. Door het grote aandeel van de overheid in deze bedrijfstak wordt ook deze bedrijfstak in de AIQ over de marktsector buiten beschouwing gelaten. Van de winst uit de winning van gas in Groningen is 85 procent bij de overheid terechtgekomen (Been, 2022). Het buiten beschouwing laten van de bedrijfstak Delfstoffenwinning zorgt voor een hogere AIQ, maar door de afbouw van de gaswinning en de gestegen AIQ van de delfstoffenwinning is het niveaoverschil na 2013 geleidelijk verdwenen. De bedrijfstak was lange tijd erg winstgevend en kapitaalintensief, waardoor de AIQ in deze sector lager was dan in andere

bedrijfstakken. Door de afbouw van de gaswinning is de operationele winst wel sterk afgenomen. In 2020 was er zelfs sprake van verlies, waardoor de AIQ incidenteel boven de 100 procent uitkwam.

Doordat de winsten en toegevoegde waarde de laatste jaren sterk onder druk stonden, zorgt het meenemen van deze bedrijfstak in de totale AIQ en de AIQ voor bedrijven ervoor dat de trends van deze aggregaten niet dalen, maar stabiel zijn gebleven. De AIQ van alleen de marktsector kende wel een dalende trend.

Verhuur van en handel in onroerend goed en Financiële dienstverlening

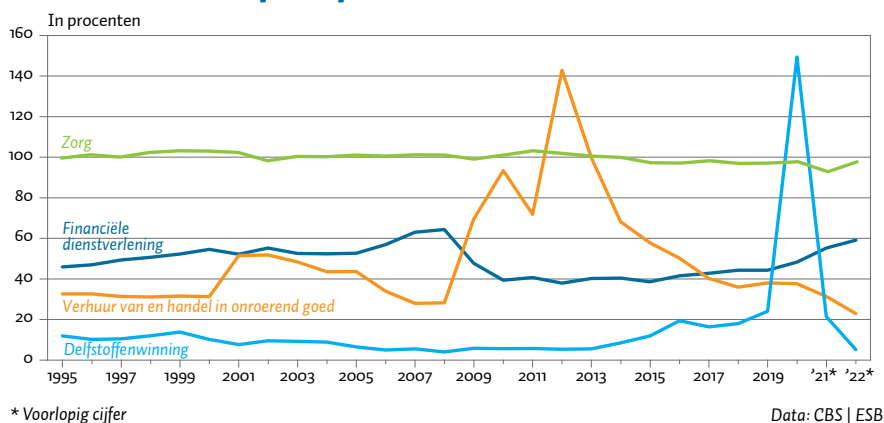
In de bedrijfstak Verhuur van en handel in onroerend goed bevinden zich niet alleen bedrijven, maar ook huishoudens met een eigen woning. In het systeem van de nationale rekeningen produceren deze huishoudens namelijk hun eigen woondiensten. Huishoudens en bedrijven gaan doorgaans leningen aan om hun woningen en overig onroerend goed te kunnen financieren. Dit leidde tijdens de financiële crisis op papier tot hoge kosten van toegerekende bankdiensten voor deze afnemers, hetgeen de 'papieren' winst drukte en de AIQ stuwde.

De toegerekende bankdiensten hebben een tegengesteld effect op de operationele winst van zowel de Verhuur van en handel in onroerend goed als van de Financiële dienstverlening, wat in zekere mate te zien is in de AIQ van beide bedrijfstakken in figuur 4. DNB et al. (2017) raadt daarom aan om deze bedrijfstakken allebei wel of allebei niet in het aggregaat mee te nemen. Omdat de marktsector puur gaat over het bedrijfsleven, en het aandeel van productie van woondiensten door huishoudens groot is, worden beide bedrijfstakken in hun volledigheid buiten beschouwing gelaten.

KADER 1

Arbeidsinkomensquote per sector

FIGUUR 4

minder zwaar. Ook hier daalde de AIQ vooral doordat de winsten veel sterker toenamen dan de beloning van arbeid. Deze laatste verdubbelde tussen 1995 en 2021, met name door een toename van het aantal zelfstandigen.

De laatste bedrijfstak met een sterk gedaalde AIQ is Vervoer & opslag. De AIQ van Vervoer & opslag daalde van 87,3 procent in 1995 tot 69,8 procent in 2022 – een afname van 17,5 procentpunt. Ook deze daling is veroorzaakt doordat de winsten sterker groeiden dan de arbeidsbeloning. De winsten vervijfvoudigden van 1,5 miljard in 1995 naar 8 miljard in 2021, terwijl de beloning van arbeid in dezelfde periode slechts verdubbelde.

Een verklaring voor de relatief sterk gestegen winsten in de handel, de bouw en het vervoer & opslag is de gestegen vergoeding op ingezet kapitaal. Deze vergoeding wordt gemeten door het netto-exploitatietoetschot te delen door de waarde van de kapitaalgoederenvoorraad. De kapitaalgoederenvoorraad meet de totale waarde van de vaste activa in de economie, die meer dan een jaar in het productieproces worden gebruikt, zie figuur 5b. De kosten voor kapitaal (de kapitaaldiensten, zoals rentelasten) stegen daarnaast veel minder hard dan de vergoeding voor kapitaal (het exploitatietoetschot).

Hierbij past wel de kanttekening dat het CBS nog niet alle mogelijk relevante uitgaven kapitaliseert. Zo kunnen bedrijven ‘investeren’ in merkrechten en data, terwijl dit volgens de internationale richtlijnen voor het opstellen van de nationale rekeningen geen kapitaalgoederen zijn. Op dit moment is het nog een onderwerp van onderzoek wat hier mogelijk en gewenst is (De Ree, 2021). Als bedrijven juist veel in dit soort zaken hebben ‘geïnvesteed’, kan er hierdoor een scheef beeld ontstaan.

Literatuur

Bavel, B. van (2016) De stijging en daling van het arbeidsaandeel over de lange termijn. *ESB*, 101(4743), 698–701.

Been, J. (2022) Gaswinning in Groningen leverde €428 mrd op. *Het Financieele Dagblad*, 6 september.

Butler, B. (2019) *Arbeidsinkomensquote ook laatste twee decennia gedaald*. Statistiek op esb.nu, 24 december.

Butler, B. en J. Verbruggen (2018) *Reactie: AIQ even (on)zinnig als baken voor beleid als andere macro-economische variabelen*. Blog op esb.nu, 17 september.

CBS (2022) *Tabellensets Nationale Rekeningen 2021*. CBS Statistiek.

Colciago, A., D. Favoino en J. de Haan (2020) *Omzetconcentratie gaat gepaard met een lagere arbeidsinkomensquote*. *ESB*, 105(4787), 330–332.

CPB (1956) *Centraal Economisch Plan 1956*. CPB.

CPB (1967) *Centraal Economisch Plan 1966*. CPB.

CPB (2022) *Macro Economische Verkenning 2023*. CPB Raming, september.

DNB (2018) *Flexibilisering arbeidsmarkt gaat gepaard met daling arbeidsinkomensquote*. *DNBBulletin*, 1 februari. Te vinden op dnb.nl.

DNB, CBS en CPB (2017) *Herziening methode arbeidsinkomensquote*. Paper, juni. Te vinden op www.cpb.nl.

Ebbers (2022) *Waarom ‘werknemers krijgen minder van de economische koek’ niet klopt*. *Opinie* op www.vno-ncw.nl, 12 december.

Hofs, Y. (2022) *Aandeelhouders eisen steeds groter deel op van nationaal inkomen, ten koste van werkkenden*. *De Volkskrant*, 8 december.

Leering, R. en L. Hartevelt (2021) *Het is een mythe dat de cao-lonen achterblijven*. *ESB*, 106(4795S), 54–57.

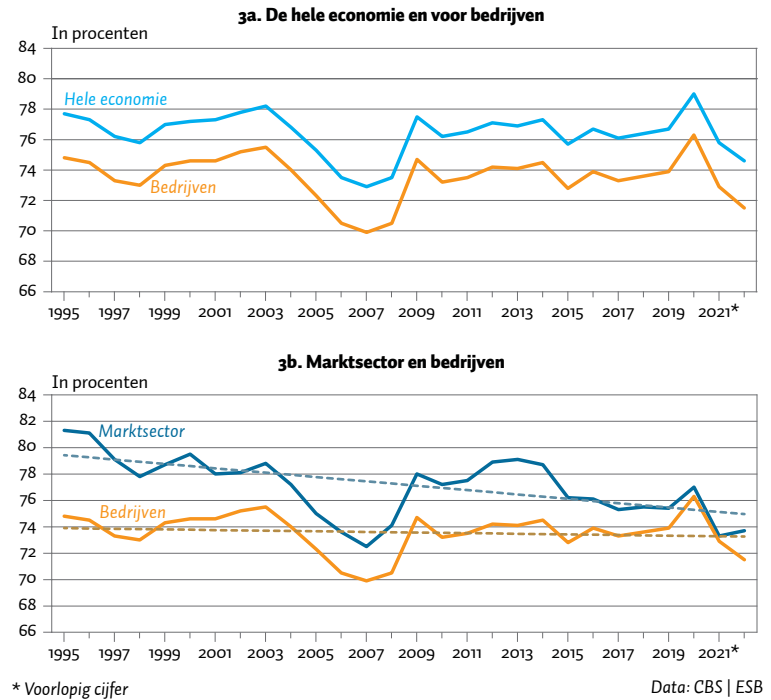
Müller, R. (2022) *Bedrijven verdienen meer, maar daar zien we steeds minder van terug op onze loonstrookjes: ‘Zet recht wat is scheefgegroeid’*. Artikel op *eenvandaag.avrotros.nl*, 27 april.

Ree, M. de (2021) *CBS onderzoekt de waarde van data*. Artikel op *www.cbs.nl*, 12 januari.

Ridder, P. de (2022) *Lage productiviteitsgroei gevolg van gedaalde kapitaal- en loonkosten*. *ESB*, 108(4819), 128–131.

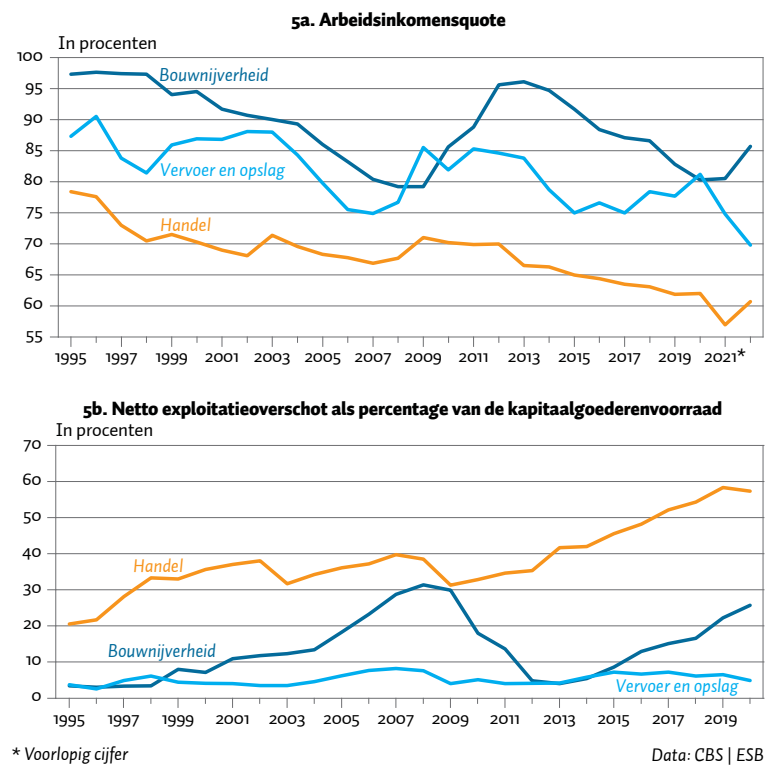
Arbeidsinkomensquote

FIGUUR 3

Gegevens voor geselecteerde bedrijfstakken

FIGUUR 5

Schreyer, P., T. Cho en S. Hwang (2017) *Has the labour share declined? It depends*. Paper gepresenteerd op de IARIW-Bank of Korea Conference ‘Beyond GDP: Experiences and Challenges in the Measurement of Economic Well-being’. 26–28 april, Seoul, Korea.

Weel, B. ter, J. Witteman en D. Stähler (2023) *Loontwikkeling en AIQ in Nederland: Analyse van lonen, winst en AIQ*. Eindrapport SEO Economisch Onderzoek, mei.

Weel, B. ter, J. Hers, J. Witteman en T. Smits (2018) *De AIQ in Nederland: Een overzicht*. SEO-rapport, 2018-58.

Zwiers, R. (2018) *Maatstaven en verklaringen voor de achterblijvende loonontwikkeling*. *ESB*, 103(4760), 160–162.

Economische winsten zijn over de lange termijn gestegen

De arbeidskosten als percentage van het binnenlands inkomen zijn de afgelopen decennia in Nederland gedaald. Is de stijging van het overige deel van het inkomen toe te schrijven aan stijgende kapitaalkosten of aan stijgende economische winsten?

IN HET KORT

- Naast de arbeidsinkomensquote, is ook de kapitaalkostenquote in de afgelopen decennia afgenomen.
- Sinds 1980 zijn de economische winsten van niet-financiële vennootschappen aanzienlijk gestegen.
- De jaarlijkse extra nettowinst sinds eind jaren negentig komt neer op 1.300 euro per Nederlander per jaar.

HAS VAN VLOKHOVEN

Universitair docent
aan Tilburg University

Om toegevoegde waarde te produceren maken bedrijven gebruik van de productiefactoren arbeid en kapitaal. De kosten van arbeid zijn in de afgelopen decennia in Nederland gedaald als percentage van de toegevoegde waarde (Kok, 2023). Dat kan zowel komen doordat bedrijven hogere kosten aan kapitaal hebben, als dat doordat ze meer economische winst maken.

Kapitaalkosten zijn de kosten voor het gebruik van kapitaalgoederen in productie terwijl economische winst gelijk is aan wat bedrijven bovenop hun productiekosten verdienen. Bedrijven die bijvoorbeeld veel machines gebruiken in hun productieproces, hebben hoge kapitaalkosten. En bedrijven die relatief tot hun gemiddelde kosten een hoge prijs vragen voor hun product, maken een hoge winst.

Als de totale kosten voor het gebruik van kapitaalgoederen zijn gestegen relatief tot de toegevoegde waarde, suggereert dit dat de daling van de arbeidsinkomensquote wordt veroorzaakt door een verschuiving naar een meer kapitaalintensieve productie, bijvoorbeeld door automatisering en robotisering. Als de economische winsten daarentegen gestegen zijn, dan suggereert dit dat de oorzaak een toename van marktmacht van bedrijven kan zijn.

Zowel de kapitaalkosten als de winsten komen uiteindelijk hoofdzakelijk ten goede aan vermogende huishoudens. Toch is het van belang om kapitaalkosten van eco-

nomische winsten te onderscheiden om te kunnen bepalen wat deugdelijk beleid is. Als bijvoorbeeld economische winsten beperkt zouden zijn, dan heeft beleid dat zich richt op de marktmacht van bedrijven nauwelijks effect op de arbeidsinkomensquote.

In dit artikel onderzoek ik daarom of de daling van de arbeidsinkomensquote in Nederland samengaat met een stijging van de kapitaalkosten of van de economische winst. De gebruikerskosten van kapitaal zijn niet direct zichtbaar omdat bedrijven een groot deel van hun kapitaalvoorraad bezitten in plaats van huren. De kosten van het huren van kapitaalgoederen zijn onderdeel van de kosten op de jaarrekening, maar voor de in bezit zijnde kapitaalgoederen verschijnt er op de jaarrekening geen kostenpost die gelijk is aan wat de huurkosten zouden zijn. Omdat de kapitaalkosten niet direct zichtbaar zijn, zijn de economische winsten evenmin direct zichtbaar. Daarom moeten deze twee variabelen geschat worden.

Een ander begrip van winst dat vaak wordt aangehaald is de operationele winst, wat ook wel het 'netto-exploitationoverschot' wordt genoemd. Bijvoorbeeld Kok (2023) en Ter Weel et al. (2023) gebruiken operationele winst als winstbegrip. Operationele winst neemt qua kapitaalkosten echter alleen de afschrijvingen mee en houdt geen rekening met de financieringskosten. Zoals Ter Weel (2023) laat zien is deze operationele winst in de laatste 25 jaar min of meer constant geweest en gelijk aan zo'n 25 procent van de toegevoegde waarde.

Uitgangspunten berekeningen

De economische winsten zijn gelijk aan de toegevoegde waarde minus de som van de kapitaalkosten, arbeidskosten en het saldo van belastingen en subsidies op productie en invoer.

Kapitaalkosten

De kosten voor het gebruik van kapitaalgoederen zijn gelijk aan de reële rente plus het afschrijvingspercentage, vermenigvuldigt met de kapitaalvoorraad (Hall en Jorgenson, 1967). Ook al is een gedeelte van de kapitaalvoorraad gefinancierd door middel van eigen vermogen, dan nog moeten de rentekosten meegenomen worden. Dit is namelijk een opportuniteitskost ter compensatie van gedeerde renteinkomsten, aangezien de verschaffers van eigen vermogen hun vermogen ook hadden kunnen uitlenen. De reële rente

is relevant, aangezien voor een gegeven nominale rente een hogere verwachte inflatie de kosten van kapitaal drukt – omdat kapitaal dat nu in bezit is relatief goedkoop is.

Het percentage van de kapitaalvoorraad dat is gefinancierd door middel van vreemd en eigen vermogen betrek ik van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), net als het jaarlijkse afschrijvingspercentage.

De rente op vreemd vermogen schat ik als de rente op bedrijfsobligaties, waarbij ik er rekening mee houd dat de rente op vreemd vermogen fiscaal kan worden afgetrokken. Voor de rente op eigen vermogen, volg ik Barkai (2020), en gebruik ik de rente op Nederlandse tienjaars staatsobligaties plus een risicopremie van vijf procent. De conclusies veranderen niet als we in plaats daarvan aannemen dat de rente op eigen vermogen gelijk is aan de rente op bedrijfsobligaties.

Ik neem de verwachte inflatie van de kapitaalvoorraad als constant en gelijk aan de gemiddelde inflatie gedurende deze tijdsperiode, gemeten door de herwaardering van de kapitaalvoorraad. Als de inflatieverwachtingen in plaats daarvan gelijk zijn aan de gerealiseerde inflatie blijven de conclusies hetzelfde.

Bij het bepalen van de kapitaalkosten moet er ook rekening worden gehouden met hoe de Belastingdienst

deze kapitaalkosten behandelt om het belastbare bedrag te bepalen voor de vennootschapsbelasting. In tegenstelling tot arbeidskosten kunnen investeringen niet worden afgetrokken in het jaar dat deze kosten worden gemaakt, maar alleen na verloop van tijd door middel van afschrijvingen. Dat deze kosten pas later kunnen worden afgetrokken, verhoogt de financieringskosten en leidt dus tot hogere kapitaalkosten. De mate waarin kapitaalkosten fiscaal kunnen worden afgetrokken komt van Tax Foundation (2023). De formule in Hall en Jorgenson (1967) gaat uit van een constant tarief van de vennootschapsbelasting. Ik neem het hoge tarief dat gedaald is van 48 procent in 1980 naar 25 procent in 2022.

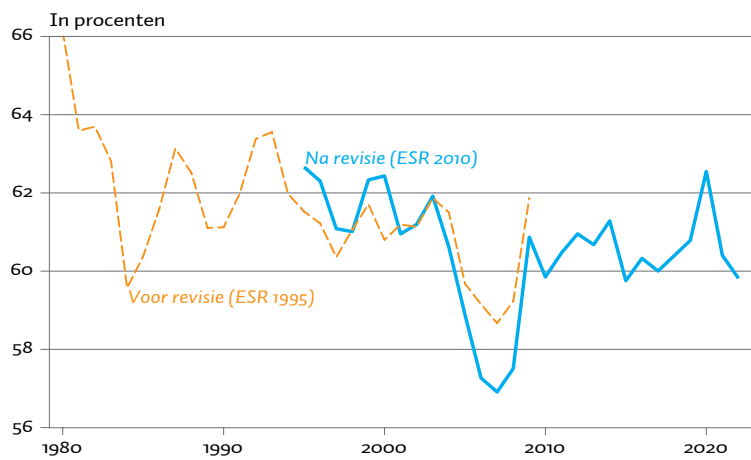
De kapitaalkosten kunnen variëren in de tijd, als gevolg van veranderingen in bijvoorbeeld rentepercentages of het belastingtarief.

Arbeidskosten

In tegenstelling tot kapitaalkosten, zijn de kosten van arbeid wel direct zichtbaar omdat werknemers in loondienst zijn. De uitzondering is zelfstandigen voor wie we alleen het totale inkomen observeren. Daarom laat ik de zelfstandigen in deze studie achterwege, en analyseer ik niet-financiële vennootschappen.

Arbeidsinkomensquote van niet-financiële vennootschappen in Nederland

FIGUUR 1

Data: CBS | ESB

Saldo belastingen en subsidies

Ik verdeel het saldo van de belastingen en subsidies op productie en invoer niet apart over arbeid, kapitaal en winst. In plaats daarvan bereken ik de arbeidsinkomensquote, kapitaalkostenquote en de winstquote relatief tot de toegevoegde waarde, min deze belastingen op productie en invoer (oftewel relatief tot de toegevoegde waarde tegen factorprijzen). Dit leidt ertoe dat de drie quotes ieder jaar optellen tot 1. De arbeidsinkomensquote in figuur 1 is op deze manier berekend en volgt daarmee het productieperspectief (Ter Weel, 2018).

Kapitaalkosten gedaald

Figuur 2 laat zien dat de gebruikerskosten van de gehele kapitaalgoederenvoorraad als sinds 1980 zijn gedaald als percentage van de toegevoegde waarde. Deze daling is nog sterker dan die van de arbeidsinkomensquote: het aandeel van de arbeidskosten in de totale kosten van arbeid en kapitaal is dus gestegen in deze periode.

De daling van de kapitaalkostenquote heeft twee oorzaken. Ten eerste is de kapitaalvoorraad relatief tot de toegevoegde waarde gedaald. In 1995 was de kapitaalvoorraad gedeeld door de toegevoegde waarde gelijk aan 2,15, en in 2022 was dit gedaald naar 1,77. De tweede oorzaak is dat de gebruikskosten per eenheid kapitaal gedaald zijn. Deze zijn gedaald van 16 procent in 1995 tot 13 procent in 2022. Dit komt omdat de rente tijdens deze periode is gedaald.

In 1995 zijn de nationale rekeningen herzien, maar die revisie heeft geen invloed op de trend. Voor de jaren waarvoor er gegevens zijn voor zowel de ESR 1995- als de ESR 2010-series zijn de quotes vergelijkbaar met elkaar.

Economische winsten gestegen

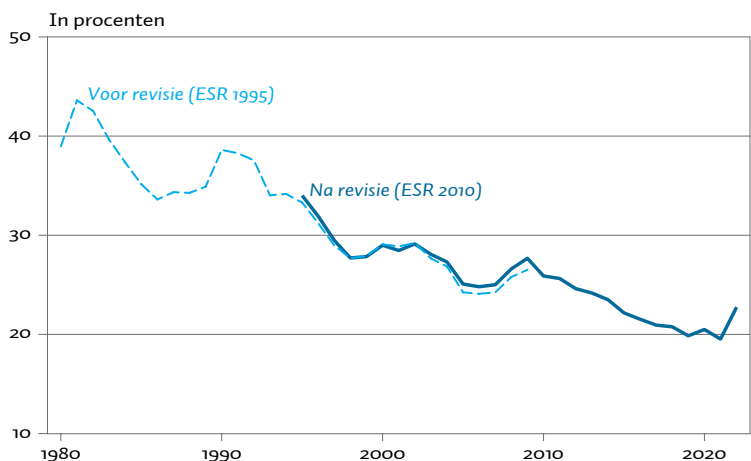
Dat zowel de arbeidsinkomensquote als de kapitaalkostenquote is gedaald, betekent dat de winstquote gestegen is. Figuur 3 laat zien dat de winstquote gemiddeld genomen gelijk was aan acht procent tijdens de periode 1995–1999. De winstquote is daarna meer dan verdubbeld, en bedroeg achttien procent tijdens de periode 2018–2022. Als we verder teruggaan in de tijd, is de winststijging nog forser. In de jaren tachtig maakten bedrijven in Nederland over het algemeen nauwelijks winst.

De stijging van de winstquote komt voor een deel door de dalende rente op obligaties, die ook wordt gebruikt om de rentekosten op eigen vermogen te bepalen. Mogelijk zijn deze rentekosten echter niet meegedaald. Als ik ervanuit ga dat de reële rentekosten op eigen vermogen constant zijn gebleven, stijgt de winstquote nog steeds, maar is de stijging minder groot. In dit geval stijgt de winstquote van zes procent eind jaren negentig naar twaalf procent in de periode 2018–2022.

Een bruto winststijging van zes procentpunt komt overeen met 33 miljard euro, oftewel 1.850 euro per Nederlander per jaar. Bedrijven moeten over deze 33 miljard nog wel vennootschapsbelasting betalen. Een gelijke verdeling van de extra nettowinsten ten opzichte van eind jaren negentig zou neerkomen op 1.300 euro per jaar. Dit zou uiteraard wel betekenen dat pensioenfondsen en andere investeerders een lager rendement zullen behalen.

Kapitaalkostenquote van niet-financiële vennootschappen in Nederland

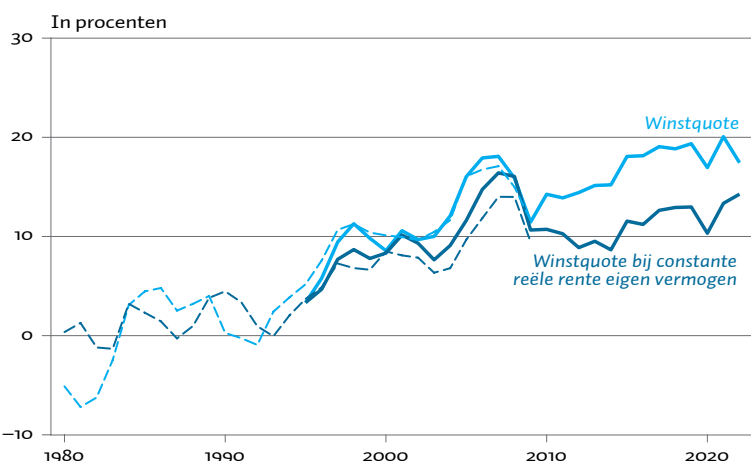
FIGUUR 2

ESB

Winstquote van niet-financiële vennootschappen in Nederland

FIGUUR 3

Noot: De ononderbroken lijnen zijn gebaseerd op het ESR 2010-systeem voor de nationale rekeningen, en de stippellijnen zijn gebaseerd op de nationale rekeningen vóór revisie (ESR 1995)

ESB

Beperkingen

De resultaten behoeven enige kwalificatie. Er zijn veel aannames nodig om de gebruikerskosten van kapitaal en daarbij de economische winsten te schatten. Het is daarom onmogelijk om te zeggen wat de precieze veranderingen in winsten zijn. Zo zijn immateriële kapitaalgoederen na verloop van tijd belangrijker geworden, terwijl deze moeilijker te meten zijn. Het zou dus kunnen dat het CBS de groei in de kapitaalvoorraad daardoor onderschat. In dat geval valt de daadwerkelijke verandering van de kapitaalkostenquote hoger uit dan wat ik hier vind, en valt de verandering van de winstquote lager uit. Verder onderzoek of betere data zouden het verband tussen immateriële kapitaalgoederen en kapitaalkosten inzichtelijk kunnen maken.

Ook de keuze van rente-indicator heeft invloed op de resultaten. Echter, in een model zonder aannames over rente, inflatieverwachtingen en het belastingstelsel, maar met econometrische aannames, resulteert een analyse van micro-data voor de VS in vergelijkbare schattingen voor de winsten tijdens deze periode (Van Vlokhoven, 2022). Hoewel ik diezelfde methode niet kan toepassen in Nederland, aangezien ik geen toegang heb tot de Nederlandse micro-data, is het in ieder geval geruststellend dat twee methodes gebaseerd op verschillende aannames tot vergelijkbare resultaten leiden.

Conclusie en implicaties voor beleid

Het is zeer waarschijnlijk dat de winsten in de afgelopen decennia in Nederland zijn gestegen. Dat de winstquote stijgt terwijl de kapitaalkostenquote daalt, betekent dat de daling in de arbeidsinkomensquote wordt veroorzaakt doordat bedrijven tegenwoordig een relatief hogere prijs voor hun producten krijgen in vergelijking met hun gemiddelde kosten. De arbeidsinkomensquote is dus niet gedaald doordat productie kapitaalintensiever is geworden.

Dat bedrijven een relatief hoge prijs vragen in vergelijking met hun gemiddelde kosten betekent dat ze bewust schaarse creëren, wat inefficiënt is. Tegelijkertijd geeft de mogelijkheid tot winst een prikkel aan bedrijven om te innoveren en nieuwe technologieën te gebruiken. Een winstquote van nul is daarom niet gewenst, maar het is niet duidelijk wat de optimale winstquote is en of we daar momenteel boven zitten.

Het is de vraag waarom er niet meer mensen kiezen om een onderneming te beginnen, gezien de hoge winsten die behaald kunnen worden. Meer ondernemerschap zou leiden tot meer concurrentie, en zou daarmee de winststijging beperken. Er heeft blijkbaar een verandering in de economie plaatsgevonden die ervoor zorgt dat ondanks de hoge winsten het niet aantrekkelijk is om een bedrijf te beginnen. In de VS gaat de stijging van de winstquote bijvoorbeeld gepaard met het feit dat winsten voornamelijk gestegen zijn voor oudere bedrijven, terwijl jongere bedrijven juist minder winst zijn gaan maken (Van Vlokhoven, 2021). Ondernemers moeten dus langer wachten op winsten. Ondanks de hogere winsten, is de contante waarde ervan hierdoor niet of nauwelijks gestegen, en is het ondernemerschap dus niet aantrekkelijker geworden.

Zo'n veranderde levenscyclus van winsten kan bijvoorbeeld veroorzaakt worden door demografische ontwikke-

lingen. Zo zijn oudere consumenten gemiddeld genomen trouwer aan bedrijven dan jongere, waardoor het moeilijker wordt voor nieuwe bedrijven om marktaandeel te veroveren met een vergrijzende bevolking (Bornstein, 2021).

Maar het kan ook zo zijn dat oudere en grotere bedrijven beter zijn geworden in anti-competitief gedrag, en dat ze jonge bedrijven tegenwoordig vaker uit de markt kunnen duwen door bijvoorbeeld een patentoorlog te beginnen.

Voor de juiste beleidsrespons moeten we dus te weten komen wat de onderliggende oorzaak is van de gestegen winstquote: speelt de veranderde levenscyclus van winsten ook in Nederland? En, zo ja, wat is er de oorzaak van? Voor de antwoorden op deze vragen is vervolgonderzoek nodig.

Literatuur

- Barkai, S. (2020) Declining labor and capital shares. *The Journal of Finance*, 75(5), 2421–2463.
- Bornstein, G. (2021) *Entry and profits in an aging economy: The role of consumer inertia*. University of Pennsylvania Paper, november. Te vinden op fnce.wharton.upenn.edu.
- Hall, R.E. en D.W. Jorgenson (1967) Tax policy and investment behavior. *The American Economic Review*, 57(3), 391–414.
- Kok, D. (2023) *Aandeel arbeid gedaald door gestegen winsten in handel, bouw en Vervoer*. ESB.
- Tax Foundation (2023) *Capital cost recovery across the OECD, 2022*. Fiscal Fact, 809.
- Vlokhoven, H. van (2021) *The rise in profits and fall in firm entry: A tale of the life cycle of profits*. SSRN Paper, 3866852.
- Vlokhoven, H. van (2022) *Estimating the cost of capital and the profit share*. SSRN Paper, 3509638.
- Weel, B. ter, J. Hers, J. Witteman en T. Smits (2018) *De AIQ in Nederland: een overzicht*. SEO-rapport, 2018–58.
- Weel, B. ter, J. Witteman en D. Stähler (2023) *Loontwikkeling en AIQ in Nederland: Analyse van lonen, winst en AIQ*. Eindrapport SEO Economisch Onderzoek, mei.

Daling aandeel arbeid voor rekening van werknemers

Het aandeel van de factor arbeid in het nationaal inkomen is de afgelopen 25 jaar steeds verder gedaald. Het betreft met name de werknemers die hun beloning relatief achteruit hebben zien gaan: het aandeel van zelfstandigen is relatief stabiel.

JACOB-JAN KOOPMANS

Econoom bij FNV

TIJMEN DE VOS

Econoom bij FNV

De afgelopen twee decennia laat de arbeidsinkomensquote (AIQ) in de relevante marktsector een duidelijk dalende trend zien (figuur 1). In de relevante marktsector worden er sectoren weggelaten waarbij de afzetprijs niet door de markt wordt bepaald of wordt verstoord door statistische factoren: de primaire sector, collectieve sector (overheid, onderwijs

en zorg), de financiële sector, en de onroerendgoedsector (Butler, 2019).

AIQ uitgesplitst

De AIQ bestaat uit twee componenten: de lonen van werknemers en de toegerekende arbeidsbeloning van zelfstandigen, bestaande uit beloning voor de inzet van arbeid, kapitaal en ondernemerschap (Butler et al., 2016). De component 'lonen' is direct beschikbaar via de loonquote. Het resterende deel tussen de AIQ en de loonquote is het aandeel van zelfstandigen. Deze laatste quote noemen we de zelfstandigenquote.

De uitsplitsing van de AIQ in loonquote en zelfstandigenquote laat zien dat het deel van de door zelfstandigen verdiende toegevoegde waarde al decennialang constant is, terwijl de loonquote fors is gedaald (figuur 2).

Verhouding uren constant

Uit de gedaalde loonquote kan men nog niet afleiden of werknemers ook relatief steeds minder betaald krijgen. Het kan namelijk ook zo zijn dat er een relatief steeds groter deel van de arbeid door zelfstandigen wordt verricht.

De verhouding tussen het aantal door werknemers en zelfstandigen gewerkte uren is echter al jaren stabiel (figuur 3). De afname van de loonquote wordt dus niet veroorzaakt door een verschuiving van het werk van de werknemers richting de zelfstandigen.

Al jaren wordt circa 25 procent van het werk door zelfstandigen gedaan, en circa 75 procent door werknemers. Blijkbaar is de gevoelsmatig enorme groei van het aantal zzp'ers keurig in de pas gebleven met de groei van het aantal werkuren door werknemers.

Met een constante verhouding in het aantal gewerkte uren kan de daling van de loonquote enkel veroorzaakt zijn door het relatief achterblijven van de beloning per gewerkt uur. Hoewel de beloning van zzp'ers wel degelijk een probleem is, met name aan de onderkant van de arbeidsmarkt, is de achterblijvende beloning van werknemers op macro schaal dus de grote reden voor de dalende AIQ.

Om de loonquote (en daarmee ook de AIQ) weer op hetzelfde peil te krijgen als in 1995, zouden de lonen – los van de compensatie voor de huidige inflatie – met 10,43 procent moeten stijgen.

Literatuur

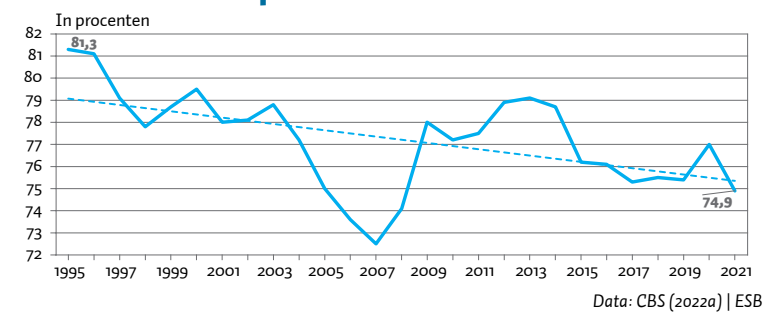
Butler, B. (2019) Arbeidsinkomensquote ook laatste twee decennia gedaald. ESB, 104(4780), 598.

Butler, B., D. van den Bergen en H. Kranendonk (2016) Herziening arbeidsinkomensquote: aanleiding en resultaten. ESB, 101(4743), 694–695.

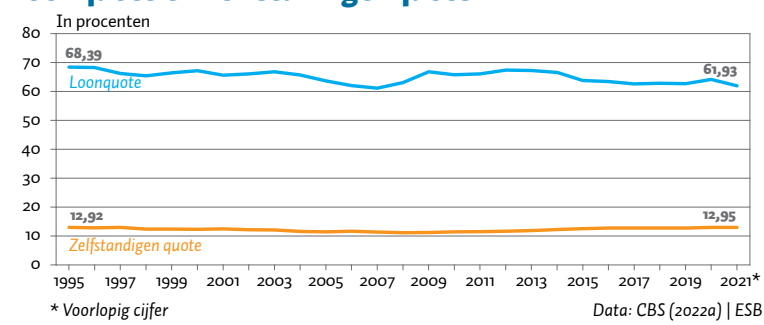
CBS (2022a) Arbeidsinkomensquote; bedrijfstak. CBS Statline.

CBS (2022b) Arbeidsvolume; bedrijfstak, geslacht, nationale rekeningen. CBS Statline.

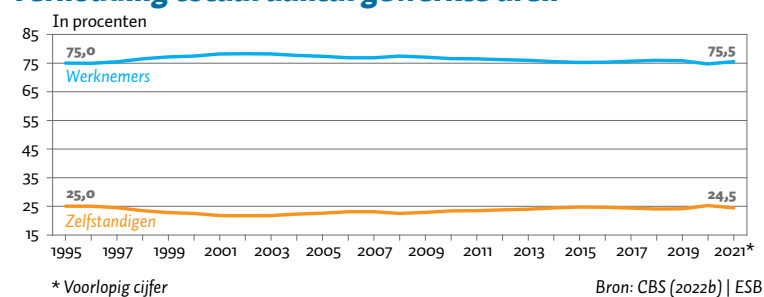
Arbeidsinkomensquote relevante marktsector FIGUUR 1

Loonquote en zelfstandigenquote FIGUUR 2

Verhouding totaal aantal gewerkte uren FIGUUR 3

Lage investeringen beperken de loongroei

De spanning in de Polder loopt op, nu vakbonden flink hogere lonen eisen. Niet alleen als compensatie voor de hoge inflatie, maar ook omdat er volgens hen al jaren een te groot deel van het nationale inkomen naar bedrijfswinsten en aandeelhouders is gegaan. Nogal voorspelbaar stuiten deze looneisen van meer dan tien procent op een stevig verzet van de werkgevers.

In veel opzichten is dit debat een terugkerend ritueel in het poldermodel, waarbij werkgevers en werknemers bediscussieren hoeveel de lonen 'kunnen' stijgen zonder de 'broodnodige' winsten van het Nederlandse bedrijfsleven te schaden – en daarmee ook de investeringen en de groei van de economie.

Helaas wordt er bij deze discussies vaak nogal klakkeloos aangenomen dat de hogere bedrijfswinsten inderdaad worden gebruikt voor uitbreidingsinvesteringen. Niets is echter minder waar. Nederlandse bedrijven gaven tussen 2010 en 2022 gemiddeld per jaar zelfs meer aan dividend uit dan ze aan winst maakten (figuur 1)! En dit gemiddelde voor het Nederlandse bedrijfsleven als geheel, verhuult zelfs nog dat grote ondernemingen zoals Shell, ING, ABN Amro, Ahold Delhaize, ASML en Heineken ook dit jaar nog eens miljarden euro's aan winsten gebruiken om de eigen aandelen terug te kopen (Snurer, 2023). Uitstekend nieuws voor de rijkste huishoudens die deze aandelen bezitten, maar minder goed voor de samenleving.

Ons bedrijfsleven heeft veel last van een jansaliementaliteit – er wordt weinig ondernomen. Terwijl de dividend-uitkeringen toenamen, vertonen de investeringen de afgelopen decennia een dalende trend (figuur 1, rechteras). De uitbreidingsinvesteringen blijven al jaren steken op ongeveer vijf procent van het netto binnenlands

SERVAAS STORM

Universitair docent aan
de Technische Universiteit Delft

product. Die investeringen worden niet betaald uit de winsten, maar via leningen. En de R&D-uitgaven van de Nederlandse bedrijven nemen evenmin toe want ze schommelen al jaren rond de 1,5 procent van het bbp (Rathenau Instituut, 2023).

Die jansaliementaliteit blijft helaas niet zonder gevolgen. Omdat de bedrijven relatief weinig investeren, veroudert onze kapitaalvoorraad, en daardoor wordt de groei van de arbeidsproductiviteit geremd. Dat kan deels verklaren waarom de arbeidsproductiviteit in de periode 2010–2022 gemiddeld slechts met een schamele 0,2 procent per jaar groeide (tegen gemiddeld vier procent in de jaren zeventig).

Die armetierige productiviteitsgroei beperkt drastisch de loonruimte in de cao-onderhandelingen, zeker als het aandeel van het inkomen dat naar werkenden gaat niet mag stijgen. Want de reële lonen mogen dan immers niet meer dan de arbeidsproductiviteit toenemen. Zo worden de vakbonden tot loonmatiging gedwongen, omdat de bedrijven – onder druk van hun op financiële opbrengsten gerichte aandeelhouders – de voorkeur geven aan dividenden en aan het terugkopen van eigen aandelen, in plaats van aan het 'terugploegen' van de winsten in investeringen in innovatie en productiecapaciteit.

Hoe kan deze vicieuze cirkel worden doorbroken? Om te beginnen moet er in het debat over de verdeling van het nationaal inkomen meer aandacht komen voor de hoge dividenden en inkoop van eigen aandelen, de stagnerende bedrijfsinvesteringen en de armoedige productiviteitsgroei. De huidige looneisen van tien procent kunnen hierbij helpen omdat ze bedrijven prikkelen tot meer arbeidsbesparende technologische vooruitgang en productiviteitsgroei (De Ridder, 2022). Maar er is méér nodig.

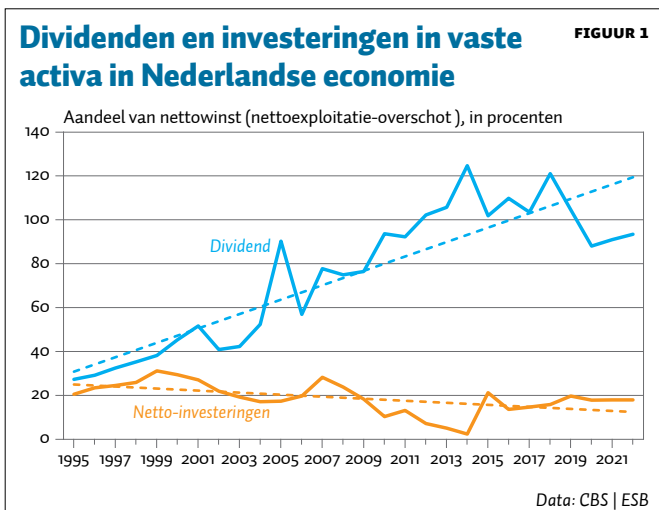
Meer structureel moet de invloed van de financieel gemotiveerde aandeelhouders worden teruggebracht om zo ruimte te scheppen voor investeringen in de reële economie, het ondernemerschap en de innovatie. 'Co-determinatie' door werknemers, het belasten van overwinsten en vermogenswinsten, en een belasting op het terugkopen van aandelen kunnen hierbij helpen, evenals extra overheidsinvesteringen in onderzoek en onderwijs, en ook in het openbaar vervoer, de zorg, de volkshuisvesting en de energietransitie. Beter arbeidsvoorwaarden en hogere lonen doen dan de rest. En opgelet: met een hogere groei van de productiviteit kunnen hogere lonen samengaan met een constant arbeidsaandeel in de economie.

Literatuur

Rathenau Instituut (2023) *R&D expenditure in the Netherlands by sector of performance*. Rathenau Instituut Rapport, 25 april.

Ridder, P. de (2022) *Lage productiviteitsgroei gevolg van gedaalde kapitaal- en loonkosten*. ESB, 108(4819), 128–131.

Snurer, I. (2023) *Inkoop van eigen aandelen: Een koopargument of een zwaktebod?* Artikel op www.beleggersbelangen.nl, 22 februari.

Winst verschilt sterk per sector en is ook nodig voor immateriële investeringen

In plaats van een generieke roep om loonsverhoging is het zinvoller om te kijken naar de ontwikkeling van de lonen en winsten per sector of bedrijf. De huidige loondiscussie doet te weinig recht aan de verschillen in winstgevendheid tussen bedrijfstakken en het belang van investeringen in immaterieel kapitaal.

IN HET KORT

- Er zijn grote verschillen in winstgevendheid tussen bedrijfstakken en binnen sommige bedrijfstakken, ook over de tijd.
- Hogere winsten worden niet een-op-een uitgekeerd aan aandeelhouders: ze hangen ook samen met immaterieel kapitaal.
- Investeringen in organisatorisch kapitaal, R&D en branding dragen bij aan het toekomstig verdienvermogen van bedrijven.

HUGO ERKEN

Hoofd Nederlandse
Economie bij de
Rabobank

MICHIEL VAN DER VEEN

Financieel analist bij
de Rabobank

Tegen de achtergrond van de hoge inflatie is de discussie in de polder over de Nederlandse loon- en winstontwikkeling de afgelopen tijd hoog opgelopen. De vakbonden willen het koopkrachtverlies voor huishoudens repareren door een forse loonsverhoging in 2023 (FD, 2023). Werkgeversorganisaties stellen echter dat het niet verstandig is om tijdelijk hoge inflatie door te berekenen in *structureel* hogere lonen, omdat dit kan zorgen voor een loon-prijsspiraal en de winsten al zouden teruglopen (AWVN et al., 2023).

In een eerdere studie hebben we laten zien dat de winsten sinds 2021 sterk zijn gestegen (Erken et al., 2023). In dit artikel kijken we naar de loon- en winstontwikkeling op bedrijfstakniveau over een langere periode (2000–2022). Dit doet meer recht aan de heterogeniteit tussen sectoren en geeft ook een beter beeld van de structurele ontwikkelingen die zich afspelen op een lager aggregatieniveau. Ook proberen we een beeld te schetsen waarom het netto-exploitatietoetschot tussen sectoren verschilt.

Een belangrijke beperking van de studie is dat er alleen data beschikbaar zijn tot en met 2021 als meest recente peiljaar. Daarnaast zijn we terughoudend om op basis van onze analyse uitspraken te doen over de loonruimte op sectorniveau. In onze analyse blijven namelijk fundamentele vragen onbeantwoord, zoals: wat is een reële beloning voor aandeelhouders? Of: wat is de optimale hoeveelheid inves-

teringen die moet plaatsvinden met het oog op het toekomstige verdienvermogen van een bedrijf of bedrijfstak?

Data

We maken gebruik van de productie- en inkomensrekeningen uit de nationale rekeningen van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de OESO. We vullen deze data aan met financiële balansdata van het CBS en gebruiken verder ook data over immateriële investeringen uit de EUKLEMS & INTANProd database van het Luiss Lab of European Economics. Soms raadplegen we uit andere bronnen aanvullende data om gaten in de data te dichten of reeksen te extrapoleren.

Onze indicator voor de winstgevendheid op bedrijfstakniveau is het netto-exploitatietoetschot als percentage van de toegevoegde waarde. We corrigeren de toegevoegde waarde op bedrijfstakniveau voor diverse posten, waarna uiteindelijk het netto-exploitatietoetschot rest (figuur 1). Dit overschot kan worden beschouwd als een beloning voor de inzet van kapitaal ongeacht de manier waarop dit is gefinancierd (dit is een belangrijk verschil met de in bedrijfseconomische kringen gangbare nettowinst, die alleen de beloning voor de inzet van eigen vermogen meet).

Idealiter hadden we het netto-exploitatietoetschot nog verder uitgesplitst dan in figuur 1. De nationale rekeningen houden bijvoorbeeld niet expliciet rekening met enkele investeringen in immaterieel kapitaal (Corrado et al., 2022), zoals design en vormgeving, branding, bedrijfsspecifieke training en organisatorisch kapitaal (waaronder bedrijfsvoering, toeleveringsketens en distributienetwerken). Het gaat hier om aanzienlijke bedragen: in 2020 bedroegen deze investeringen gezamenlijk ruim 73 miljard euro (10,3 procent van het bbp). Ter vergelijking: het bedrag aan investeringen dat wel wordt meegenomen in de nationale rekeningen – zoals R&D – was 39 miljard euro. Vermoedelijk komen de immateriële investeringen voor een flink gedeelte ten laste van het netto-exploitatietoetschot.

Ook bevat het netto-exploitatietoetschot nog de compensatie van de kapitaalverschaffers – zowel van vreemd vermogen als eigen vermogen. Zo zijn data uit de nationale rekeningen, de financiële balans en de winst-en-verliesrekening op sectorniveau niet eenvoudig te koppelen, omdat de laatstgenoemde databron is ‘vervuild’ door buitenlandse deelnemingen.

Grote verschillen tussen sectoren

De verdeling van de toegevoegde waarde verschilt sterk per bedrijfstak. Figuur 2 toont het aandeel van de inkomenscomponenten in de toegevoegde waarde voor 2021, het meest recente peiljaar waarvoor er data beschikbaar zijn. Op de website van RaboResearch zijn de uitsplitsingen beschikbaar over de periode 2000–2021 voor 57 bedrijfstakken.

De delfstoffenwinning was in 2021 de meest winstgevende sector in Nederland met een winstquote van 74 procent. Andere sectoren met een hoge winstquote zijn de reisbranche, het vervoer over water, de groothandel, de chemie, de machine-industrie (waaronder ook lithografie-machinebouwers) en de uitgeverijen. We zien dat de winstquote in de reisbranche sinds 2008 een structurele toename vertoont, die mogelijk samenhangt met de opkomst van online-platforms, zoals Booking.com. In de reisbranche is er in 2021 wellicht ook sprake van inhaaleffecten, omdat de hele sector door de coronapandemie stilviel.

Aan de onderkant van figuur 2 zien we de minder winstgevende bedrijfstakken. Mogelijke inhaaleffecten door de coronacrisis in 2021 zijn (nog) niet zichtbaar in de luchtvaartsector en in de sector cultuur, sport en recreatie. De winstpositie van de energiesector en aardolie-industrie zal overigens door de sterk gestegen prijzen voor gas, olie en elektriciteit in 2022 waarschijnlijk een heel ander beeld vertonen. Het beeld in de agrisector en de overige professionele dienstverlening (onder andere dierenartsen, fotografen en vertalers) wordt vertroebeld door het relatief grote aantal zelfstandigen. We kunnen voor zelfstandigen geen onderscheid maken tussen het loondeel, de vergoeding voor kapitaalgebruik en de compensatie voor ondernemerschap, waardoor winsten in sectoren met veel zelfstandigen lager uitvallen.

In bepaalde sectoren zijn de verhoudingen in de loop van de tijd flink verschoven (figuur 3). Zo is het winstaandeel in de overige transportmiddelenindustrie en de elektrotechnische industrie over de afgelopen decennia structureel afgenomen. In de machinebouw en in minder mate de groothandel is de winstquote juist sterk toegenomen.

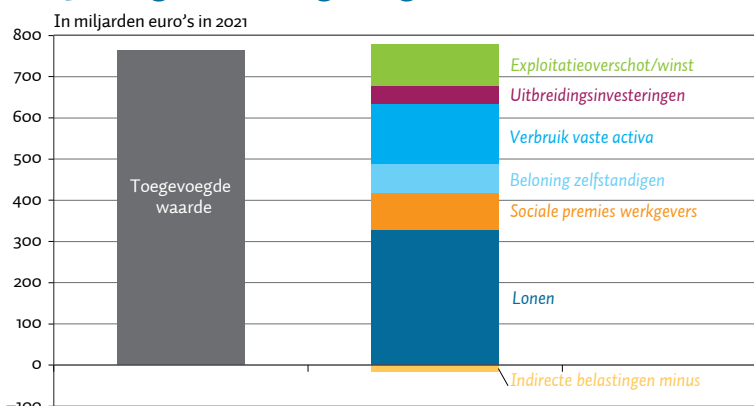
Afruïl tussen loon en winst

De verhoudingen tussen lonen en winsten zijn op macro-economisch niveau de afgelopen twee decennia vrij stabiel. De lonen maken gemiddeld 43 procent uit van de totale toegevoegde waarde. Samen met het inkomen van zelfstandigen en de sociale werkgeverspremies ligt het aandeel van de factor arbeid in het totale inkomen zo rond de 64 procent (dit is in lijn met Ter Weel et al., 2018).

Op bedrijfstakniveau is de situatie duidelijk anders en is er een afruïl zichtbaar tussen het aandeel in de totale toegevoegde waarde van de loonkosten enerzijds, en het netto-exploitatietoetschot (als indicator voor winst) anderzijds (figuur 4). In bijvoorbeeld de papierindustrie zijn de reële loonkosten gelijk gebleven, terwijl winsten in de loop der tijd wel sterk zijn gestegen. En voor de machinebouw geldt dat de loonkosten in reële termen weliswaar zijn gestegen, maar veel minder hard dan de toename van de winst. Daartegenover staat dat er in bijvoorbeeld de overige transport-

Uitsplitsing van de toegevoegde waarde

FIGUUR 1

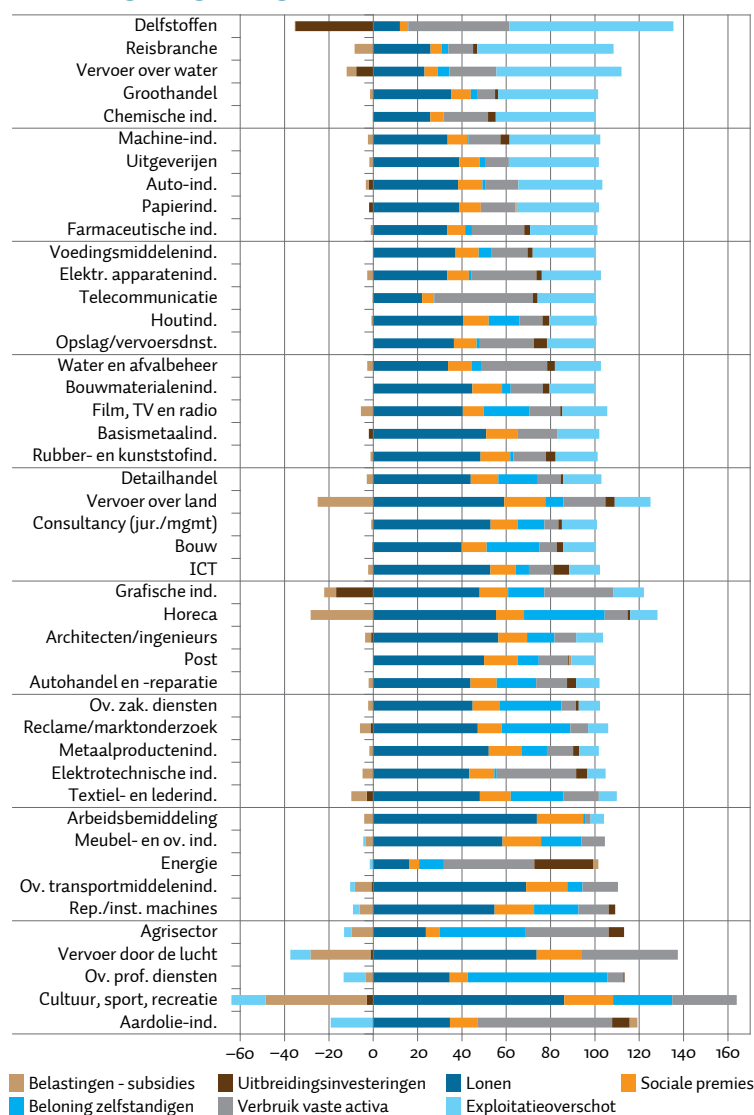

Noot: De lonen zijn inclusief de ingehouden loonbelasting en de werknemerspremies. Sociale premies werkgevers omvatten alle wettelijke sociale verzekeringen (onder andere WW, WAO/WIA, re-integratie) en particuliere premies (pensioenpremies). De beloning van zelfstandigen is het netto gemengd inkomen per bedrijfstak. Het verbruik van vaste activa kan worden gezien als een waardevermindering door veroudering en/of slijtage, ofwel afschrijvingen. Uitbreidingsinvesteringen zijn investeringen die de hoeveelheid vaste activa vergroten en daarmee dus ook de productiecapaciteit. Bij indirecte belastingen minus subsidies resulteert het saldo van beide posten. Een uitgebreide toelichting op alle individuele posten is beschreven in Erken en Van der Veen (2023).

ESB

Verdeling toegevoegde waarde per sector

FIGUUR 2

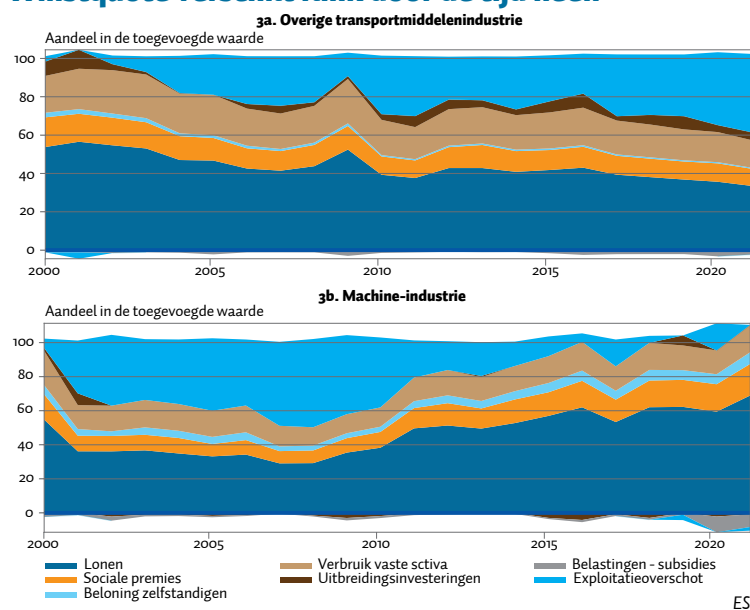

Noot: de bedrijfstak Research (72) vormde een outlier en hebben we achterwege gelaten vanwege de hoge mate van subsidiëring

ESB

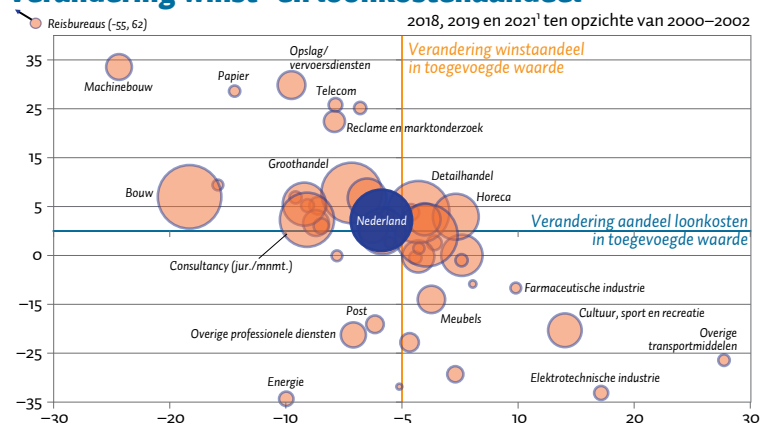
Winstquote verschilt flink door de tijd heen

FIGUUR 3

Verandering winst- en loonkostenaandeel

FIGUUR 4

¹ Het jaar 2020 is weggelaten vanwege de extreme uitschieters als gevolg van de coronapandemie.
 Noot: De grootte van de bollen geeft het aandeel van een bedrijfstak weer in de totale werkgelegenheid op basis van de gewerkte uren (maar de omvang van de totale Nederlandse economie is gelijkgesteld aan de grootste bedrijfstak)

Regressieresultaten: Effect op winstquote

TABEL 1

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Constante	0,02	0,02	-0,00	0,00	0,00
Dividend ¹	0,09**	-	-	0,11**	0,09**
Immateriële investeringen buiten nationale rekeningen ²	-	0,42**	-	0,43**	0,55**
Verandering van de netto-rentebetalingen ¹	-	-	-0,01	-0,03	-0,04
Ingehouden winst ³	-	-	-	0,04	0,04
Fixed effects bedrijfstakken	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Fixed effects tijd	Nee	Nee	Nee	Nee	Ja
R ²	0,72	0,72	0,72	0,75	0,77
Observaties	660	660	650	630	630

** Significant op vijfprocentniveau
¹ In verhouding tot totale activa
² We delen de investeringen die niet worden meegenomen in de nationale rekeningen door het totale aantal immateriële investeringen om het risico te verkleinen dat deze variabele als proxy fungeert voor immateriële investeringen, die juist wel in de nationale rekeningen zijn opgenomen.
³ Bedrijven kunnen de ingehouden winst gebruiken om verschillende doelen te financieren die niet direct in onze vergelijking worden meegenomen, zoals het aflossen van schulden, het versterken van de kaspositie of het terugkopen van aandelen.
 Noot: De standaardfouten zijn gecorrigeerd voor heteroskedasticiteit en autocorrelatie in de residuen. ESB

middelenindustrie en de elektrotechnische industrie de loonkosten over de afgelopen twee decennia zijn toegenomen, terwijl de winsten zijn gesmolten als sneeuw voor de zon.

Winst niet alleen naar aandeelhouders

Vaak wordt in de maatschappelijke discussie gesuggereerd dat een hogere winstgevendheid van het bedrijfsleven een-op-een terecht komt bij de aandeelhouders (zie bijvoorbeeld De Rijk, 2022). Er lijkt inderdaad een vrij sterk positief verband te zijn tussen het netto-exploitationoverschot (als percentage van het bbp) en de dividenduitkeringen (als percentage van totale activa), zie figuur 5a.

Maar dat is niet het hele verhaal. We vinden ook een sterke samenhang tussen winstgevendheid en het deel van de immateriële investeringen dat niet in de nationale rekeningen wordt meegenomen (figuur 5b). Onder deze investeringen vallen bijvoorbeeld investeringen in branding, design, organisatorisch kapitaal en in bedrijfsspecifieke trainingen.

Immateriële investeringen en winst samen op

Ook als we in een regressie corrigeren voor andere factoren, vinden we een statistisch significante correlatie tussen immateriële investeringen en de winstquote (tabel 1). We gebruiken een OLS-panelanalyse met *fixed effects* en data over de jaren 2000–2021. Deze regressieanalyse beperkt zich tot 31 Nederlandse bedrijfstakken omdat de data over immateriële investeringen slechts voor een beperkt aantal sectoren beschikbaar zijn.

Vanuit bedrijfseconomisch oogpunt is de winstquote in een gemiddeld jaar vaak niet iets wat toevallig onderaan de streep overblijft, maar het resultaat van strategische beslissingen die *vooraf* worden genomen. Omdat de data zijn gestandaardiseerd en omdat we de winstquote als afhankelijke variabele opnemen, kunnen we het belang van de mogelijke bestemmingen van de winst tegen elkaar afwegen. Voor verdere informatie over de econometrische toetsen en gevoeligheidsanalyses verwijzen we naar Erken en Van der Veen (2023).

In tabel 1 zijn de schattingsresultaten van onze regressieanalyse weergegeven. De correlatie tussen winst en dividend was verwacht, omdat winst deels wordt uitgekeerd aan aandeelhouders. De sterke samenhang met immateriële investeringen is wel opvallend. In Erken en van der Veen (2023) laten we zien dat met name investeringen in branding en organisatorisch kapitaal samenhangen met de winstgevendheid op bedrijfstakniveau. Uit de schattingsresultaten blijkt ook dat de netto-rentebetalingen en de ingehouden winst geen significante samenhang vertonen met de winstquote.

Meer geïnvesteerd in winstgevende sectoren

We vinden ook een statistisch significante samenhang tussen enerzijds de voorraad van immateriële kapitaalgoederen (waarmee er niet expliciet rekening wordt gehouden in de nationale rekeningen) en anderzijds de winstquote op bedrijfstakniveau (tabel 2). De winstquote heeft de sterkste samenhang met branding en organisatorisch kapitaal (waaronder operationele modellen, distributiekanalen en

waardeketens). Deze samenhang suggereert dat er in winstgevende sectoren ook in het verleden meer is geïnvesteerd in dit type immaterieel kapitaal. Mogelijk dragen investeringen in immaterieel kapitaal dus ook bij aan een hogere (toekomstige) winstgevendheid.

Conclusie

De vraag of er bij het bedrijfsleven ruimte is voor het verhogen van de lonen kan niet in algemene termen worden beantwoord. Een generieke discussie over loon- en winstontwikkeling doet geen recht aan de specifieke situatie per bedrijfstak of bedrijf. Niet elke sector is even winstgevend: er zijn grote verschillen, ook door de tijd heen.

Winstgevende sectoren keren bovendien niet al die winst uit aan aandeelhouders. Er is niet alleen een duidelijke correlatie tussen dividenduitkeringen en winstgevendheid, maar ook tussen winst en investeringen in immaterieel kapitaal (zoals branding, ontwerp, organisatorisch kapitaal en bedrijfsspecifieke trainingen). Dergelijke investeringen zijn ook weer belangrijk om het toekomstige verdienvermogen van bedrijven te versterken. Zo blijken sectoren met een hoge mate van R&D-, branding- en organisatorisch kapitaal winstgeverder dan sectoren waar die kapitaalintensiteiten lager liggen.

De loondiscussie vraagt dus om maatwerkafspraken tussen de werknemers (en hun vertegenwoordigers) en werkgevers op het niveau van sectoren of bedrijven. Ook is het belangrijk om in de discussie rekening te houden met het belang van investeringen in immaterieel kapitaal.

Overigens doet onze analyse op bedrijfstakniveau eigenlijk nog onvoldoende recht aan de heterogeniteit tussen bedrijven *binnen* een bedrijfstak. Het is dus van belang om de discussie over lonen en winsten op zo'n laag mogelijk aggregatieniveau te voeren.

Literatuur

AWVN, MKB-Nederland en VNO-NCW (2023) *In goede aarde. Agenda voor een productief arbeidsvoorwaardenoverleg. Arbeidsvoorwaardennota 2023.*

Corrado, C., J. Haskel, C. Jona-Lasinio en M. Iommi (2022) Intangible Capital and Modern Economies. *The Journal of Economic Perspectives*, 36 (3): 3–28

Erken, H.P.G., S. Groot, S. Schreijen en M. van der Veen (2023) *Is in Nederland sprake van graaiflatie? Rabobank.*

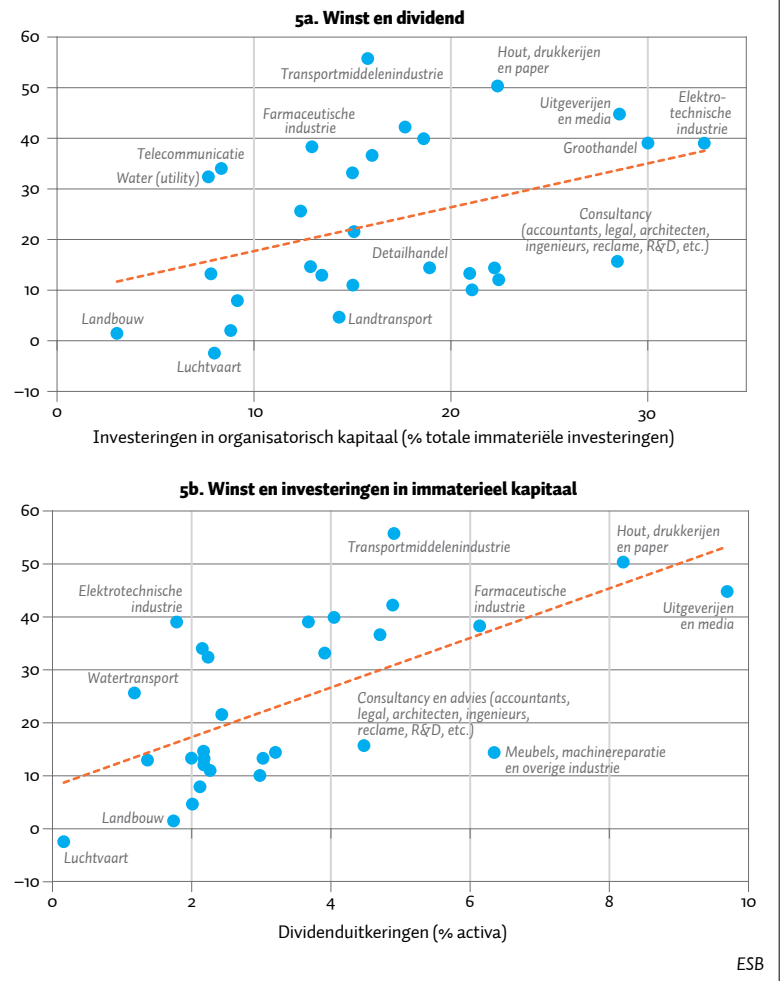
Erken, H.P.G. en M. van der Veen (2023) *Sectorale winstontwikkeling in Nederland. Rabobank.*

FD (2023) FNV-vicevoorzitter Zakaria Boufangacha: 'We moeten nu een loongolf hebben'. *Het Financieele Dagblad*, 29 maart.

Rijk, M. de (2022), *Nóg meer naar de aandeelhouders, De Groene Amsterdammer*, 146(26).

Weel, B. ter, J. Hers, J. Witteman en T. Smits (2018) *De AIQ in Nederland: een overzicht. SEO-rapport, 2018–58.*

Samenhang winstgevendheid met dividend en investeringen in immaterieel kapitaal, 2000–2019 FIGUUR 5

Correlatie met winstquote bedrijfstak, gemiddeld over periode 2000–2019 TABEL 2

	Coëfficiënt	R ²	N
Exportintensiteit ¹	0,33*	0,11	59
Aandeel snel groeiende bedrijven	0,22**	0,05	61
Materieel kapitaal (voorraad) ¹	0,68***	0,46	24
Immaterieel kapitaal (voorraad) ¹	0,73***	0,53	24
Research & development	0,66***	0,44	24
Merknaam en positionering	0,40**	0,16	24
Organisatorisch kapitaal	0,48***	0,23	24
Software & databases	0,28	0,08	24
Industrieel ontwerp	-0,11	0,01	24
Bedrijfsspecifieke training	-0,19	0,03	24
Schuld-activaratio	0,08	0,01	61
Energieverbruik in gigajoule ¹	0,00	0,00	46

*/**/** Significant op respectievelijk tien-, vijf- en eenprocentniveau
¹Uitgedrukt als aandeel van de toegevoegde waarde
 Noot: We nemen de aardolie-industrie en delfstoffenwinning niet mee in de schattingen, omdat dit outliers zijn en ze de resultaten in de cross-sectionele sfeer sterk vertekenen. We corrigeren de winstquote in sommige gevallen, omdat bepaalde investeringen, zoals research & development (R&D), wel worden meegenomen in de nationale rekeningen, waardoor er een hoge kapitaalgoederenvoorraad - zonder correctie - zou samenhangen met hogere investeringen en een lagere winst.

ESB

Afvalenergiecentrales ook nodig in circulaire economie

Het kabinet stuurt op minder capaciteit van afvalenergiecentrales. Hierbij is de doelstelling het halveren in 2030 van de hoeveelheid afval die naar de verwerking gaat. Vergeten wordt echter dat de doelstelling om abiotische grondstoffen te halveren tot veel meer recycling en dus ook tot reststromen leidt.

IN HET KORT

- Meer recycling zorgt voor meer reststromen, en een grotere vraag naar verbrandingscapaciteit in 2030.
- Afbouwen van de verbrandingscapaciteit belemmert een circulaire economie, doordat het de recyclecapaciteit beknelt.
- In 2030 moet de afvalverbrandingscapaciteit naar schatting met 0,7 megaton stijgen, naar 8,4 megaton.

**ELBERT
DIJKGRAAF**
Hoogleraar aan de
Erasmus Universiteit
Rotterdam

Het kabinet heeft ambitieuze doelstellingen voor het creëren van een circulaire economie. Onder 'circulair' verstaat het ministerie "een economie die voorziet in behoeften zonder onaanvaardbare milieudruk, en zonder uitputting van natuurlijke hulpbronnen". Op weg hiernaartoe moet de hoeveelheid abiotische grondstoffen in 2030 gehalveerd worden (IenM en EZ, 2016). Abiotische grondstoffen zijn mineralen, metalen en fossiele grondstoffen. Deze zijn niet hernieuwbaar en passen dus niet in een circulaire economie.

Omdat de vraag naar grondstoffen niet zo snel zal afnemen als de beoogde afname van de abiotische grondstoffen, zijn er ook alternatieven en/of efficiëntere productiemethoden nodig. Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL, 2023) heeft bijvoorbeeld berekend dat de vraag naar abiotische grondstoffen in 2030 met 7,5 procent kan verminderen door een stijging van de efficiëntie van grondstoffengebruik in de productieketen. Naast minder grondstoffengebruik door efficiëntere productie kunnen abiotische grondstoffen worden vervangen door biograndstoffen (hernieuwbare, natuurlijke grondstoffen) en secundaire grondstoffen – materialen die gerecycled worden, waardoor ze hernieuwbaar zijn.

In de praktijk zijn er echter altijd reststromen van het recycleproces, die alleen nog wat betreft hun energiepotentieel benut kunnen worden in afvalenergiecentrales. Dit

afval is qua benutbaarheid onvoldoende van kwaliteit om er tegen aanvaardbare kosten nog iets anders mee te doen. En dat betekent dat een stijging van de recyclingcapaciteit leidt tot een grotere vraag naar afvalverbranding. Overigens wordt dit ook erkend door het Planbureau voor de Leefomgeving en ziet het planbureau het benutten van het energiepotentieel als onderdeel van de circulariteit, mits de voorgaande stappen zoals efficiënter gebruik en hergebruik optimaal benut zijn (PBL, 2023).

Ondanks dat meer recycling een grotere verbrandingscapaciteit vereist, stuurt het kabinet aan op de halvering van de verbrandingscapaciteit (IenM en EZ, 2023). De redenering daarbij is dat er een verschuiving moet plaatsvinden van verbranden naar recycling. Maar de huidige capaciteit is mogelijk nodig voor het goed kunnen verwerken van de reststromen van recycling in een circulaire economie.

Dit artikel geeft een inschatting van de verbrandingscapaciteit die naar verwachting in 2030 nodig is. Daarbij moet worden afgewogen hoeveel minder verbrandingscapaciteit er nodig is door minder grondstofgebruik en een efficiëntere recycling enerzijds. En anderzijds hoeveel meer verbrandingscapaciteit er nodig is door de grotere hoeveelheid recycling voor secundaire grondstoffen.

Grondstofgebruik in basisjaar

Tabel 1 geeft een overzicht van de hoeveelheid Nederlandse grondstoffen in 2016 voor de eigen economie (exclusief doorvoer). Voor dit jaar is gekozen omdat de doelstellingen van het Nederlandse beleid in 2030 gemeten worden ten opzichte van 2016.

De totale vraag aan grondstoffen in 2016 bedroeg 386,0 miljoen ton. Het aandeel van abiotische grondstoffen was 61 procent, terwijl de biograndstoffen goed waren voor 26 procent en de rest (13 procent) uit de secundaire grondstoffen kwam. Voor het grootste deel (90 procent) kwamen deze secundaire grondstoffen uit Nederland, doordat er hier veel afval gerecycled wordt.

De 50,2 megaton aan secundaire grondstoffen is het gerecyclede deel van de 65,0 megaton aan afval die Nederland in 2016 produceerde (tabel 2). Daarnaast werd 7,7 megaton van het afval benut in afvalenergiecentrales, en 3,0 megaton ging naar de stort omdat er geen andere bestemming mogelijk is. De overige 4,1 megaton wordt geëxporteerd naar buitenlandse verbrandings- of recyclinginstallaties.

Nederlandse vraag naar grondstoffen in megaton TABEL 1 in basisscenario

	2016	2030
Totale vraag grondstoffen	386,0	357,1
Abiotische grondstoffen	235,5	117,8
Biograndstoffen	100,4	118,4
Secundair totaal	50,2	120,9
Waarvan secundaire grondstoffen huidig	45,2	34,2
Waarvan secundaire grondstoffen huidige import	5,0	5,0
Waarvan secundaire grondstoffen nieuw	0,0	81,7

Data: PBL (2023) voor 2016, 2030: eigen berekening | ESB

Afval en secundaire grondstoffen in megaton TABEL 2 in basisscenario

	2016	2030
Afval ¹	65,0	48,7
Geïmporteerde nieuwe schone secundaire grondstoffen	0,0	40,9
Geïmporteerde nieuwe secundaire grondstoffen voor recycling	0,0	45,4
Totaal	65,0	134,9
Waarvan benut als secundaire grondstof	50,2	120,9
Waarvan benut in afvalenergiecentrales huidige afvalstromen	7,7	3,9
Waarvan benut in afvalenergiecentrales nieuwe afvalstromen	0,0	4,5
Waarvan stort	3,0	1,5
Waarvan export	4,1 ²	4,1

¹ Inclusief import (5,0 megaton) bestaande uit secundaire grondstoffen gebruikt in Nederland

² Berekend als restpost

Data: PBL (2023) voor 2016, 2030: eigen berekening | ESB

Prognose grondstofgebruik

Wanneer we aannemen dat de doelen voor 2030 gehaald worden, kunnen we het verwachte grondstofgebruik en de afvalstromen voor 2030 berekenen.

Voor de totale vraag aan grondstoffen is er conform de inschatting van het PBL (2023) aangenomen dat deze afneemt met 7,5 procent naar een niveau van 357,1 megaton in 2030 (tabel 1). De abiotische grondstoffen nemen conform het beleidsdoel met vijftig procent af naar 117,8 megaton. Het PBL verwacht verder dat de biograndstoffen toenemen met achttien procent naar 118,4 megaton in 2030.

Bij een verwachte vraag naar grondstoffen van 357,1 megaton in 2030, zal er bovenop abiotische en biobrandstoffen nog 120,9 megaton aan secundaire grondstoffen nodig zijn. Deze secundaire grondstoffen zullen deels uit recycling van Nederlands of geïmporteerd afval komen, en deels moeten komen uit import van schone (direct bruikbare) secundaire grondstoffen.

De verwachte ontwikkeling van de secundaire grondstoffen die we in 2030 uit Nederlands afval kunnen halen, is lastig in te schatten. Aangenomen is dat deze dalen conform de afname van abiotische grondstoffen en biograndstoffen. Er is dan immers ook minder afval om te recyclen.

Een door het PBL (2023) verwachte toename van het recyclingpercentage van 79 naar 85 procent compenseert deze afname enigszins, waardoor ik de uiteindelijke hoeveelheid secundaire grondstoffen uit Nederlands afval schat op 34,2 megaton. De overige 86,7 megaton secundair materiaal zal dus op een andere manier vergaard moeten worden.

Voor de hoeveelheid binnenlands restafval die verbrand wordt in afvalenergiecentrales is er aangenomen dat deze een flinke trendbreuk naar beneden maakt om tot een halvering te komen (een afname van 3,9 megaton). Een deel hiervan komt door de daling van de hoeveelheid afval, een ander deel door de stijging van het recyclingspercentage. In 2016 werd 7,7 megaton afval verbrand (Royal HaskoningDHV, 2022).

Afval en secundaire grondstoffen

Voor de totale hoeveelheid afval in 2030 is er geen doelstelling aanwezig. Aangenomen is dat deze afneemt met de gewenste halvering van afvalstoffen die in 2030 naar afval-energiecentrales (minus 3,9 megaton) en de stort gaan (minus 1,5 megaton), en met de daling van de huidige stroom secundaire grondstoffen (11,0 megaton). Dit betekent dat de hoeveelheid afval afneemt van 65,0 megaton in 2016, naar 48,7 megaton in 2030.

Tabel 1 maakt duidelijk dat er 81,7 megaton nodig is aan nieuwe secundaire grondstoffen in 2030. De secundaire grondstoffen uit Nederlands afval zijn al maximaal benut, conform de gestegen recycling naar 85 procent. Dus moeten er nieuwe stromen uit het buitenland komen.

Bij de inschattingen betreffende nieuwe import van secundaire grondstoffen zijn er twee aannames cruciaal. De eerste is welk percentage van secundaire grondstoffen er schoon naar Nederland kan komen. 'Schoon' betekent hier dat ze, zonder bewerking in een recyclinginstallatie, direct in de Nederlandse industrie ingezet kunnen worden als schone grondstof. In het basisscenario nemen we aan dat dit vijftig procent is. Dit betekent dat de andere helft eerst opgewerkt moet worden door de Nederlandse recyclingindustrie. Gezien de omvang van de import betekent dit dat er een forse ontwikkeling van de Nederlandse en buitenlandse recyclingcapaciteit nodig is.

De tweede cruciale aanname betreft de verwerking van de resterende import van niet-schone secundaire grondstoffen. Aangenomen is dat slechts tien procent van de recyclede stroom naar afvalenergiecentrales gaat. Dit betekent dat de vervuiling niet groot mag zijn, en dat de recyclingcapaciteit in Nederland optimaal werkt. Zo gaat gemiddeld 25 procent van het plastic dat gerecycled wordt naar afvalenergiecentrales (Gradus et al., 2017). Bij beide aannames is er gekozen voor een conservatieve schatting om de benodigde capaciteit van de afvalenergiecentrales niet te overschatten. Dit betekent wel dat we mogelijk de benodigde capaciteit onderschatten.

Om 81,7 megaton secundaire grondstoffen te verkrijgen moet er 40,9 megaton aan schone secundaire grondstoffen en 45,4 megaton aan secundaire – nog in Nederland te recyclen – grondstoffen geïmporteerd worden. Dit betekent dus dat tien procent van de 45,4 megaton uiteindelijk aangeboden wordt aan de afvalenergiecentrales, dus 4,5 megaton.

Benodigde verbrandingscapaciteit

Op basis van bovenstaande aannames en prognoses kunnen we nu een schatting maken van de benodigde afvalverbrandingscapaciteit in 2030. In 2016 werd 7,7 megaton aan afval verbrand. Door de afname van het grondstofgebruik conform de gestelde doelen daalt de vraag voor verbranding van Nederlands afval met 3,9 megaton. De toename van recycling van vanuit het buitenland geïmporteerd afval zorgt daarentegen voor een toename van de verbrandingscapaciteit met 4,5 megaton. Nemen we deze effecten samen, dan moet de verbrandingscapaciteit met 0,7 megaton stijgen naar 8,4 megaton.

De gebruikte aannames zijn met onzekerheid omgeven, dus is het goed om ook te kijken hoe de benodigde verbrandingscapaciteit verandert wanneer we de aannames aanpassen. Als het percentage residu dat na recycling naar de afvalenergiecentrale gaat stijgt van tien naar vijftien procent dan is er 11,1 megaton aan capaciteit nodig. Als niet 50 procent schoon geïmporteerd kan worden, maar 33 procent, dan stijgt de benodigde capaciteit naar 9,9 megaton. En als beide zich voordoen, is er 13,5 megaton nodig. Natuurlijk kan het meevallen, maar eigenlijk alleen als er meer schone secundaire grondstoffen geïmporteerd kunnen worden. Bij een import van 66 procent schoon is nog altijd 6,9 megaton aan capaciteit nodig.

Discussie

Wat de berekeningen aantonen, is dat de kans groot is dat er beduidend meer capaciteit aan afvalverbranding nodig is dan waar men nu van uitgaat in de discussies. Als er alleen gekeken wordt naar de wens om de huidige omvang van afval dat naar verbranden gaat te halveren, dan is het sluiten van een aantal installaties of verbrandingslijnen logisch. Maar dat zou zonde zijn van de miljardeninvesteringen, als deze capaciteit er vervolgens niet meer is, maar wel nodig is om de economie met voldoende secundaire grondstoffen circulair te maken.

Het is mogelijk dat er technologische doorbraken komen die recycling nog veel effectiever maken, of dat de opbouw van de buitenlandse recyclingcapaciteit meevalt, waardoor er toch minder secundaire grondstoffen in Nederland verwerkt hoeven te worden, en er dus minder verbrandingscapaciteit nodig zal zijn. Maar het voortijdig verbranden van je schepen is niet verstandig, voordat het duidelijk is of ze juist niet nodig zijn. Daarom zou het verstandig zijn om de komende jaren beter te monitoren welke ontwikkelingen er te verwachten zijn, zodat het zeker is dat de huidige capaciteit overbodig is voordat er capaciteit afgestoten wordt. Zoals minister Jetten dan ook zei naar aanleiding van het debacle rondom gaslevering: “Als je bepaalde activiteiten afbouwt, moet je wel zorgen dat de alternatieven tijdig klaarstaan.” (Studio Energie, 2023).

Daarnaast is het afbouwen van de verbrandingscapaciteit ook in Europees perspectief onverstandig. Er is op Europese schaal nog een tekort van 41 megaton aan verbrandingscapaciteit voor het behalen van de Europese recycling- en stortdoelstellingen in 2035 (Royal HaskoningDHV, 2022). Nu afstoten van capaciteit zal dan leiden tot meer afval dat in het buitenland gestort wordt – en dus tot een stijging van de CO₂-emissie op Euro-

pese schaal (Broberg et al., 2022). Dit is niet in overeenstemming met de Nederlandse en Europese doelstelling om geen brandbaar afval te storten. Het verschil in CO₂-emissies tussen storten en verbranden neemt in de toekomst overigens nog in het voordeel van verbranden toe, omdat de afvalenergiecentrales in toenemende mate CO₂ gaan afvangen.

Het enerzijds tegengaan van import van buitenlands afval voor verbranding, en anderzijds het massaal importeren van schone grondstoffen, is niet consistent. Om de secundaire grondstoffen schoon te kunnen importeren, moet er in het buitenland immers uitstoot plaatsvinden in het verwerkingsproces en zullen reststromen ook verbrand of gestort worden. Dit betekent dat de emissies in het buitenland stijgen om de Nederlandse economie circulair te maken.

In de politieke discussie speelt het ook vaak een rol dat afvalenergiecentrales een aanzuigende werking zouden hebben, waardoor ze recycling zouden belemmeren. In de praktijk is het juist andersom – zonder voldoende verbrandingscapaciteit kan de rest van de keten niet geoptimaliseerd worden, en zal Nederland internationaal niet concurrerend kunnen zijn in het aantrekken van secundaire grondstoffen voor recycling.

Literatuur

- Broberg, T., E. Dijkgraaf en S. Meens-Eriksson (2022) Burn or let them bury? The net social cost of producing district heating from imported waste. *Energy Economics*, 105, 105713.
- Gradus, R.H.J.M., P.H.L. Nillesen en E. Dijkgraaf (2017) A cost-effectiveness analysis for incineration or recycling of Dutch household plastics. *Ecological Economics*, 135, 22–28.
- IenM en EZ (2016) *Nederland circulair in 2050; Rijksbreed programma Circulaire Economie*. Ministeries van Infrastructuur en Milieu, en Economische Zaken. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- PBL (2023) *Integrale circulaire economie Rapportage 2023*. PBL-publicatienummer 4882.
- Royal HaskoningDHV (2022) *De rol van afvalenergiecentrales in Europa en Nederland*. Eindrapport, 20 april. Te vinden op www.royalhaskoningdhv.nl.
- Studio Energie (2023) *Stream Minister Rob Jetten (Klimaat en Energie) over welke lessen Nederland heeft geleerd van Studio Energie*. Te beluisteren op [soundcloud.com](https://www.soundcloud.com) (27e minuut).

Productiviteitsverschillen tussen publieke uitvoeringsorganisaties toegenomen

Er wordt de komende jaren veel van de overheid gevraagd, bijvoorbeeld wat betreft de verduurzaming van Nederland. Personeel voor de uitvoering is echter schaars. Dat maakt een verhoging van de productiviteit wenselijk. Hoe staat het daarmee? Een analyse van de productiviteit van de uitvoeringsorganisaties over de periode 2015–2021.

IN HET KORT

- De gemiddelde productiviteit van de uitvoeringsorganisaties van de overheid daalde met negen procent sinds 2015.
- De productiviteitsontwikkeling tussen organisaties verschilt sterk, wat suggereert dat ze veel van elkaar kunnen leren.
- Er zouden circa 60.000 arbeidskrachten bespaard worden als alle organisaties zich konden meten met de best presterenden.

SELWYN MOONS

Partner bij PwC Advisory

SANDER VAN VELDUIZEN

Director bij PwC Advisory

De kwaliteit en toegankelijkheid van maatschappelijke sectoren en uitvoeringsinstanties zijn belangrijk voor het functioneren van de maatschappij en de toename van de welvaart, te meer omdat er de komende jaren veel van de overheid wordt verwacht.

Gebrek aan uitvoeringscapaciteit is echter een steeds belangrijkere hindernis voor de uitvoering van voorgenomen beleid. Huidige en voorziene personeelstekorten vormen steeds vaker een knelpunt voor het toekomstig groeivermogen van de Nederlandse economie, en voor de aanpak van maatschappelijke vraagstukken, zoals de verduurzaming van de Nederlandse economie, de aanpak van stikstofproblemen, het toegankelijk houden van de zorg en het oplossen van de problemen in het sociale domein. Zo verwacht het Centraal Planbureau dat ruim tien miljard euro aan kabinetsplannen niet tot besteding zal kunnen komen vanwege uitvoeringsproblemen (CPB, 2022a; 2022b) en laat de SER (2022) zien dat personeelstekorten de maatschappelijke sectoren verder onder druk zetten.

De personeelstekorten spelen bovendien in vrijwel alle sectoren, terwijl het aantal werkenden, uitgaande van staand beleid en huidige migratietrends, naar verwachting in de komende decennia niet of nauwelijks groeit. Een groeiende vraag naar personeel in de publieke secto-

ren, concurreert daarmee met de vraag naar personeel in de marktsector. In gewerkte uren groeide de publieke sector met acht procent sinds het laatste kwartaal vóór corona, volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek. In de marktsector was die groei vier procent, waardoor een groeiende vraag van de overheid sten koste zal gaan van de rest van de economie.

Een verdere toename van de productie van de overheid zal dus idealiter, naast door meer arbeidsplaatsen, ook gedragen worden door productiviteitsgroei. Wat zijn de mogelijkheden daarvoor?

Wat bekend is over de productiviteitsontwikkeling van de Nederlandse overheid toont een gemengd beeld (Staat van de Uitvoering, 2023). Het Centraal Planbureau berekende een stijgende productiviteit van de overheid van 0,6 tot 0,7 procent per jaar in de periode 2012–2015 (CPB, 2017). IPSE (2019) toont in een overzichtsstudie aan dat alleen overheidsdiensten met een meer technische inslag – zoals drinkwater- en energievoorziening en spoor – een positieve ontwikkeling van productiviteit hebben laten zien, terwijl domeinen als veiligheid en onderwijs juist een dalende productiviteit vertonen. Het recente rapport *Staat van de uitvoering* (2023) toont voor grote uitvoerders van het Rijk kwalitatief de factoren die de uitvoering bemoeilijken en de productiviteit onder druk zetten.

Om een recenter en completer beeld te krijgen, analyseren we in dit artikel hoe de productiviteit van de uitvoeringsorganisaties zich heeft ontwikkeld in de afgelopen jaren en welke factoren daarop van invloed waren.

Database productiviteit uitvoeringsinstanties

Productiviteitsontwikkeling wordt gemeten door het berekenen van de verandering in gegeneerde outputs die verkregen worden met behulp van de ingezette inputs. De productie is voor de overheid lastig inzichtelijk te maken, omdat voor overheidsdienstverlening – het merendeel van de overheidsproductie – een prijs per product meestal niet beschikbaar is. Ook is voor maatschappelijke sectoren de kwaliteitsdimensie van groot belang, en zijn de inzichten hierover schaars (CBS, 2021).

Nederland kent circa 160 uitvoeringsorganisaties die onder de aansturing van de ministeries vallen, en de schakel vormen tussen beleidswensen en de uitvoering van deze wensen (Rijksoverheid, 2022). Voor de vijftig grootste uitvoeringsorganisaties, afgemeten aan het aantal werk-

nemers, hebben wij de productie- en inputdata verzameld op basis van openbare bronnen: financiële jaarverslagen, agentschapsparagrafen in de financiële verantwoording van ministeries, en onderzoeksrapporten van wettelijke vijfjaarlijkse evaluaties van zbo's en agentschappen. Deze vijftig uitvoeringsorganisaties hebben gezamenlijk meer dan 95 procent van het aantal werknemers in de uitvoering in dienst. De organisaties zijn ingedeeld conform de classificatie van de IBO-agentschappen en het CPB (2018) naar toezichthouders, kennisinstellingen, massa-gegevensverwerkers en *shared service*-organisaties (tabel 1).

De database bevat de productiedata gebaseerd op de veelgebruikte aanpak om productiviteit in de publieke sector te meten op basis van indicatoren van productie (SCP, 2012; 2015; IPSE, 2018; CPB, 2020). Voor outputindicatoren hebben we omzetcijfers of cijfers over het aantal verleende producten of diensten verzameld. Waar mogelijk is het productievolume berekend als de omzet, gedeeld met een interne kostprijs of een tarief. Waar de omzet niet beschikbaar was, zijn er aantallen gebruikt.

Voorbeelden van productie-indicatoren zijn het aantal uitgereikte AOW-uitkeringen en verwerkte kinderbijslag-aanvragen in het geval van de SVB, of het aantal afgehandelde aangiften inkomstenheffing in het geval van de Belastingdienst. Bij overheidstaken in het toezichtsdomein zijn de productie-indicatoren die de daadwerkelijke produc-

Uitvoeringsorganisaties die zijn meegenomen in het onderzoek

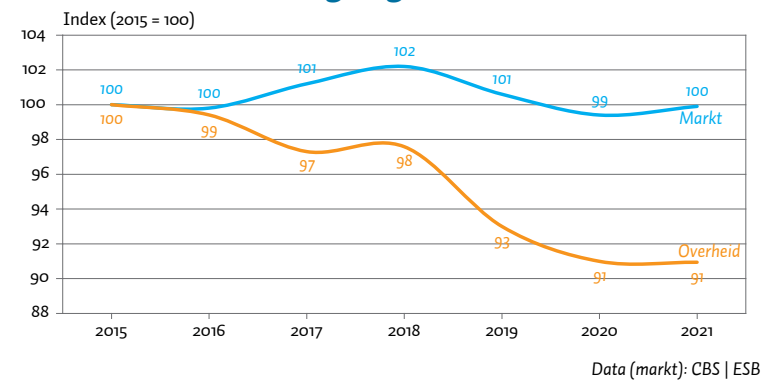
TABEL 1

Massa-gegevensverwerkers	Shared service-organisaties	Toezichthouders	Kennisinstellingen
RDW	Rijkswaterstaat	CBR	CBS
DUO	RVO	Dienst Justitiële Inrichtingen	Stichting Wageningen Research
UWV	Paresto	RIVM	KNAW
Kamer van Koophandel	COA	Politie	NWO
SVB	Staatsbosbeheer	ILT	TNO
			Stichting Participatiefonds voor het onderwijs
Kadaster	RVB	IND	
Openbaar Ministerie	Uitvoeringsorganisatie Bedrijfsvoering Rijk	Raad voor Rechtsbijstand	KNMI
Centraal Justitieel Incassobureau	NPO	Raad voor de Kinderbescherming	NFI
Stichting Regionale Publieke Omroep	Dienst ICT uitvoering	NVWA	Koninklijke Bibliotheek
			Stichting Vervangingsfonds voor het onderwijs
Belastingdienst	SSC-ICT	De Nederlandsche Bank	Samenwerkingsorg. Beroepsonderwijs Bedrijfsleven
Rijksdienst voor Identiteitsgegevens	FM Haaglanden	Luchtverkeersleiding NL	
	Dienst Publiek en Communicatie	Autoriteit Financiële Markten	Nationaal Archief
	P-Direkt	Agentschap Telecom	
		Dienst Justis	

ESB

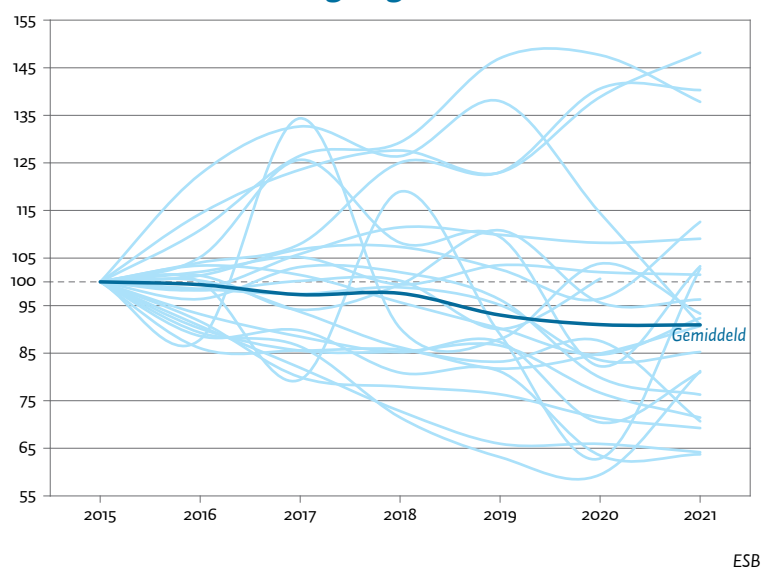
Productiviteit uitvoeringsorganisaties en markt

FIGUUR 1

Productiviteit uitvoeringsorganisaties

FIGUUR 2

Regressieresultaten: Effect op productiviteit¹

TABEL 2

	Inspectie	Kennis	Massa-gegevens	Shared service
Arbeidsintensiviteit (groei aandeel personeelslasten in totaal)	0,03	-0,22**	-0,05	-0,06***
Schaal (groei FTE)	0,04	0,03	0,03***	0,02
IT (reële groei IT-lasten)	-0,01	-0,02*	-0,03	0,00
Flexibele schil (aandeel externe inhuur)	-0,08*	-0,22**	0,06	0,19***
Ziekteverzuim	0,00	-0,65	-0,09	1,53

¹ Effect op de kans om de kans om tot de groep koplopers te behoren die een productiviteitsontwikkeling rapporteren die gelijk of beter is dan de markt

*/**/** Significat op respectievelijk tien-, vijf- en eenprocentniveau

ESB

tie van de instelling meten niet altijd voorhanden. In dat geval gebruiken wij, zoals doorgaans in de literatuur (CPB, 2020), normindicatoren, zoals het aantal instellingen waarop er toezicht wordt gehouden in het geval van de Autoriteit Financiële Markten, of het aantal screenings in het geval van Justis.

De database bevat voor de periode 2015–2021 ook gegevens over arbeids- en kapitaalkosten. Bij arbeidskosten is er onderscheid gemaakt in personeelskosten van intern en extern personeel. Kapitaalkosten zijn uitgesplitst in huisvesting, materiaal, ICT en overig.

Om de productiviteitsontwikkeling te kunnen berekenen moet de groei van de arbeidskosten gedeleefd worden voor de prijsontwikkeling van arbeid, en de groei van de kapitaalkosten voor de prijsontwikkeling van kapitaal. In lijn met de literatuur hebben we de arbeidskosten gedeleefd met de prijs van overheidsconsumptie, volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek, en de kapitaalkosten met de prijs van de bruto-overheidsinvesteringen. De database bevat ruim 10.000 datapunten waarop de analyses in de rest van dit artikel zijn gebaseerd.

Productiviteit afgenomen

De gewogen productiviteit van uitvoeringsorganisaties nam in de periode 2015–2021 af met negen procent (figuur 1). De grootste daling in productiviteit deed zich voor in 2020 en 2021, toen de coronapandemie een deel van de dienstverlening stillegde. Het resultaat is dat er in de periode 2015–2021, met de inzet van twaalf procent meer voltijdsbanen, slechts drie procent meer productie is gedraaid. In diezelfde periode bleef de productiviteit volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek van de markt nagenoeg vlak. Indien de gemiddelde productiviteit in de uitvoering gelijke tred had gehouden met de uitvoerende organisaties, die wel gelijk aan of beter dan de markt presteren, had dit circa 60.000 voltijdsbanen minder uitvoeringscapaciteit gevraagd.

Bij een trendmatig dalende productiviteit zien we tussen organisaties opvallend grote verschillen. Er zijn organisaties waarvan de gerapporteerde productiviteit toeneemt met circa veertig procent in de periode 2015–2021 (figuur 2), zoals het Kadaster en Paresto. Voor zover wij hebben kunnen nagaan hebben deze instanties gericht ingezet en gestuurd op digitalisering in het geval van Kadaster (ABD-TOPConsult, 2021), en op doelmatigheidsverbeteringen in het geval van Paresto (Ministerie van Defensie, 2021).

Tegelijkertijd zijn er ook organisaties waarvan de productiviteit in diezelfde periode afnam. Zo daalde de productiviteit van de instanties in de strafrechtketen tussen 2015 en 2019 met vijftien tot twintig procent, onder andere als gevolg van een toegenomen zaakzwaarte in combinatie met het ontbreken van een gestandaardiseerde, geautomatiseerde informatievoorziening op strafrechtketenniveau (BCG, 2019; PwC, 2020). Tijdens de pandemie daalde de productiviteit nog eens met circa tien procent. De productiviteit van de IND daalde tussen 2015 en 2021 met bijna twintig procent, onder meer door nadelige effecten die samenhangen met beperkte kennisborging in een periode met hoge externe inhuur (EY, 2021).

Verklarende variabelen

Wat onderscheidt de groep koplopers van de overige organisaties waar de productiviteit achter blijft ten opzichte van de markt? Om dat te analyseren, hebben we gebruikgemaakt van een multinomiale logistische regressie, waarbij het verschil in de productiviteitsontwikkeling van de groep toezichthouders, de groep kennisinstellingen, de groep massa-gegevensverwerkers en de groep *shared service*-organisaties wordt verklaard op basis van de arbeidsintensiviteit, schaal, IT, flexibele schil en ziekteverzuim, ten opzichte van een groep organisaties die in de periode 2015–2021 een pro-

ductiviteitsontwikkeling rapporteren die gelijk is aan de markt of beter. Deze referentiecategorie met koplopers bevat onder andere het Kadaster, Paresto, NWO en Dienst Justitiële Inrichtingen (en deze instellingen zijn respectievelijk uit de groepen massa-gegevensverwerkers, shared service-organisaties, kennisinstellingen en toezichthouders verwijderd). De geschatte coëfficiënten vertegenwoordigen dus het effect op de kans dat de een organisatie behoort tot groep koplopers, van een verandering van één procentpunt in respectievelijk de arbeidsintensiteit, de schaal, de IT, de flexibele schil en het ziekteverzuim. We kiezen voor deze opzet omdat het productiviteitsniveau van organisaties lastig te vergelijken is en we vooral geïnteresseerd zijn in wat achterblijvende organisaties kunnen leren van de koplopers.

Kennisgestuurde en shared service-organisaties waarin de personele lasten een groter aandeel in de totale uitgaven vertegenwoordigen, kennen vaker een ongunstige ontwikkeling van de productiviteit (tabel 2). (Productiviteit en arbeidsintensiteit hangen natuurlijk enigszins samen, maar blijken voldoende zelfstandige dimensies om te schatten.) Dit resultaat is in lijn met de bevinding in de *Staat van de Uitvoering* (2023), dat uitvoeringsprocessen bij grote uitvoerders van het Rijk steeds arbeidsintensiever worden, en de productiviteit onder druk zetten. Een toename van één procent van de personele lasten voor kennisgestuurde uitvoeringsorganisaties in het totaal van hun uitgaven, verkleint de kans op een productiviteitsontwikkeling op het niveau van de markt of beter met 22 procent.

Verder geeft de groep massa-gegevensverwerkers de klassieke schaalvoordelen te zien (Tweede Kamer, 2011): de kans dat een massa-gegevensverwerker een positieve ontwikkeling van de productiviteit laat zien ten opzichte van andere uitvoeringsorganisaties wordt groter naarmate de schaal van de productie groeit. Specifiek leidt één additionele voltijdskracht op jaarbasis in de productieprocessen bij massa-gegevensverwerkers tot een drie procent hogere kans dat de organisatie de productiviteitsontwikkeling van de markt bijhoudt of verslaat.

Schaalvergroting heeft geen effect op de kans op een toename in de ontwikkeling van de productiviteit voor de overige uitvoeringsorganisaties. Dat verschillende effect suggereert dat een productiviteitsagenda maatwerk is dat gedifferentieerd moet worden naar het type instelling en de uitdaging waarvoor ze staat (Blank, 2015).

Opvallend is dat een hogere intensiteit van IT, tegen de verwachting in (Syverson, 2011; Taştan en Gönel, 2020), geen positieve invloed heeft op de kans om de productiviteit van de markt bij te houden dan wel te verslaan. Bij kennisgestuurde uitvoeringsorganisaties heeft een hogere IT-intensiteit zelfs een (weliswaar marginaal significant) negatief effect op de productiviteit. Dat kan erop duiden dat een aantal uitvoerders te maken heeft met suboptimale IT, en daardoor te maken krijgen met enerzijds hoge IT-lasten, en anderzijds een lagere productiviteit als gevolg van hersteloperaties in de IT. Een rijksbrede actie-agenda waarbij uitvoeringsorganisaties praktische hulp krijgen om de IT naar een hoger kwaliteitsniveau te tillen zou dus nuttig kunnen zijn.

Het effect van de omvang van de flexibele schil verschilt per type organisatie. Voor kennisinstellingen leidt

een toename van één procentpunt van het aandeel externe inhuur tot een afname van de kans op een positieve productiviteitsontwikkeling. Dit suggereert dat kennismanagement en personeelsbehoud bij zulke instellingen om prioriteit vragen. Voor shared services hangt de productiviteitsontwikkeling juist positief samen met de hoeveelheid externe inhuur. Wij hebben hier geen verklaring voor maar dit zou kunnen samenhangen met een gerichte inhuur van externe krachten om bijvoorbeeld piekvraag weg te werken (Hoogendoorn, 2017).

Conclusie

Uitvoerende organisaties van het Rijk hebben in de periode 2015-2021 een zeer wisselende ontwikkeling van hun productiviteit laten zien. De grote spreiding in de productiviteitsontwikkeling van de uitvoerende organisaties van het Rijk suggereert dat er verbetering mogelijk is en er onderling veel te leren valt. De factoren die bijdragen aan de kans om tot de koplopers te behoren, verschillen per type uitvoeringsorganisatie. Er is dus geen *one-size-fits-all*-oplossing: wat voor massa-gegevensverwerker helpt, kan voor een inspectie- en kennisorganisatie juist averechts werken. Maatwerk is dus geboden.

Literatuur

- ABDOPConsult (2021) *Wettelijke evaluatie Kadaster 2020*. ABDOPConsult Eindrapport, 9 februari.
- BCG (2019) *Doorlichting financiën rechtspraak*. BCG Rapport, februari. Te vinden op www.rechtspraak.nl.
- Blank, J.L.T. (2015) *Illusies over fusies: Een kritische beschouwing over de schaalvergroting in de Nederlandse publieke sector 1985–2012*. Erasmus Universiteit Rotterdam, 4 september. Te vinden op www.bestuurskunde.nl.
- CBS (2021) *Productivity in the Dutch public sector: The case of libraries and fire services*. CBS Discussion Paper, juni.
- CPB (2017) *Productiviteitsontwikkeling van de Nederlandse overheid*. CPB Notitie, 8 november.
- CPB (2018) *Productiviteitsgroei Nederlandse overheid 2012–2015*. CPB Notitie, 7 december.
- CPB (2022a) *Analyse coalitieakkoord 2022–2025*. CPB Notitie, januari.
- CPB (2022b) *Macro Economische Verkenning 2023*. CPB Raming, september.
- EY (2021) *Eindrapportage doorlichting IND*. EY Rapport, 20 mei. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- Hoogendoorn, J. (2017) *Wat is het effect van externe inhuur op de productiviteiten de kosten van organisaties?* Erasmus Research & Business Support. Te vinden op docplayer.nl.
- IPSE (2019) *Productiviteit van de overheid*. IPSE Studies, oktober.
- Ministerie van Defensie (2021) *Jaarverslag en slotwet Ministerie van Defensie 2020*. Kamerstuk 35830 X, nr. 1.
- PwC (2020) *Doorlichting strafrechtketen: Nieuwe uitdagingen vragen om optimale samenwerking*. PwC Rapport, 14 juni. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- Rijksoverheid (2022) *Organisatie Rijksoverheid*. Informatie op www.rijksoverheid.nl.
- SER (2022) *Arbeidsmarktproblematiek maatschappelijke sectoren*. SER Advies 22/05.
- Staat van de Uitvoering (2023) *Staat van de Uitvoering 2022*. Publicatie, 18 januari.
- Syverson, C. (2011) *What determines productivity?* *Journal of Economic Literature*, 49(2), 326–365.
- Taştan, H. en F. Gönel (2020) *ICT labor, software usage, and productivity: Firm-level evidence from Turkey*. *Journal of Productivity Analysis*, 53(2), 265–285.
- Tweede Kamer (2011) *Kamerbrief Uitvoeringsprogramma Compacte Rijksdienst*, 31490(54).

Wat docenten economie vinden van de economie en de lespraktijk

In 2021 is een tweemaandelijks enquête onder docenten economie en bedrijfseconomie in het voortgezet onderwijs van start gegaan. Telkens met een stelling over een actueel economisch onderwerp en eentje over de lespraktijk. Hoe denken docenten zelf over de economie en het economieonderwijs?

IN HET KORT

- Docenten denken heel verschillend over de wenselijkheid van staatsschuld, accijnzen en het mandaat van de centrale bank.
- Docenten willen meer aandacht voor wetenschap, oligopolies, internationale handel en de context in het centraal eindexamen.

JEROEN HINLOOPEN

Directielid bij het Centraal Planbureau en hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam

BASTIAAN VAN DER BROEK

Docent economie aan Het Nieuwe Lyceum in Bilthoven

Ieder jaar legt ongeveer de helft van alle examenkandidaten op havo en vwo het examen af in het schoolvak economie, en een kwart in het schoolvak bedrijfseconomie (data: CBS). Voor de meeste van deze leerlingen zijn de schoolvakken economie en bedrijfseconomie eindonderwijs en na het behalen van hun diploma kiezen ze geen economische vervolgopleiding (SLO, 2005). De schoolvakken economie en bedrijfseconomie vormen daarmee een afgeronde 'leerboog' in het economisch domein in de tweede fase havo en vwo.

Docenten economie en bedrijfseconomie spelen bij deze brede economische vorming een belangrijke rol. Onderzoek laat zien dat bij controversiële kwesties in het algemeen de mening van een docent van invloed is op de discussies in de klas (Cotton, 2006). In hoeverre dit invloed heeft op de examenresultaten is bij de schoolvakken economie en bedrijfseconomie (nog) niet systematisch onderzocht.

De eerste vraag is of er kwesties zijn waarover docenten überhaupt van mening verschillen. Daarom zijn wij geïnteresseerd in wat docenten economie en bedrijfseconomie vinden van actuele economische kwesties.

Daarnaast wordt er regelmatig geschreven over mogelijke vernieuwingen van het economieonderwijs in het voortgezet onderwijs (Van Dalen en Koedijk, 2012; Haan en Bovenberg, 2016; Hinloopen, 2023). Wat daarbij opvalt, is dat er veel bijdragen geleverd worden door economen die zelf op enige afstand van dat voortgezet onderwijs staan, zie bijvoorbeeld Bovenberg (2016), Canoy (2017), Jacobs (2019), Buijs et al. (2022) of Hinloopen (2023). Met name

bij dat deel van de discussie die gaat over de inrichting van de schoolvakken economie en bedrijfseconomie. Daarom zijn we ook geïnteresseerd in wat docenten economie en bedrijfseconomie zelf vinden van de economie-onderwijskwesties.

Het panel

In de periode 2021–2022 zijn er acht peilingen geweest met telkens een vraag over een actueel economisch onderwerp, en een vraag over de lespraktijk in de vakken economie en bedrijfskunde op de middelbare school. De uitkomsten van iedere peiling worden apart besproken en gepubliceerd in het vakblad *Tijdschrift voor het Economisch Onderwijs*.

Iedere docent economie en/of bedrijfseconomie die les geeft in de bovenbouw havo en/of vwo kan zich opgeven voor het panel. Een kleine 160 docenten hebben dat gedaan en gezamenlijk vertegenwoordigen zij 143 verschillende scholen, wat overeenkomt met ruim een kwart van het totaal aan scholen in Nederland met een bovenbouwafdeling havo en/of vwo.

Economische kwesties

In tabel 1 staan de uitkomsten van de eerste acht peilingen over algemene economiestellingen. Er blijken drie controversiële stellingen te zijn: docenten zijn het onderling niet eens over de gewenste hoogte van de staatsschuld, over het gewenste mandaat van de Europese Centrale Bank, en over de wenselijkheid om de accijnzen op benzine, diesel en lpg te verlagen.

De drie controversiële onderwerpen zijn onderdeel van het examenprogramma, waarbij dit programma duidelijke richtlijnen voorschrijft: leerlingen moet het Stabiliteits- en Groeipact kennen, ze moeten het enkelvoudige mandaat van de Europese Centrale Bank kennen en het in een bredere context kunnen plaatsen (op het vwo moeten ze ermee kunnen werken), en ze moeten bekend zijn met de beprijzing van negatieve externe effecten (CvTE, 2023a; 2023b). Zo bezien maakt het voor leerlingen bij de bespreking van deze onderwerpen uit op welke school ze zitten.

De overige vijf stellingen hebben een duidelijke uitslag: het opschorten van patentrechten voor coronavaccins is gewenst, vrijwillig ongevacceerden mogen beperkt worden in hun maatschappelijke bewegingsruimte, de rente moet verhoogd worden, en tegenvallende economische omstandigheden, voor zowel bedrijven als gezinnen, hoeven niet gecompenseerd te worden.

Wat opvalt is dat het examenprogramma juist de

werking van patenten noemt als prikkel om te innoveren, terwijl de docenten dus voor opschorten van patenten op coronavaccins zijn. Kennelijk spelen hier andere motieven, wat terug kan komen in een discussie in de klas over bredere welvaart (die dan weer geen onderdeel is van het examenprogramma vwo).

Kwesties aangaande het economieonderwijs

De uitkomsten van de eerste acht stellingen over het economieonderwijs staan in tabel 2. Bij deze stellingen is er telkens een duidelijke meerderheid. Wat daarbij opvalt, is dat bij de vier inhoudelijke stellingen de mening van de docent afwijkt van het examenprogramma en/of de toetsing ervan in de centraal schriftelijke eindexamens: bij de inrichting van het examenprogramma moet de wetenschappelijke literatuur gevolgd worden (dit lijkt een overbodige wens, maar in de huidige examenprogramma's is hier niet altijd aan voldaan; zo wordt er bijvoorbeeld gesproken over constante kosten en niet over vaste kosten, worden acties en strategieën door elkaar gebruikt en wordt bij havo risico gedefinieerd als de kans op een gebeurtenis), oligopolies moeten prominenter terugkomen bij de centrale schriftelijke eindexamens (een logisch gevolg van een examenprogramma dat vertrekt vanuit voor leerlingen herkenbare contexten; veel van de producten en diensten waarmee een leerling te maken heeft, worden voortgebracht door oligopolies), internationale handel moet op het vwo weer onderdeel zijn van het examenprogramma (dit onderwerp sneuvelde bij de laatste herziening van het examenprogramma ten faveure van een gestileerd macromodel) en op het centraal schriftelijk eindexamen moet er meer over feitelijke contexten gevraagd worden (dit ligt ook weer in het verlengde van de examenprogramma-opzet waarbij de lesstof gepresenteerd wordt vanuit feitelijke contexten). In dit licht is het betreuenswaardig dat een ruime meerderheid van de docenten aangeeft te weinig gehoord te worden bij de inrichting van hun schoolvak.

Tot slot

De komende jaren wordt het curriculum van alle schoolvakken in het voortgezet onderwijs herzien. Ook de syllabi met de eindtermen voor het centraal schriftelijk eindexamen van de schoolvakken economie en bedrijfseconomie zullen onder handen genomen worden (Van der Broek, 2023). Het is daarbij van belang dat de stem van de docent goed gehoord wordt. Voor de schoolvakken economie en bedrijfseconomie verzorgen zij voor het overgrote deel van hun leerlingen het eindonderwijs. Dat rechtvaardigt een luisterend oor.

Literatuur

- Bovenberg, L. (2017) Economieonderwijs in balans: Je geld én je leven. *Tijdschrift voor het Economisch Onderwijs*, 2017(1), 12–13.
- Bovenberg, L. en F. Haan (red.) (2016) *Economieonderwijs: Preadviezen 2016*. Amsterdam: Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde.
- Broek, B. van der (2023) Actualisatie curriculum. *Tijdschrift voor het Economisch Onderwijs*, 1, 50–53. Te vinden op www.vecon.nl.
- Buijs, G., I. van Staveren, M. Odé et al. (2022) Ons economieonderwijs is zo ouderwets dat het de transitie afremt. *Het Financieel Dagblad*, 8 november.
- Canoy, M. (2017) Meer vrijheid en verantwoording bij economieonderwijs. *Tijdschrift voor het Economisch Onderwijs*, 2017(2), 26–27.
- Cotton, D.R.E. (2006) Teaching controversial environmental issues: Neutrality and balance in the reality of the classroom. *Educational Research*, 48(2), 223–241.

Uitkomsten economiestellingen van het Docenten Economie Panel, 2021–2022

TABEL 1

	(beetje mee)	
	eens	oneens
De Nederlandse staatsschuld mag structureel hoger zijn dan 60 procent van het bbp.	49%	51%
In navolging van de Amerikaanse regering moet de EU de patentrechten voor coronavaccins opschorten.	70%	30%
De ECB moet in navolging van de FED een duaal mandaat krijgen, in plaats van het huidige enkelvoudige mandaat.	42%	58%
Vrijwillig ongevaccineerden mogen in hun maatschappelijke bewegingsruimte beperkt worden om de economische schade van de coronapandemie te verminderen.	94%	6%
In navolging van de FED moet de ECB in 2022 beginnen met het stapsgewijs verhogen van de rente.	90%	10%
Er moet geen compensatie gegeven worden voor de gevolgen van de economische sancties tegen Rusland.	80%	20%
De accijns op benzine, diesel en lpg had niet verminderd moeten worden om zo het beoogde gedragseffect van de belasting in stand te houden.	52%	48%
Om de negatieve gevolgen van sterk olopemde inflatie structureel te bestrijden moet er een automatische prijscompensatie opgenomen worden in iedere CAO.	36%	64%

ESB

Uitkomsten stellingen economieonderwijs van het Docenten Economie Panel, 2021–2022

TABEL 2

	(beetje mee)	
	eens	oneens
Het IS-MB-GA-model zal bij mijn leerlingen het begrip van de werking van de economie op macro-economisch niveau vergroten.	68%	32%
Er zijn voor mij voldoende mogelijkheden geweest om me voor te bereiden op het nieuwe IS-MB-GA-model.	69%	31%
Als docent heb ik voldoende mogelijkheden om mijn mening over het schoolvak economie in te brengen bij de totstandkoming van een nieuwe syllabus.	35%	65%
In geval van steeds strenger wordende lockdown-maatregelen moeten scholen als laatste gesloten worden.	83%	17%
Begrippen in de syllabi moeten altijd de economische literatuur volgen.	76%	24%
De analyse van oligopolies moet een meer prominente plaats krijgen in centrale schriftelijke eindexamens.	78%	22%
De analyse van internationale handel moet onderdeel zijn van het examenprogramma op het vwo.	96%	4%
Bij het centraal schriftelijk eindexamen moet er meer gebruikgemaakt worden van feitelijke contexten die met echte data onderbouwd worden.	75%	25%

ESB

CvTE (2023a) *Economie havo: Syllabus centraal examen 2023*. Te vinden op www.examenblad.nl.

CvTE (2023b) *Economie vwo: Syllabus centraal examen 2023*. Te vinden op www.examenblad.nl.

Dalen, H. van, en K. Koedijk (red.) (2012) *Nieuwe kijk op economie gevraagd: Visie op het economieonderwijs*. Artikel op www.mejudice.nl.

Hinloopen, J. (2023) Teulings II: Een toekomstbestendig examenprogramma? *Tijdschrift voor het Economisch Onderwijs*, 2023(2), 36–42.

Jacobs, B. (2019) Surplus en welvaart. *Tijdschrift voor het Economisch Onderwijs*, 2019(6), 12–17.

SLO (2005) *The wealth of education*. Rapport Stichting Leerplanontwikkeling. Te vinden op www.econnet.nl.

De Europese Unie vergroot de nationale autonomie

Door globalisering hebben democratische instellingen aan macht ingeboet ten opzichte van internationale markten en bedrijven. Hoe kunnen we macht en invloed terugwinnen voor de democratie?

IN HET KORT

- De concurrentie tussen landen op gebied van vestigingsklimaat schaadt het publieke belang.
- Een gevangenendilemma houdt de 'concurrentiestaten' vast in een *race to the bottom*.
- Door meer Europese samenwerking ontsnappen lidstaten aan het gevangenendilemma en vergroten zo hun autonomie juist.

ARIE BLEIJENBERG
Zelfstandig adviseur:
Koios strategy en
bestuursvoorzitter:
Transport & Environment

In 1970 schreef Joop den Uyl over de smalle marges van de democratische politiek. Nu, vijftig jaar later, lijken die marges nog smaller. Globalisering heeft de invloed van internationale markten groter gemaakt en mondiale bedrijven spelen landen tegen elkaar uit om hun wensen ingewilligd de krijgen.

Zelfs een grote economie als het Verenigd Koninkrijk ondervond dat het zich niet ongestraft kon onttrekken aan de tucht van internationale markten. Na de vorig jaar aangekondigde forse belastingverlagingen lieten de financiële markten duidelijk hun ongenoegen blijken over het oplopende begrotingstekort (BBC, 2022). Mede door deze druk, moest premier Liz Truss opstappen. Voor de Britten is dit extra wrang, want zij dachten door de Brexit juist zelf de touwtjes weer in handen te kunnen nemen.

Eerder, tijdens de eurocrisis vanaf 2009, dicteerden de financiële markten het Griekse beleid: bezuinigen, staats-eigendommen verkopen, verdere liberalisering van markten, pensioenen omlaag en pensioenleeftijd omhoog. Zelfs een referendum waarbij 61 procent van de Grieken tegen dit pakket stemde (Europa Nu, 2020), kon niet op tegen de financiële belangen, want de euro moest overeind blijven en daarom mocht Griekenland niet failliet gaan.

Deze voorbeelden tonen aan hoe democratische besluiten in de weg kunnen worden gezeten door internationale markten – hoe de beleidsruimte wordt ingeperkt. “Democratie, nationale soevereiniteit en wereldwijde economische integratie zijn onderling onverenigbaar” schrijft Rodrik (2011) in zijn boek *The globalization paradox*.

Globalisering heeft aan internationale bedrijven ruim baan gegeven. Dat is het gevolg van democratisch genomen besluiten die paradoxaal genoeg de macht van de natiestaat

ondermijnden (Cerny, 2013). De soevereine natiestaat, dogma sinds de Vrede van Westfalen (1648), is nu in werkelijkheid een ‘concurrentiestaat’ (Cerny, 2010). Dit geldt zeker voor Nederland, dat de ranglijst van meest geglobaliseerde landen aanvoert (KOF, 2021).

In dit artikel toon ik allereerst met voorbeelden de rol van Nederland in het aanjagen van de concurrentie tussen landen om internationale bedrijven te paaien. Vervolgens schets ik de nadelige consequentie van deze concurrentiestrijd, en hoe een ‘gevangenendilemma’ landen vasthoudt in deze situatie. Ten slotte omschrijf ik wat Nederland kan doen om de concurrentie tussen landen te verminderen.

Nederland in de kopgroep

Nederland staat stevast in de top tien van meest concurrerende landen. In de *World Competitiveness Rankings* van het International Institute for Management Development stonden we de afgelopen jaren rond plek vijf (IMD, 2022). In de laatste lijst van het *World Economic Forum* staan we vierde, achter Singapore, de Verenigde Staten en Hongkong (Schwab, 2019). We doen het dus ‘beter’ dan de meeste andere landen (figuur 1).

Landen die lager op de lijst staan, willen natuurlijk stijgen, zoals België (22), Italië (30), Polen (37) en Griekenland (59). Precies hier wringt de schoen: landen jagen elkaar op in aantrekkelijkheid voor internationale markten en bedrijven.

Veel Nederlandse beleidsmaatregelen van de afgelopen decennia passen naadloos bij de concurrentiestaat, en jagen daarmee de concurrentiestrijd aan. Vier illustraties van concurrentiestaat Nederland op het gebied van belastingen, milieu, transport en de arbeidsmarkt laten dat zien.

Allereerst de belastingen. Drie miljard euro lastenverlichting per jaar voor bedrijven kwam tot stand via de wet Werken aan winst. Het doel in 2006 was om de concurrentiekracht van Nederland te herstellen, aangezien we gezakt waren naar plaats 9 op de concurrentielijst van het World Economic Forum (Tweede Kamer, 2006). Door dit belastingpakket stegen we in 2019 naar de vierde plaats van belastingparadijzen in de wereld (Tax Justice Network, 2021). Alleen de Maagdeneilanden, Kaaimaneilanden en Bermuda gingen ons voor. Overigens is er inmiddels veel teruggedraaid, vanwege internationale druk en door Europese regelgeving. De geldstromen via Nederland naar belastingparadijzen zijn afgenomen, van 39 miljard euro in 2019 naar 6 miljard een jaar later (DNB, 2022).

Ook bij het vormen van klimaatbeleid heeft Nederland het vestigingsklimaat hoog in het vaandel. Om de concurrentiepositie te ontzien, kiest het kabinet voor mil-

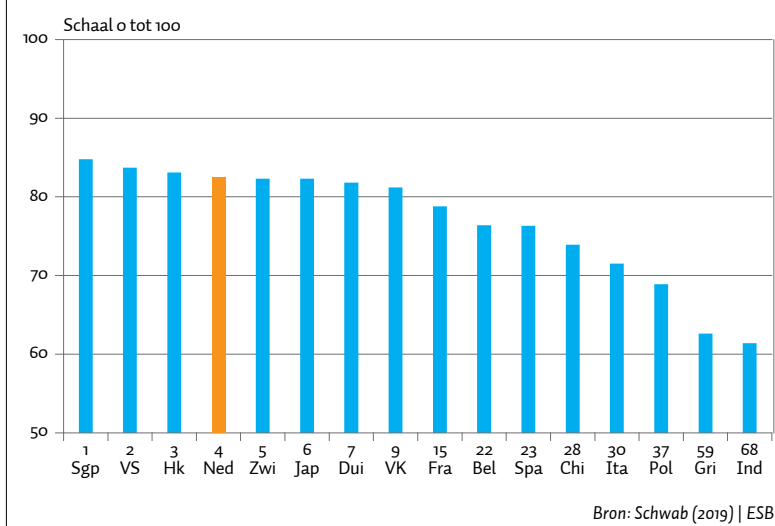
jardensubsidies als kern van het milieubeleid, in plaats van regelgeving (Bleijenberg, 2022). Door de ‘milieusubsidies’ blijft de prijs van vervuilende producten als staal, kunstmest, energie en dierlijke voeding kunstmatig laag. Als gevolg heeft Nederland grote moeite om de milieudoelen te halen: de Nederlandse industrie en energiesector zijn minder energie-efficiënt dan gemiddeld in de EU (CBS, 2022a). Economen roepen dan ook op om de subsidies voor fossiele energie af te bouwen (Leefmans et al., 2022).

Ons land trekt in zijn concurrentiestrijd ook andere landen mee. In 1992 sloeg Nederland bijvoorbeeld een grote slag op de luchtvaartmarkt, door als eerste een ‘Open Skies-overeenkomst’ met de Verenigde Staten te sluiten. Dit gaf luchtvaartmaatschappijen uit beide landen het recht om binnenlandse vluchten bij elkaar uit te voeren. KLM en Schiphol kregen hierdoor een groot concurrentievoordeel op de transatlantische routes. Nederland noemde het in de Amerikaanse kranten een ‘droom-overeenkomst’. Voor de Amerikanen was het een koevoet bij hun onderhandelingen met de Europese Unie over de liberalisering van de luchtvaart (Staniland, 1996). De Europese Commissie en andere lidstaten waren uiteraard geïrriteerd door het Nederlandse solo-optreden. Pas in 2007 sloot de EU namens alle lidstaten een luchtvaartovereenkomst met de VS (U.S. Department of State, 2021). Door concurrerende landen de loef af te steken heeft Nederland nog steeds een grote luchtvaartsector in verhouding tot de bevolkingsomvang.

Daarnaast heeft Nederland lang Europees beleid tegengehouden om vrachtwagens wegenbelasting te laten betalen in het land waarin ze rijden, in plaats van waar het voertuig staat ingeschreven. Dit was in het belang van Nederlandse transporteurs, omdat die meer in het buitenland reden dan de buitenlanders bij ons deden. In 1993 is Nederland onder grote Duitse druk schoorvoetend akkoord gegaan met het eerlijker voorstel van de EU (FD, 1993). Maar nog steeds loopt Nederland achter bij het laten betalen van vrachtverkeer voor de kosten van infrastructuur, verkeersongevallen en milieuvuiling. Ook voeren we een ruimhartiger toelatingsbeleid voor zware vrachtwagens dan andere landen (Europese Commissie, 2022).

Global Competitiveness Index, 2019

FIGUUR 1

Bij het flexibiliseren van de arbeidsmarkt zitten we ook in de kopgroep. Nederland staat in 2020 vierde op de ranglijst van EU-landen met de meeste flexwerkers (CBS, 2022b). Dit betekent minder risico voor bedrijven, en meer onzekerheid voor werknemers.

Andere landen gebruiken soortgelijke of juist andere manieren om hun bedrijven te bevoordelen, zoals Zwitserland met zijn bankgeheim. Er bestaat geen overzicht van gunstige regelingen voor bedrijven, want landen nemen dit soort maatregelen meestal zonder dat het opvalt. Dit voorkomt dat de benadeelde landen gaan klagen en tegenmaatregelen nemen.

De nadelige gevolgen

Steeds verdergaande concurrentie tussen landen is een doodlopende weg met een flink prijskaartje. Het geld en de aandacht voor de concurrentiepositie gaat ten koste van wat daar niet aan bijdraagt. Publieke taken en voorzieningen zijn voor de concurrentiestaat vooral een kostenpost, die ‘beheerst’ moet worden. De lijst is lang: jeugd- en gezondheidszorg, onderwijs, politie, justitie, openbaar bestuur,

onafhankelijke kennis, sociaal vangnet, arbeidsvoorwaarden, gezonde leefomgeving, openbare ruimte en natuur.

Ook bedrijfstakken die alleen binnenlands concurreren komen er bekaaid vanaf in de concurrentiestaat – zoals schoonmaak, detailhandel, horeca en kappers. Dit zijn dan vooral kleine en middelgrote bedrijven. Al deze publieke en private sectoren hebben de afgelopen decennia laten weten – vaak op het Malieveld – dat ze in de knel zitten. De gemeenschappelijke oorzaak van hun problemen is de eenzijdige aandacht voor de concurrentiepositie van ons land.

Steeds verdergaande concurrentie tussen landen is een doodlopende weg met een flink prijskaartje

Doordat ‘concurrentiestaten’ de teugels voor internationale bedrijven hebben laten vieren, is er als onbedoeld effect ook meer marktmacht ontstaan, met negatieve gevolgen voor de hele economie. De dominante positie van enkele bedrijven per markt, ook als gevolg van de digitalisering, maakt niet alleen hun eigen producten te duur, maar ook de lonen lager, de arbeidsparticipatie lager en de inkomensongelijkheid juist groter (Eeckhout, 2021). Indicatie van de sterk toegenomen marktmacht is de ‘mark-up’ die bedrijven boven op hun productiekosten in rekening kunnen brengen. Deze optelsom van winst, overhead en afschrijvingen is wereldwijd toegenomen, van gemiddeld 7 procent in 1980 naar maar liefst 59 procent in 2016 (Eeckhout, 2021).

Gevangenendilemma

Concurrentiestaten zitten met elkaar in een zogenaamd gevangenendilemma. Als een land terughoudend is qua bedrijfsvriendelijk beleid, dan gaan bedrijven elders investeren, en als dit tot slechte economische vooruitzichten leidt dan wordt geld lenen voor hen duurder. Landen kunnen niet ongestraft achterblijven.

Een goede illustratie van de neerwaartse spiraal is de mondiale daling van de tarieven van de vennootschapsbelasting. In 1980 was het gemiddelde tarief van de winstbelasting nog 45 procent, terwijl het nu 25 is (Tax Foundation, 2022). Kleine landen zetten vaak de trend, omdat ze er relatief veel voordeel van hebben. Grote landen volgen later. Vervolgens vermindert voor alle landen de beleidsruimte om belasting te innen.

Grote bedrijven wakkeren de concurrentiestrijd tussen landen aan, en gebruiken hun invloed om hun positie in stand te houden. Uit onderzoek naar bijna 2.000 politieke meningsverschillen blijkt dat de economische elite in de Verenigde Staten – ruwweg de één procent rijksten – een twintig keer grotere kans heeft om zijn zin te krijgen dan de ‘gewone burger’ (Gilens en Page, 2014). In Nederland is dit niet veel anders (Schakel, 2021).

Terugzakken naar het peloton

Nationale politiek moet de middenweg bewandelen tussen het eigen belang in de concurrentie met andere landen, en het stoppen van deze wedloop. De eerste stap voor Nederland is om ons terug te laten zakken uit de kopgroep naar het peloton. We jagen dan de race niet langer aan om de gunsten van internationale markten en bedrijven, maar laten ons ook de kaas niet van het brood eten. Milieuvervuilende bedrijfstakken als petrochemie, transport en landbouw, waarin Nederland is gespecialiseerd, zullen een veer moeten laten. Vanwege ons structurele overschot op de betalingsbalans (CBS, 2020) – we exporteren meer dan we importeren – lijkt er economische ruimte om de kopgroep te laten gaan.

Als tweede moeten we de beleidsruimte pakken die we wel hebben. Claims van bedrijven dat een maatregel op sociaal of milieugebied slecht is voor de concurrentiepositie zijn een onderdeel van hun lobby. Bedrijven behartigen hun belangen, maar de overheid zal de juistheid van hun argumenten onafhankelijk moeten beoordelen. Dit vergt ambtenaren die deskundig en onpartijdig zijn.

Globalisering repareren

We moeten ons ook inzetten voor betere internationale spelregels, die de wedloop tussen landen begrenst zodat we meer nationale beleidsruimte krijgen. Een goed voorbeeld is de afspraak die 137 landen maakten om vanaf 2023 ten minste vijftien procent belasting te heffen op de winst van multinationals (OESO/G20, 2021). Dit legt een bodem in de concurrentie tussen landen, en is een opmaat voor verdere internationale afspraken.

Bestaande en nieuwe handelsverdragen beperken vaak de nationale beleidsruimte, omdat ze buitenlandse investeringen beschermen tegen de gevolgen van beleidswijzigingen. Daar moeten we wat aan doen. Een actueel voorbeeld is de *Energy Charter Treaty*. Dit verdrag geeft energiebedrijven de mogelijkheid om schadevergoeding te eisen na bijvoorbeeld een aanscherping van het klimaatbeleid. Zo eist het Duitse energiebedrijf RWE van Nederland 1,4 miljard euro schadevergoeding vanwege de sluiting van kolen centrales in de Eemshaven. Omdat het Energy Charter een rem is op de energietransitie, wil de Europese Commissie het aanpassen en willen Nederland en andere landen er uitstappen (Tweede Kamer, 2022a).

De financiële markten zijn een ‘gouden dwangbuis’, die de ruimte voor nationaal beleid beperkt, schrijft Rodrik (2011). Hij pleit voor meer nationale – of Europese in onze situatie – regulering van financiële instellingen en markten. Om een vlucht van vermogen en banken naar landen met gebrekkige regulering te voorkomen, zijn er voorwaarden aan internationale kapitaalstromen nodig. Al met al betekent dit een zekere herregulering van de internationale financiële markten. Hiervoor zijn er vele voorstellen gedaan, onder andere door Stiglitz (2006) en Piketty (2014).

Terugbrengen van concurrentie in vastgelopen markten vergt ook een internationale aanpak. In zijn boek *The profit paradox* doet Jan Eeckhout (2021) voorstellen voor onder meer strakkere voorwaarden aan fusies en overnames, toegankelijkheid van data, minder bescherming via patenten, transparantie en regulering van grote bedrijven. Goede

marktwerking – meer dan een tiental bedrijven – maakt ons minder kwetsbaar voor prijsschokken, en vermindert de lobbykracht van dominante leveranciers. Het naïeve geloof in Europa in de goede werking van de mondiale energiemarkten komt ons nu duur te staan (Bleijenberg, 2016).

Europese Unie

Door haar grootte is de Europese Unie beter in staat om globalisering te repareren dan Nederland. Dit is ook een uitgangspunt van het kabinet bij de versterking van de 'open strategische autonomie', zoals het in Brussels jargon heet: "Vanwege het grensoverschrijdende karakter van de uitdagingen, de verwevenheid van de interne markt en de slagkracht van de EU als geheel, zijn we gezamenlijk beter in staat de Nederlandse en Europese belangen te borgen." (Tweede Kamer, 2022b). Naast energie, gaat het ook om zeldzame mineralen, wapens, microchips en geneesmiddelen.

De EU heeft invloed die ze kan aanwenden. Zo drukt de EU een groot stempel op de ontwikkeling van betere mondiale productstandaarden. De veiligheids- en milieueisen die Europa stelt aan consumptieartikelen, gaan vaak ook in de rest van de wereld gelden (Bredford, 2021). Verder kan de EU betere kaders vaststellen voor sociaal en milieubeleid, omdat het voor bedrijven nadeliger is om uit Europa te vertrekken dan naar een buurland te verhuizen.

De Europese Green Deal, met de wetgeving voor schone energie, auto's en fabrieken, illustreert de grotere beleidsruimte van de EU. Zonder Europees beleid zou Nederland de doelen voor klimaat en stikstof waarschijnlijk niet kunnen halen. Een gerelateerd voorbeeld is het 'Carbon Border Adjustment Mechanism' dat heffingen zet aan de buitengrenzen van de Unie op invoer van energie-intensieve producten als die niet voldoen aan de in de EU geldende milieueisen. Nederland is te klein om dit op eigen houtje te kunnen regelen.

Ruimere bevoegdheden voor de EU om minimum-belastingtarieven vast te stellen, kunnen ook de onderlinge concurrentie via lage belastingen en accijnzen verminderen tussen lidstaten. Nu is er unanimititeit vereist over fiscaal beleid, waardoor één dwarsligger een voorstel kan blokkeren. Door met gekwalificeerde meerderheid te besluiten – bijvoorbeeld twee derde van de lidstaten – kan de EU hogere minimum-belastingtarieven afspreken. Dit geeft de meeste lidstaten meer nationale beleidsruimte, omdat er alleen een bodem in de tarieven wordt gelegd.

Conclusies

Om beter haar publieke taken te vervullen, zal de landelijke politiek afstand moeten nemen van de concurrentiestaat. Nu worden bedrijfsbelangen vaak verward met het landsbelang. Bedrijven streven naar continuïteit, marktmacht en winst, terwijl overheden in het maatschappelijk belang de markten moeten reguleren. Het is immers een illusie dat markten zelfregulerend zijn (Rodrik, 2011, en vele anderen). De overheid hoort 'marktmeester' te zijn.

Nederland zal dus meer samenwerking op Europees niveau moeten nastreven om de concurrentiestrijd in te dammen en de autonome beleidsruimte te vergroten. In tegenstelling tot wat veel anti-EU-politici beweren, kan

meer Europese samenwerking dus juist onze democratische autonomie vergroten. En waar we die ruimte voor gebruiken is aan de politiek.

Literatuur

- BBC (2022) *How much market chaos did the mini-budget cause?* BBC Nieuwsbericht, 17 oktober.
- Bleijenberg, A. (2016) *Oil security Europe: Prospects for advocacy*. Koios strategy, juli. Te vinden op aribleijenberg.nl.
- Bleijenberg, A.N. (2022) Milieueisen in plaats van miljardensubsidies. *Tijdschrift Milieu*, 2022(5), 32-33. Te vinden op milieu.vvm.info.
- Bredford, A. (2021) *The Brussels effect: How the European Union rules the world*. Oxford: Oxford University Press.
- CBS (2020) *Handelsoverschot stabiel ondanks corona*. CBS Bericht, 1 december.
- CBS (2022a) *Nederlandse emissie-intensiteit broeikasgassen lager dan gemiddelde in EU*. CBS Bericht, 14 december.
- CBS (2022b) *Flexwerk in Nederland en de EU*. CBS Bericht.
- Cerny, P.G. (2010) *Rethinking world politics: A theory of transnational neopluralism*. New York: Oxford University Press.
- Cerny, P.G. (2013) Globalization and statehood. In: M. Beeson en N. Bisley (red.), *Issues in 21st century world politics*. 2nd edition. Londen: Palgrave Macmillan, p. 30-46.
- DNB (2022) *Fors minder doorstroom via Nederland naar belastingparadijzen*. DNB Statistiek, 28 juni.
- Eeckhout, J. (2021) *The profit paradox: How thriving firms threaten the future of work*. Princeton: Princeton University Press.
- Europa Nu (2020) *De Griekse crisis*. Artikel op europa-nu.nl, 20 augustus.
- Europese Commissie (2022) *EU transport in figures: Statistical pocketbook 2022*. Luxemburg: Europese Unie.
- FD (1993) *May door de bocht met Eurovignet*. *Het Financieel Dagblad*, 9 juni.
- Gilens, M. en B.I. Page (2014) Testing theories of American politics: elites, interest groups, and average citizens. *Perspectives on Politics*, 12(3), 564-581.
- IMD (2022) *World Competitiveness Ranking*. IMD World Competitiveness Center.
- KOF (2021) *KOF Globalisation Index*. KOF Swiss Economic Institute.
- Leefmans, N., R. Beetsma, P. van Beukering et al. (2022) *Stop met subsidies voor fossiele brandstoffen*. Blog op esb.nu, 29 november.
- OECD/G20 (2021) *Tax challenges arising from the digitalisation of the economy: Global anti-base erosion model rules (Pillar Two)*. OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project. Parijs: OECD Publishing.
- Piketty, T. (2014) *Kapitaal in de 21ste eeuw*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Rodrik, D. (2011) *The globalization paradox: Democracy and the future of the world economy*. New York/Londen: W.W. Norton & Company.
- Schakel, W. (2021) Unequal policy responsiveness in the Netherlands. *Socio-Economic Review*, 19(1), 37-57.
- Schwab, K. (red.) (2019) *The Global Competitiveness Report 2019*. Genève: World Economic Forum.
- Staniland, M. (1996) *Open skies – fewer planes?: Public policy and corporate strategy in EU-US aviation relations*, European Policy Paper, 3. Te vinden op aei.pitt.edu.
- Stiglitz, J.E. (2006) *Eerlijke globalisering*. Utrecht: Spectrum.
- Tax Foundation (2022) *Corporate tax rates around the world, 2022*. Publicatie Tax Foundation, 13 december.
- Tax Justice Network (2021) *Corporate tax haven index – 2021*. Te vinden op cthi.taxjustice.net.
- Tweede Kamer (2006) *Wijziging van belastingwetten ter realisering van de doelstelling uit de nota 'Werken aan winst' (Wet werken aan winst)*. Memorie van toelichting 30572, nr. 3. Te vinden op www.parlementairemonitor.nl.
- Tweede Kamer (2022a) *Appreciatie van de moderniseringsvoorstellen voor het Verdrag inzake het Energiehandvest (Energy Charter Treaty)*, Kamerbrief 21 501-33 (977).
- Tweede Kamer (2022b) *Kamerbrief Open Strategische Autonomie*, BZDOC-1239418757-71. Te vinden op open.overheid.nl.
- U.S. Department of State (2021) *Open Skies partners*. Lijst, 28 april. Te vinden op www.state.gov.
- Uyl, J.M. den (1970) *De smalle marges van democratische politiek*. *Socialisme en Democratie*, 27(7), 299-320.

Niet verduurzaming maar beter management is bepalend voor omzetgroei

Van bedrijven wordt er steeds vaker verwacht dat ze duurzaam opereren. Deze verduurzaming lijkt op het eerste gezicht samen te hangen met financiële bedrijfsprestaties. Of zijn er onderliggende bedrijfskenmerken die zowel hun inzet op verduurzaming als hun financiële prestaties bepalen?

IN HET KORT

- Wanneer er rekening wordt gehouden met de mate van gestructureerd management, valt het effect van verduurzaming weg.
- Gestructureerd management hangt positief samen met zowel verduurzaming als financiële bedrijfsprestaties.

SJOERD HARDEMAN

Econoom bij de Rabobank en universitair docent aan de Universiteit Utrecht

WOUTER-BAS TEN BERGE

Stagiair bij de Rabobank

Dit artikel is gebaseerd op de masterscriptie van Wouter-Bas ten Berge, geschreven aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

Van bedrijven wordt er steeds vaker verwacht dat ze niet eenzijdig financiële waarde, maar integrale waarde creëren (Schoenmaker, 2021). Dit betekent dat ze naast financiële bedrijfsprestaties ook nadrukkelijk moeten inzetten op verduurzaming.

Volgens sommigen gaan financiële bedrijfsprestaties en verduurzaming prima samen – van *doing business* óf *doing good* naar *doing business good* (Porter en Kramer, 2011). Althans, in theorie. De vraag is of verduurzaming en financiële bedrijfsprestaties ook in de praktijk samengaan.

Het is niet vanzelfsprekend dat een inzet op verduurzaming bijdraagt aan financiële bedrijfsprestaties. Zo staat een samenhang tussen verduurzaming en financiële bedrijfsprestaties haaks op het idee dat bedrijven niet als vanzelf worden beloond voor een duurzame bedrijfsvoering. Niet voor niets spreken economen doorgaans over ‘negatieve externaliteiten’ wanneer het gaat over niet-duurzame vormen van productie. Wanneer negatieve externaliteiten niet worden ingeprijsd, ervaren bedrijven geen prikkel om hun bedrijfsvoering te verduurzamen (Schoenmaker en Schramade, 2018).

Zelfs wanneer een positieve samenhang tussen verduurzaming en financiële bedrijfsprestaties wordt vastgesteld, is het niet uitgesloten dat een derde factor de samenhang tussen die twee verklaart. In het bijzonder kan hierbij gedacht worden aan de rol van management (Graf en Brakenhoff, 2021). Vanuit de literatuur weten we dat managementpraktijken zowel een rol spelen bij verduur-

zaming (Bloom et al., 2010; De Haas et al., 2022) als bij het aanjagen van financiële bedrijfsprestaties (Bloom en Van Reenen, 2007; Bruhn et al., 2018). Vanuit het idee dat management bedrijven efficiënter laat opereren en dus bijdraagt aan betere financiële bedrijfsprestaties, draagt management ook bij aan een efficiëntere omgang met energie en grondstoffen – en werkt het dus mee aan verduurzaming. Het is daarom goed mogelijk dat een positief verband tussen verduurzaming en financiële bedrijfsprestaties verloopt via de invloed die management op beide heeft.

In dit artikel gaan we daarom na in hoeverre een inzet op verduurzaming door bedrijven een effect heeft op hun financiële prestaties – rekening houdend met de aard van hun management.

Enquête en methode

Begin 2020 hebben we een enquête uitgezet onder 494 Nederlandse industriebedrijven – allemaal Rabobankklanten. Qua brancheverdeling is de steekproef vergelijkbaar met de populatie aan industriebedrijven in Nederland, maar qua grootteklassen zijn in onze steekproef het midden- en grootbedrijf enigszins oververtegenwoordigd.

Managementpraktijken hebben we gemeten aan de hand van de methode van Bloom et al. (2019). Daartoe hebben we zeven vragen gesteld over doelen-, prestatie-, en personeelsmanagement. De antwoorden op deze vragen hebben we een score gegeven, en gestandaardiseerd tot één integrale managementscore – met een gemiddelde van 0 en een standaarddeviatie van 1. Hoe hoger deze score, hoe meer dat bedrijven beschikken over gestructureerde managementpraktijken – praktijken waarbij korte- en langetermijndoelen nauw op elkaar aansluiten, de voortgang op doelen systematisch wordt bijgehouden, en werknemers worden beloond op basis van geleverde prestaties.

Onderlinge samenhang

Verduurzaming, management en financiële bedrijfsprestaties hangen positief en significant met elkaar samen (tabel 1). Bedrijven die aangeven meer omzetgroei te hebben doorgemaakt, zijn het ook meer eens met de stelling dat ze het energie- en grondstofgebruik proberen te verduurzamen. Daarnaast beschikken deze bedrijven ook over gestructureerdere managementpraktijken.

Niet alleen hangen verduurzaming en gestructureerde managementpraktijken samen met de omzetontwikkeling

van bedrijven, ze hangen ook onderling samen. Dit suggereert dat de relatie tussen verduurzaming en financiële bedrijfsprestaties mogelijk wordt gestuurd door een effect van management op beide.

Verduurzaming valt weg in regressie

De positief significante samenhang tussen financiële bedrijfsprestaties en verduurzaming blijft ook overeind staan wanneer we de omzetonwikkeling van bedrijven aan de hand van een *ordered logit*-analyse regresseren op de mate van verduurzaming (tabel 2). Bij de regressies controleren we voor verschillende bedrijfskenmerken, zoals hun omvang, leeftijd en het eigenaarschap, en controleren we voor enkele kenmerken van de persoon die de enquête heeft ingevuld – zoals leeftijd en geslacht. Naar deze laatste twee kenmerken is gevraagd omdat deze de beoordeling door de respondent van de verduurzaming, het management en de omzetgroei mogelijk beïnvloeden (Bloom en Van Reenen, 2007).

Voegen we echter het niveau van gestructureerde managementpraktijken aan het model toe (tabel 2), dan zien we dat de samenhang tussen verduurzaming en omzetonwikkeling niet langer significant is. Gestructureerde managementpraktijken daarentegen hangen wél positief significant samen met omzetonwikkeling. Dat het effect van gestructureerde managementpraktijken op omzetonwikkeling overeind blijft terwijl het effect van verduurzaming wegvalt, wijst erop dat, voor financiële bedrijfsprestaties, managementpraktijken wél en verduurzaming níét van belang zijn.

Tot slot laat de laatste kolom in tabel 2 zien dat ook de relatie tussen verduurzaming en het niveau van gestructureerde managementpraktijken overeind blijft, wanneer we rekening houden met verschillende bedrijfskenmerken als controlevariabelen. Met andere woorden, managementpraktijken hangen niet alleen sterk samen met financiële bedrijfsprestaties, maar ook met verduurzaming. Ter illustratie: een toename in het niveau van gestructureerde managementpraktijken met één standaarddeviatie hangt samen met een tien procent grotere kans op een omzetgroei van tien procent of meer – en ook op een tien procent grotere kans dat een bedrijf nadrukkelijk ('eens' of 'zeer mee eens') inzet op de verduurzaming van zijn energie- en grondstofverbruik.

Ten slotte

Uiteraard kunnen we met de hier gepresenteerde resultaten geen definitieve uitspraken doen over de mate waarin er sprake is van een causaal verband tussen management, verduurzaming en financiële bedrijfsprestaties. Tegelijkertijd, willen we het Nederlandse bedrijfsleven op een financieel gezonde wijze verduurzamen, dan lijkt meer aandacht voor gestructureerde managementpraktijken bij bedrijven bevorderlijk. Temeer omdat uit eerder onderzoek al bleek dat een aanzienlijk deel van de bedrijven in Nederland niet tot nauwelijks over gestructureerde managementpraktijken beschikt (Dieteren et al., 2019).

Correlatie tussen verduurzaming, gestructureerd management en omzetgroei TABEL 1

	Omzetgroei	Verduurzaming
Verduurzaming	0,14***	
Gestructureerd management	0,24***	0,31***

*** Significant op eenprocentniveau

ESB

Regressieresultaten: relatie management, verduurzaming en omzetgroei TABEL 2

Afhankelijke variabele	Omzetgroei	Omzetgroei	Verduurzaming
Verduurzaming ¹	0,25***	0,129	
Gestructureerd management		0,46***	0,55***
Controlevariabelen ²	Ja	Ja	Ja
Observaties	406	406	433
Adjusted R ²	0,06	0,07	0,03

*** Significant op eenprocentniveau

¹ De ordinale maat voor verduurzaming is getransformeerd naar z-scores in model 1 en 2 (gemiddeld = 0, standaarddeviatie = 1)

² De controlevariabelen bestaan uit bedrijfskenmerken (branche, leeftijd bedrijf, aantal werknemers, eigenaarschap, aandeel hoogopgeleide werknemers, ervaring toegang tot financiële middelen) en respondentkenmerken (leeftijd en geslacht)

ESB

Literatuur

- Bloom, N., en J. Van Reenen (2007) Measuring and explaining management practices across firms and countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 122(4), 1351–1408.
- Bloom, N., E. Brynjolfsson, L. Foster et al. (2019) What drives differences in management practices? *The American Economic Review*, 109(5), 1648–1683.
- Bloom, N., C. Genakos, R. Martin, en R. Sadun (2010) Modern management: Good for the environment or just hot air? *The Economic Journal*, 120(544), 551–572.
- Bruhn, M., D. Karlan en A. Schoar (2018) The impact of consulting services on small and medium enterprises: Evidence from a randomized trial in Mexico. *Journal of Political Economy*, 126(2), 635–687.
- De Haas, R., R. Martin, M. Muûls en H. Schweiger (2022) *Managerial and financial barriers during the green transition*. Centre for Economic Performance, Discussion Paper, 1837.
- Dieteren, J., J. Groenewegen en S. Hardeman (2019) Gericht beleid nodig voor verbeteren managementkwaliteit bij bedrijven. ESB, 104(4779), 524–526.
- Graf, C., en M. Brakenhoff (2021) *Mining emerald green: How ESG analysis of borrowers creates an advantage in bank lending*. Bain & Company Brief, 14 juli. Te vinden op www.bain.com.
- Porter, M.E. en M.R. Kramer (2011) Creating shared value. *Harvard Business Review*, 01, 30.
- Schoenmaker, D. (2021) Bedrijven moeten sturen op integrale waarde en niet alleen op winst. ESB, 106(4800S), 51–54.
- Schoenmaker, D. en W. Schramade (2018) *Principles of sustainable finance*. Oxford: Oxford University Press.

Gegevensuitwisseling in de zorg mogelijk gebaat bij opt-out-systeem

De zorg worstelt met het uitwisselen van gegevens doordat weinig burgers daar expliciet toestemming voor hebben gegeven. Een mogelijke oplossing is het instellen van een opt-out toestemming voor het delen van patiëntgegevens tussen zorgverleners. Wat zijn de mogelijke voor- en nadelen van zo'n systeem?

IN HET KORT

- Haperende gegevensuitwisseling in de zorg leidt tot inefficiëntie en hogere administratieve lasten.
- Veel Nederlanders gaan er vanuit dat hun gegevens al uitgewisseld worden en hebben er desgevraagd geen bezwaar tegen.
- Een opt-out-systeem verlaagt administratieve lasten voor gegevensuitwisseling, en verhoogt zo de kwaliteit van zorg.

KOEN VAN DER SWALUW

Senior Policy Officer bij het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en universitair hoofddocent aan de Radboud Universiteit

Delen van deze tekst zijn door de auteur eerder gepresenteerd in de Eerste Kamer tijdens de vergadering van de commissie voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) op 12 oktober 2021. Het onderliggende onderzoek is uitgevoerd terwijl de auteur werkzaam was bij RIVM.

Om een goede kwaliteit van zorg te kunnen bieden, is het uitwisselen van patiëntgegevens tussen zorgverleners vaak een belangrijke voorwaarde. Veel patiënten gaan er daarbij ten onrechte van uit dat gegevens altijd tussen hun behandelaren gedeeld worden, terwijl er bij artsen juist een handelingsverlegenheid bestaat om gegevens te delen zonder de uitdrukkelijke toestemming van de patiënt (Patiëntenfederatie, 2021; Levi, 2022).

Voor zorgverleners draagt het achterhalen en overtypen van gegevens bij aan de administratieve lasten, die in toenemende mate als belemmerend worden ervaren – en die naar schatting vijftien tot twintig procent van de Nederlandse zorguitgaven bedragen (Hagenaars et al., 2022).

Tegelijk geeft ruim een op de vier patiënten aan afstemmingsproblemen te ervaren tussen eerste- en tweedelijnszorg, onder meer omdat er belangrijke gegevens ontbreken (VZinfo, 2016). Dit kan leiden tot een onnodig dubbel medisch onderzoek of het ontbreken van belangrijke informatie bij spoedsituaties. Of, zoals een ondervraagde patiënt het verwoordde: “Lig je op de eerste harthulp moet je hordend en stotend uitleggen over een aangeboren hartafwijking” (Patiëntenfederatie, 2021).

In dit artikel wordt er dieper ingegaan op het verlenen van toestemming door de patiënt. De aanbeveling is om nog eens te discussiëren over hóé de toestemming van de

patiënt tot stand kan komen. Daarbij is niet enkel de juridische dimensie van belang, maar dient ook het gedrag en ‘doenvermogen’ van burgers en patiënten in acht te worden genomen. De belangrijkste keuze die voorligt is of we liever een *opt-in*-systeem zien of een *opt-out*-systeem. Aan de hand van gedragseconomisch onderzoek worden in dit artikel de voor- en nadelen van beide systemen beschreven. Opt-out-toestemming moet serieus overwogen en op zijn minst nader worden onderzocht.

Botsende wetten bij gegevensuitwisseling

Nadat in 2011 de Eerste Kamer het wetsvoorstel verwierp voor een landelijk elektronisch patiëntendossier, is het wetsvoorstel elektronische gegevensuitwisseling in de zorg (Wegiz) een nieuwe poging tot een meer publieke regie bij het uitwisselen van patiëntgegevens (Eerste Kamer, 2021). De Wegiz heeft als doel om de gegevensuitwisseling in de zorg te standaardiseren en te stroomlijnen. Zorgverleners kunnen met de Wegiz worden verplicht om gegevens digitaal uit te wisselen, en er kunnen eisen worden gesteld aan de taal en techniek hiervan. Zo stimuleert de wet het aanleggen van ‘snelwegen’ die het einde moeten inluiden van de fax of de dvd in de zorg (Rijksoverheid, 2021).

De nieuwe wet vertelt echter niet welke gegevens er tussen artsen moeten worden uitgewisseld, en ook niet wie daar toestemming voor moet geven. Daar gaan weliswaar andere wetten over, maar die spreken elkaar in de praktijk soms tegen. Het betreft de Wet op de geneeskundige behandelingsovereenkomst (Wgbo) die het medisch beroepsgeheim regelt, en de Wet aanvullende bepalingen verwerking persoonsgegevens in de zorg (Wabvpz), die gaat over de elektronische gegevensuitwisseling.

Volgens de Wgbo hoeft een patiënt geen losse toestemming te geven voor het delen van medische gegevens als zijn arts een arts buiten de eigen instelling rechtstreeks betreft bij de uitvoering van de behandelingsovereenkomst. Een zorgverlener mag dan de toestemming veronderstellen. Voorwaarde is dat de ontvangende arts de gegevens nodig heeft om het werk uit te voeren. In een doorverwijsbrief mogen bijvoorbeeld relevante medische gegevens staan (Ploem, 2022).

De Wabvpz daarentegen vereist uitdrukkelijke toestemming van de patiënt voor een aanzienlijk deel van gegevensuitwisseling, zodra die elektronisch verloopt (Rijksoverheid, 2020). Mede hierom blijkt de toestemming

van de patiënt, of de onduidelijkheid hierover, in de praktijk een knelpunt te zijn bij het informeren van een zorgverlener buiten de eigen instelling. Met name als het aankomt op elektronische gegevensuitwisseling.

Over het knelpunt van patiënttoestemming bij het digitaal informeren van zorgverleners buiten de eigen instelling ging een deskundigenbijeenkomst in de Eerste Kamer (2021). Deskundigen en Kamerleden vroegen zich daar of een vereiste van uitdrukkelijke toestemming (opt-in) de noodzakelijke gegevensuitwisseling niet in de weg staat en wel aansluit bij wat patiënten willen. Is een opt-in-systeem niet een 'file op de nieuwe snelwegen' van de Wegiz?

Gegevensuitwisseling nog niet optimaal

De knelpunten die ontstaan als gevolg van de wetgeving zijn relevant als het aankomt op het uitwisselen van gegevens via een zogenaamd elektronisch uitwisselingsysteem. Dat is een zeer gangbaar systeem waarmee zorgverleners van verschillende instanties op elektronische wijze (gedeelten van) dossiers voor andere zorgaanbieders raadpleegbaar kunnen maken (zoals het Landelijk Schakelpunt). Deze gegevens worden klaargezet voor toekomstige situaties, zodat andere zorgverleners ze kunnen inzien – maar pas zodra die een behandelrelatie krijgen met de patiënt. De arts die de gegevens beschikbaar heeft gesteld, hoeft op dat moment niets meer te versturen, omdat de gegevens al klaarstaan (Kuipers, 2022).

Een zorgverlener mag gegevens echter niet klaarzetten zonder expliciete toestemming van de patiënt. Zelfs als toestemming verondersteld mag worden – omdat een ontvangende arts medebehandelaar is – moet er alsnog toe-

stemming worden gevraagd om de gegevens te delen via een uitwisselingsysteem (Eerste Kamer, 2021). Zo ontstaan er situaties waarin volgens de Wgbo dus toestemming van de patiënt verondersteld mag worden, maar de Wabvzp de elektronische gegevensuitwisseling verbiedt zonder expliciete toestemming.

Een belangrijk hiaat zit in het feit dat er maar ongeveer één miljoen Nederlanders hun toestemming voor gegevensuitwisseling kenbaar hebben gemaakt (het Landelijk Schakelpunt heeft ongeveer vijftig procent dekking, maar was lange tijd vooral gericht op waarneming) (Kuipers, 2022). Dus de professionele samenvatting van het medisch dossier bij de huisarts is op de spoedeisende hulp en de huisartsenpost voor een groot deel van de patiënten niet inzichtelijk. Als informatie op dat moment toch noodzakelijk blijkt, moet het ter plekke op een andere manier verzameld worden, bijvoorbeeld door 's avonds de huisarts te bellen.

Standaardoptie heeft invloed

Vanwege het huidige informatieprobleem is er opgeroepen om te sleutelen aan de toestemmingsvereiste (Ploem, 2022), onder andere door een opt-out-systeem van toestemming te overwegen, in plaats van het huidige opt-in-systeem (Eerste Kamer, 2021; Van den Hil en Tielen, 2022). Bij opt-in zijn gegevens niet beschikbaar, totdat de patiënt daar expliciet toestemming voor geeft. Bij opt-out-toestemming is het uitgangspunt dat medische gegevens – met de juiste grondslag – tussen de zorgverleners gedeeld mogen worden, tenzij een patiënt hier bezwaar tegen heeft. In Estland en Denemarken is het op deze manier georganiseerd, en is toestemming de default (Nøhr et al., 2017). Uit

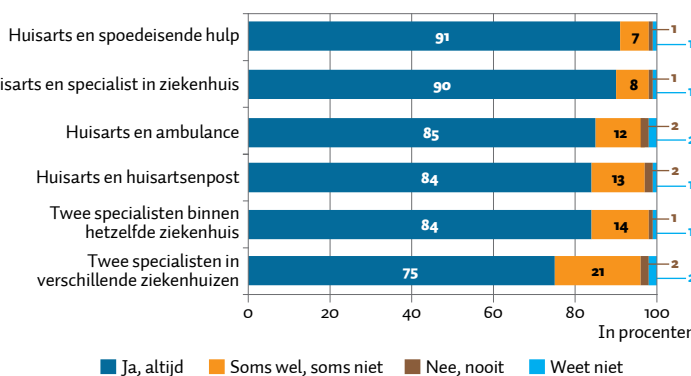
Voor- en nadelen van opt-out en opt-in vanuit gedragsperspectief

TABEL 1

	Opt-out gegevensdeling (wel delen, tenzij er bezwaar is)	Opt-in gegevensdeling (niet delen, tenzij er toestemming is)
Voordelen	<ul style="list-style-type: none"> • Meer gegevensuitwisseling: mensen blijven vaak bij de standaard • Maakt behandeling makkelijker voor arts en patiënt: sluit aan bij geuite voorkeuren • Legt de verantwoordelijkheid van de afweging tussen voor- en nadelen van gegevensdeling minder bij de patiënt en meer bij de wetgever • Helpt twijfelende patiënten: wie minder gelegenheid of capaciteit heeft om te kiezen, wordt geholpen door de standaard 	<ul style="list-style-type: none"> • Tegenstanders van het delen van hun gegevens hoeven geen actie te ondernemen • Zonder keuze blijven data afgeschermd: minder kans op onbewuste toestemming • Er is meer kans op bewuste toestemming
Nadelen	<ul style="list-style-type: none"> • Tegenstanders van het delen van gegevens moeten actie ondernemen • Er zal een groep mensen zijn die ongeïnformeerd toestemming geeft: er is minder kans op bewuste toestemming • Kan weerstand oproepen: het is een wijziging van de status-quo richting meer gegevensdeling 	<ul style="list-style-type: none"> • Minder gegevensuitwisseling • Vraagt meer van de patiënt: deze wordt geacht de voors en tegens van het delen van gegevens te kunnen overzien • Meer administratie, tijds- en regeldruk voor patiënt en zorgverleners • Kwaliteit van zorg is afhankelijk van de keuze van een patiënt

Antwoord patiënten wanneer gevraagd naar toestemming voor het delen van gegevens

FIGUUR 1

Bron: Patiëntenfederatie (2021) | ESB

gedragseconomisch onderzoek is bekend dat een neutrale vraag in feite niet bestaat, en dat het uitgangspunt 'opt-in of opt-out' wezenlijk is voor de keuze die mensen maken. Zo laten mensen zich eerder vaccineren als er al een vaccin voor hen klaarligt (Dai et al., 2021), en geven meer mensen toestemming voor orgaandonatie als dit het uitgangspunt is (CBS, 2021). Uit een meta-analyse blijkt dat zodra de default verandert, de kans dat die optie wordt gekozen toeneemt met 0,63 à 0,68 standaarddeviatie (Jachimowicz et al., 2019). De standaardoptie heeft minder invloed op mensen met een ex ante sterke mening over het onderwerp (De Ridder et al., 2022). Er zijn uit gedragswetenschappelijk onderzoek enkele redenen bekend waarom mensen geneigd zijn een standaardoptie te volgen (Dinner et al., 2011; McKenzie et al., 2006). Allereerst wordt de standaardoptie gezien als aanbevolen keuze. Ten tweede vergt het volgen van de standaardoptie minder (mentale) inspan-

ning. Tot slot vormt de standaardoptie een referentiepunt: de voordelen van de standaardoptie worden het uitgangspunt van de afweging.

Begrensd rationaliteit in praktijk

Met deze gedragseconomische kennis in gedachten kan er nog eens kritisch worden gekeken naar de manier waarop een patiënt toestemming dient te geven voor het uitwisselen van zijn medische gegevens.

Er ligt namelijk een normatieve aanname ten grondslag aan de opt-in-regel: de patiënt zal een rationele keuze maken over het beschikbaar stellen van gegevens na een rustige uitleg van zijn zorgverlener. Echter, wanneer een patiënt toestemming geeft voor het delen van zorggegevens, zal dat vaker niet dan wel gebaseerd zijn op een volledig geïnformeerde, stabiele calculatie van kosten en baten (wanneer heeft u immers voor het laatst een cookiebeleid gelezen voordat u ermee akkoord ging?).

De aanname van een volledig geïnformeerde, berekenbare keuze loslaten richting een meer realistisch perspectief op keuzegedrag heeft gevolgen voor de afweging tussen een van de twee systemen: de opt-in- of de opt-out-toestemming. Uit wetenschappelijk onderzoek weten we dat privacy-afwegingen afwijken van rationaliteit, doordat het ten eerste voor mensen onzeker is wat de keuze-opties precies betekenen voor hun privacy, en ten tweede de privacyvoorkeuren van eenzelfde persoon behoorlijk kunnen verschillen per situatie (Acquisti et al., 2015).

Mensen weten vaak niet goed wat het hun precies oplevert om medische gegevens te delen, en welke gegevens er eigenlijk allemaal bekend zijn (Patiëntenfederatie, 2021). Dat moet mensen vanzelfsprekend verteld worden, maar een patiënt wordt naast zijn ziekte of klachten al geconfronteerd met aanzienlijke bureaucratie als hij in aanraking komt met het zorgsysteem (Rijksoverheid, 2018). Niet iedereen kan daar even goed in navigeren, vooral niet wanneer mentale lasten zich opstapelen (WRR, 2017). Daarom zou in een Nederlandse context opt-out-toestemming overwogen kunnen worden. Enkele op onderzoek gebaseerde verwachtingen zijn te vinden in tabel 1.

Doenvermogen en opt-out

Tussen 2017 en nu zijn er een aantal rapporten verschenen over door burgers ervaren knelpunten bij toegang tot de zorg, regeldruk in de zorg, maar ook de menselijke maat in het contact met publieke instellingen in het algemeen (Nationale Ombudsman, 2018). De WRR (2017) gebruikt gedragswetenschappelijk onderzoek om te concluderen dat men niet altijd kan overzien welke acties er vereist zijn, met name in stressvolle situaties zoals ziekte. De standaardoptie zo inrichten dat de meeste mensen het beste worden geholpen als ze géén actie ondernemen, heeft volgens de WRR (2017) dan de voorkeur. In het rapport *Klem tussen balie en beleid*, wordt er nogmaals geadviseerd om voorgenomen beleid te toetsen op doenvermogen (Bosman, 2021).

Het is aan de wetgever om de voor- en nadelen van de standaardoptie bij gegevensuitwisseling af te wegen, op juridische, technische, maar ook gedragseconomische gronden. Dat laatste zou explicieter mogen dan nu het geval is. Het zou in dit kader ook onderzocht kunnen worden of er

toestemmingsvarianten in het middengebied tussen opt-in en opt-out gebruikt kunnen worden. Bijvoorbeeld een opt-out-systeem voor spoedsituaties, maar een opt-in-systeem voor de overige digitale gegevensuitwisseling. Een alternatief is mensen explicieter uit te nodigen om hun keuze kenbaar te maken.

Ondervraagden positief over opt-out

Een belangrijke vraag is welke manier van toestemming het beste aansluit bij de voorkeuren, capaciteiten en het keuzegedrag van de patiënt. Ondervraagde Noord-Europeanen geven de voorkeur aan opt-out-toestemming voor gegevensuitwisseling in de zorg, waarbij ze wel graag geïnformeerd worden zodra hun data worden uitgewisseld (Viberg Johansson et al., 2021). Panelonderzoek van de Patiëntenfederatie laat aansluitend zien dat de meerderheid van de ondervraagde patiënten denkt dat gegevens al worden uitgewisseld, en vaak toestemming geeft als hierom wordt gevraagd (figuur 1). Aan draagvlak voor een opt-out-systeem lijkt dus vooralsnog geen gebrek.

De resultaten van deze onderzoeken komen overeen met praktijkkeuzes op de huisartsenpost en spoedeisende hulp, waarbij er vanwege corona tijdelijk een opt-out-systeem geldt. Dat betekent dat de professionele samenvatting van het dossier bij de huisarts inzichtelijk is via het Landelijk Schakelpunt, tenzij een patiënt hier bezwaar tegen heeft. Slechts een fractie van de patiënten trekt die toestemming in (Eerste Kamer, 2021).

Om te voorspellen wat de praktijkgevolgen van een opt-out systeem zullen zijn, zal dit uitgebreider onder burgers onderzocht moeten worden in het licht van zaken als inzage, beveiliging en second opinion. Het is ook voorstelbaar dat het beschikbaar stellen van basisinformatie in spoedsituaties op meer draagvlak kan rekenen dan opt-out-toestemming voor het delen van bijvoorbeeld een mentale ziektegeschiedenis.

Conclusie

Zorgvuldige gegevensuitwisseling met de juiste grondslagen draagt bij aan betere kwaliteit van zorg. Er is een hoge administratiedruk in de zorg voor patiënten en artsen, en het verlenen en verkrijgen van toestemming met een opt-in-regeling draagt daaraan bij, want een aanzienlijk deel van Nederland heeft de keuze voor wel of geen toestemming voor gegevensuitwisseling via een elektronisch uitwisseling-systeem niet doorgegeven.

In de praktijk is de aanname dat expliciete toestemming een stabiele en goed geïnformeerde voorkeur weerspiegelt niet realistisch. Privacyvoorkeuren zijn onzeker, contextgebonden, en navigeren in het zorgsysteem is lastig.

Een neutrale manier van het verkrijgen van toestemming bestaat niet en de wet kan het best zo ingericht worden dat de meeste mensen het beste worden geholpen als zij niets doen. Een opt-out-regeling, waarbij er met de juiste grondslagen toestemming is voor het klaarzetten van gegevens voor uitwisseling tussen zorgverleners is makkelijker voor de arts en de patiënt en laat de keuzevrijheid in stand. Patiënten die zich uitstekend kunnen redden in de zorg, blijven vrij om hun keuze beredeneerd te maken, de rest wordt geholpen door de wet.

Als we ons baseren op gedragswetenschappelijk onderzoek, dan zal er met een opt-out-regeling naar verwachting ook vaker voor toestemming worden gekozen. De opt-out regeling zou dus nader onderzocht kunnen worden om de door de Wegiz voorgestelde stroomlijning van gegevensuitwisseling ook te realiseren.

Literatuur

- Acquisti, A., L. Brandimarte en G. Loewenstein (2015) Privacy and human behavior in the age of information. *Science*, 347(6221), 509–514.
- Bosman, A. (2021) *Klem tussen balie en beleid*. Eindrapport Tijdelijke commissie Uitvoeringsorganisaties, 25 februari. Te vinden op www.tweedekamer.nl.
- CBS (2021) *3,7 miljoen meer actieve registraties in Donorregister sinds 2020*. CBS Nieuws, 5 oktober.
- Dai, H., S. Saccardo, M.A. Han et al. (2021) Behavioural nudges increase COVID-19 vaccinations. *Nature*, 597(7876), 404–409.
- Dinner, I., E.J. Johnson, D.G. Goldstein en K. Liu (2011) Partitioning default effects: Why people choose not to choose. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 17(4), 332.
- Eerste Kamer (2021) *Verslag van een deskundigenbijeenkomst*. Vaste commissie voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). Kamerstuk 31765-J.
- Hagenaars, L., R. van den Ouweland en P. Jeurissen (2022) Inzicht in administratieve kosten cruciaal voor passend zorgbeleid. *ESB*, 107(4811), 330–333.
- Hil, M. van den, en M. Tielen (2022) *Motie van de leden Van den Hil en Tielen*. Kamerstuk 35824, nr. 42.
- Jachimowicz, J.M., S. Duncan, E.U. Weber en E.J. Johnson (2019) When and why defaults influence decisions: A meta-analysis of default effects. *Behavioural Public Policy*, 3(2), 159–186.
- Kuipers, E. (2022) *Herijking Grondslagen voor gegevensuitwisseling in de zorg*. Kamerbrief 3353549-1027001-DICIO.
- Levi, M. (2022) Wanneer kwaliteitsverbetering botst met privacyregels. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 6, 9–10.
- McKenzie, C.R.M., M.J. Liersch en S.R. Finkelstein (2006) Recommendations implicit in policy defaults. *Psychological Science*, 17(5), 414–420.
- Nationale Ombudsman (2018) *Zorgen voor burgers: Onderzoek naar knelpunten bij de toegang tot zorg*. Nationale Ombudsman, Rapport 2018/030.
- Nøhr, C., L. Parv, P. Kink et al. (2017) Nationwide citizen access to their health data: Analysing and comparing experiences in Denmark, Estonia and Australia. *BMC Health Services Research*, 17(1), 534.
- Patiëntenfederatie (2021) *Patiëntenmonitor: Uitwisselen medische gegevens*. Patiëntenfederatie, november.
- Ploem, M.C. (2022) Laat de huidige wetgeving voldoende ruimte voor gegevensuitwisseling in de zorg? *Tijdschrift voor Gezondheidsrecht*, 2022(3). Te lezen op bjutijdschriften.nl.
- Ridder, D. de, F. Kroese en L. van Gestel (2022) Nudgeability: Mapping conditions of susceptibility to nudge influence. *Perspectives on Psychological Science*, 17(2), 346–359.
- Rijksoverheid (2018) *Actieplan (Ont)regel de zorg*. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, mei.
- Rijksoverheid (2020) *Wet aanvullende bepalingen verwerking persoonsgegevens in de zorg: Juridische factsheet*. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, juli.
- Rijksoverheid (2021) *Gegevensuitwisseling in de zorg*. Te vinden op www.gegevensuitwisselinginzorg.nl.
- Viberg Johansson, J., H.B. Bentzen, N. Shah et al. (2021) Preferences of the public for sharing health data: Discrete choice experiment. *JMIR Medical Informatics*, 9(7), e29614.
- VZinfo (2016) *Prestatie-indicatoren voor gezondheidszorg*. Te vinden op vzinfo.nl.
- WRR (2017) *Weten is nog geen doen: Een realistisch perspectief op redzaamheid*. WRR Rapport, 97.

Houd bij pensioenovergang rekening met huidige impliciete herverdelingen

Binnen pensioenfondsen vinden herverdelingen plaats tussen diverse groepen deelnemers. Voor de overgang naar het nieuwe pensioenstelsel is het relevant om te weten hoe groot die zijn. Een verkenning van de herverdelingen over de periode 2017–2021 op basis van de jaarverslagen.

IN HET KORT

- Door de huidige systematiek van het Nederlandse pensioensysteem vindt er een herverdeling plaats tussen generaties.
- De afgelopen vijf jaar was er met name sprake van een herverdeling naar actieve premiebetalers.
- Bij overgang naar het nieuwe pensioenstelsel dient rekening te worden gehouden met het vervallen van deze herverdelingen.

ANNE LANING

Docent aan Nyenrode Business Universiteit, en toezichhouder en internal auditor bij diverse organisaties

Er vinden binnen Nederlandse pensioenfondsen vele impliciete herverdelingen van vermogen plaats tussen groepen deelnemers. Bijvoorbeeld tussen vrouwen en mannen (verschil in gemiddelde levensverwachting), tussen arm en rijk (verschil in gemiddelde levensverwachting), tussen gezond en ongezond (arbeidsongeschiktheidsdekking), en tussen jonge en oude actieve deelnemers (effect van doorsnee-opbouw, waarbij jongeren evenveel pensioen opbouwen als ouderen, terwijl hun inleg veel langer kan renderen voor er een uitkering plaatsvindt). Omdat de pensioenpremie binnen wettelijke grenzen kan afwijken van de actuariële waarde van de nieuwe pensioenopbouw, en uitkeringen afwijken van het daarvoor beschikbare belegd vermogen, kunnen er ook herverdelingen ontstaan tussen generaties.

Deze herverdelingen zijn van belang voor sociale partners, besturen van pensioenfondsen en deelnemers en gepensioneerden omdat deze herverdelingen, die nu impliciet onderdeel zijn van de pensioenafsprake, onder het nieuwe pensioenstelsel niet meer mogelijk zijn. Inzicht erin is relevant voor de beoordeling van de evenwichtigheid van de overgang naar het nieuwe stelsel en de communicatie daarover.

Er is nog maar weinig empirisch wetenschappelijk onderzoek gedaan naar deze (her)verdeling tussen de verschillende generaties pensioendeelnemers (Kevelam en

Laning (2021). In dit artikel wordt daarom geanalyseerd hoe groot de herverdelingen zijn tussen deelnemersgroepen over de jaren 2017 tot en met 2021 voor de gehele pensioensector. Het centrale uitgangspunt in deze analyse is dat alle deelnemers – actief, slapend en gepensioneerd – uiteindelijk de economisch rechthebbenden zijn van het totale pensioenvermogen, naar rato van de waarde van ieders aanspraak. Dit is in lijn met de feitelijke economische risicodeling, zoals geconcludeerd door Ter Hoeven en Laning (2010) en door Ter Hoeven et al. (2016).

Omdat veel herverdelingen niet, of niet eenvoudig zijn af te leiden uit openbare gegevens van pensioenfondsen, beperkt dit onderzoek zich tot de herverdelingen via het resultaat op premie en het resultaat op uitkeringen.

Methode

Herverdelingen kunnen berekend worden door middel van de resultaten op premie en uitkeringen. Een resultaat op premie ontstaat indien de betaalde pensioenpremie afwijkt van de actuariële waarde van de nieuwe pensioenopbouw. In de jaarrekening van een pensioenfonds staat binnen de mutatie van de voorziening voor pensioenverplichtingen de post toevoeging nieuwe opbouw, en in de staat van baten en lasten staat de premie-opbrengst. Het verschil tussen deze twee is het resultaat op premie.

Bij een (voor het pensioenfonds) positief resultaat op premie komt er meer geld binnen dan de waarde van de nieuwe pensioenopbouw. De actieve deelnemers betalen daarmee meer dan wat ze qua waarde aan pensioen verwerven, en dragen aldus bij aan het collectief. Bij een negatief resultaat op premie is de ingelegde premie niet afdoende om de pensioenopbouw te dekken, en wordt deze opbouw in feite deels door het collectief gesubsidieerd.

Een resultaat op uitkering ontstaat als de dekkingsgraad van een pensioenfonds afwijkt van 100 procent in de maand van de pensioenuitkering. Deze pensioenuitkeringen staan in de staat van baten en lasten, het gemiddelde van de twaalf maandelijkse dekkingsgraden staat in de kerncijfers – dit is de beleidsdekkingsgraad.

Bij een (voor het pensioenfonds) positief resultaat op uitkering wordt er minder uitgekeerd dan er naar rato voor die uitkering aan vermogen beschikbaar is: er blijft dan geld over voor het collectief (dit heet 'buffervrijval'). Bij een negatief resultaat wordt er meer uitgekeerd dan er naar rato voor die uitkering aan belegd vermogen beschikbaar is, en

'subsidieert' het collectief via de pensioenpot de uitkeringsontvangers voor een deel.

Op basis van de resultaten op premie en uitkering kan berekend worden of er gemiddeld te veel danwel te weinig premie wordt betaald voor de pensioenopbouw, en of er meer danwel minder pensioen wordt uitgekeerd dan er volgens de dekkingsgraad beschikbaar is. Deze resultaten maken dan de mogelijke generationele herverdelingen inzichtelijk.

Data

Ik gebruik de afzonderlijke jaarverslagen van de pensioenfondsen. De jaarverslagen van 156 pensioenfondsen zijn verzameld over de jaren 2017 tot en met 2021 (vanwege de liquidatie van acht fondsen, is over 2021 het aantal waarnemingen 148). Uitgezonderd zijn de pensioenfondsen die een volledige beschikbare-premiereregeling (*defined contribution*) uitvoeren, zoals Pensioenfonds Personeelsdiensten en Pensioenfonds Flexsecurity, omdat de onderzochte herverdelingen bij die regelingen niet bestaan.

Corrigeren we de geaggregeerde cijfers van De Nederlandsche Bank voor de omvang van de pensioenfondsen met deze premiereregelingen, dan beslaan de onderzochte pensioenfondsen 99 procent van alle actieve deelnemers over de jaren 2017 tot en met 2021, 98 procent van de totale premieopbrengsten over deze jaren, 99 procent van alle uitkeringen en 98 procent van de voorziening pensioenverplichtingen.

Resultaten

Over de periode 2017–2021 ontvingen de onderzochte fondsen in totaal 172,6 miljard euro aan premie, en keerden zij 158,2 miljard euro aan pensioenen uit.

Gemiddeld negatief resultaat op premie

Geaggregeerd over alle onderzochte fondsen is er in elk van de onderzochte jaren sprake van een negatief resultaat op premie. In tabel 1 is een overzicht opgenomen van het resultaat op premie per jaar, gesplitst in fondsen met een negatief resultaat op premie (paneel A, actieven bouwen meer rechten op dan ze inleggen aan premie), fondsen met een positief resultaat op premie (paneel B, actieven leggen meer in aan premie dan ze aan rechten opbouwen) en het totaal (paneel C).

Het aantal fondsen met een verlies, respectievelijk winst op premie verschilt van jaar tot jaar. De gemiddelde omvang van de fondsen, gemeten in omvang van de voorziening voor pensioenverplichtingen, met een verlies op premie, is echter vijf tot zes keer zo groot als de gemiddelde omvang van de fondsen met een winst op premie. Bij de fondsen met een verlies op premie is het (gewogen) gemiddelde van het 'premietekort' tussen de 14,1 procent (2018) en de 31,4 procent (2021). Zou het collectief deze nieuwe opbouw van pensioenaanspraken niet subsidiëren, dan had de opbouw met deze percentages verlaagd moeten worden (of de premie navenant verhoogd moeten worden).

De negatieve impact op de dekkingsgraad bedroeg tussen de 0,4 procent (2018 en 2019) en 1,1 procent (2021). Merk op dat deze verwatering van de dekkingsgraad ook de actieve deelnemers zelf treft. Een verslech-

Overzicht resultaat op premie, in miljoen euro's

TABEL 1

	2021	2020	2019	2018	2017
A: Pensioenfondsen met negatief resultaat op premie					
Aantal fondsen	102	91	72	62	84
Som premie	36.056	35.481	28.582	23.743	27.346
Som waarde nieuwe opbouw	52.590	47.811	33.296	27.631	33.658
Negatief resultaat	-16.535	-12.330	-4.714	-3.888	-6.312
Resultaat als percentage opbouw	-31,4%	-25,8%	-14,2%	-14,1%	-18,8%
Som voorziening pensioenverplichtingen (vpv)	1.452.978	1.472.642	1.210.594	951.826	1.058.858
Resultaat als percentage vpv	-1,1%	-0,8%	-0,4%	-0,4%	-0,6%
B: Pensioenfondsen met positief resultaat op premie					
Aantal fondsen	46	65	84	94	72
Som premie	1.821	3.338	5.000	7.531	3.665
Som waarde nieuwe opbouw	1.600	2.651	4.304	6.467	2.809
Positief resultaat	221	687	696	1.064	856
Resultaat als percentage opbouw	13,8%	25,9%	16,2%	16,5%	30,5%
Som voorziening pensioenverplichtingen (vpv)	102.709	175.825	253.173	300.966	143.721
Resultaat als percentage vpv	0,2%	0,4%	0,3%	0,4%	0,6%
C: Alle pensioenfondsen					
Aantal fondsen	148	156	156	156	156
Som premie	37.877	38.820	33.582	31.274	31.011
Som waarde nieuwe opbouw	54.191	50.463	37.600	34.098	36.466
Som resultaat	-16.314	-11.643	-4.018	-2.824	-5.456
Resultaat als percentage opbouw	-30,1%	-23,1%	-10,7%	-8,3%	-15,0%
Som voorziening pensioenverplichtingen (vpv)	1.555.687	1.648.467	1.463.766	1.252.792	1.202.579
Resultaat als percentage vpv	-1,0%	-0,7%	-0,3%	-0,2%	-0,5%

ESB

tering van de financiële positie maakt de kans op verhogingen (indexatie) kleiner, en de kans op kortingen (verlagingen) hoger.

Bij de fondsen met een positief resultaat op premie bedroeg het 'premieoverschot' tussen de 13,8 procent (2021) en 30,5 procent (2017) bovenop de waarde van de huidige pensioenopbouw. Afgezien van toezichts- en fiscale bepalingen, had – zonder bijdrage aan het collectief – de pensioenopbouw in de respectievelijke jaren met deze percentages verhoogd kunnen worden (of de premie navenant verlaagd kunnen worden). De positieve bijdrage aan de dekkingsgraad was vrij beperkt, van 0,2 procent (2021) tot 0,6 procent (2017).

Gemiddeld positief resultaat op uitkeringen

Tabel 2 geeft een overzicht van het resultaat op uitkeringen per jaar, gesplitst in fondsen met een negatief resultaat op uitkeringen (paneel A, gepensioneerden worden gesubsidieerd), fondsen met een positief resultaat op uitkeringen (paneel B, gepensioneerden laten vermogen achter voor het collectief) en het totaal (paneel C).

Het aantal fondsen met een verlies op uitkering verschilt sterk van jaar tot jaar, meer dan bij het resultaat op premie. Geaggregeerd over alle onderzochte fondsen is er alleen in 2020 sprake van een verlies op uitkeringen, terwijl er in de andere jaren een nettowinst is op uitkeringen – waarbij de bedragen beduidend kleiner zijn dan bij de resultaten op premie.

Bij de fondsen met een verlies op uitkeringen is het (gewogen) gemiddelde van het 'vermogenstekort' tussen de 0,6 procent (2021) en de 10,5 procent (2020) van de uitkeringen. Zou het collectief deze uitkeringen niet subsidiëren,

Overzicht resultaat op uitkeringen, in miljoenen euro's

TABEL 2

	2021	2020	2019	2018	2017
A: Pensioenfondsen met negatief resultaat op uitkeringen					
Aantal fondsen	14	68	34	11	15
Som uitkeringen	5.090	23.776	19.280	112	3.653
Som beschikbaar vermogen	5.061	21.281	18.532	109	3.600
Negatief resultaat	-29	-2.495	-748	-3	-53
Resultaat als percentage uitkering	-0,6%	-10,5%	-3,9%	-2,7%	-1,4%
Som voorziening pensioenverplichtingen (vpv)	298.337	1.231.294	931.437	9.461	212.782
Resultaat als percentage vpv	0,0%	-0,2%	-0,1%	0,0%	0,0%
B: Pensioenfondsen met positief resultaat op uitkeringen					
Aantal fondsen	134	88	122	145	141
Som uitkeringen	29.552	9.384	12.118	29.908	25.289
Som beschikbaar vermogen	32.692	10.400	13.741	32.632	27.419
Positief resultaat	3.141	1.016	1.623	2.724	2.131
Resultaat als percentage uitkering	10,6%	10,8%	13,4%	9,1%	8,4%
Som voorziening pensioenverplichtingen (vpv)	1.257.350	417.173	532.329	1.243.331	989.797
Resultaat als percentage vpv	0,2%	0,2%	0,3%	0,2%	0,2%
C: Alle pensioenfondsen					
Aantal fondsen	148	156	156	156	156
Som uitkeringen	34.642	33.161	31.398	30.019	28.941
Som beschikbaar vermogen	37.754	31.681	32.273	32.740	31.019
Som resultaat	3.112	-1.479	875	2.721	2.078
Resultaat als percentage uitkering	9,0%	-4,5%	2,8%	9,1%	7,2%
Som voorziening pensioenverplichtingen (vpv)	1.555.687	1.648.467	1.463.766	1.252.792	1.202.579
Resultaat als percentage vpv	0,2%	-0,1%	0,1%	0,2%	0,2%

ESB

van uitkeringen. De positieve bijdrage aan de dekkingsgraad was vrij beperkt, maximaal 0,3 procent (2019).

Figuur 1 vat tabel 1 en 2 grafisch samen, en laat zien dat pensioenfondsen met negatieve resultaten op premie grote herverdelingen kennen naar actieve deelnemers, die ook in de latere jaren hoger zijn. De andere effecten lijken stabiel en beperkter in omvang.

Impact van rentestanden

Een belangrijke factor achter het grote negatieve resultaat op premie en de toename daarvan is de lage rente (dat verhoogt de pensioen-kostprijs) in combinatie met een gedempte kostendekkende premie, waarbij er gerekend mag worden met een verwacht rendement dat hoger ligt dan de risicovrije rente. Hiermee worden latere naar verwachting te behalen rendementen nu al ingeprijsd, maar totdat die rendementen behaald zijn, vermindert dit wel de financiële positie van pensioenfondsen, met wellicht gevolgen voor de mogelijkheid tot indexaties.

Een belangrijke kanttekening is dat deze cijfers gebaseerd zijn op de waardering van de pensioenverplichtingen die bepaald worden door de voorgeschreven risicovrije rente in het jaar van pensioenopbouw respectievelijk pensioenuitkering, en dat ze daarmee sterk afhankelijk zijn van de stand van de rente. Hoe hoger de rente, hoe hoger de positieve resultaten, en hoe minder negatief de negatieve resultaten zullen zijn.

Evenwichtigheid

De vraag kan nu gesteld worden of deze herverdelingen evenwichtig zijn. Besturen van pensioenfondsen zijn – conform artikel 105 lid 2 van de Pensioenwet en norm 5 van de Code Pensioenfondsen – gehouden om de belangen van alle belanghebbenden evenwichtig af te wegen. Er is echter geen verdere inkadering van het begrip 'evenwichtigheid' gegeven.

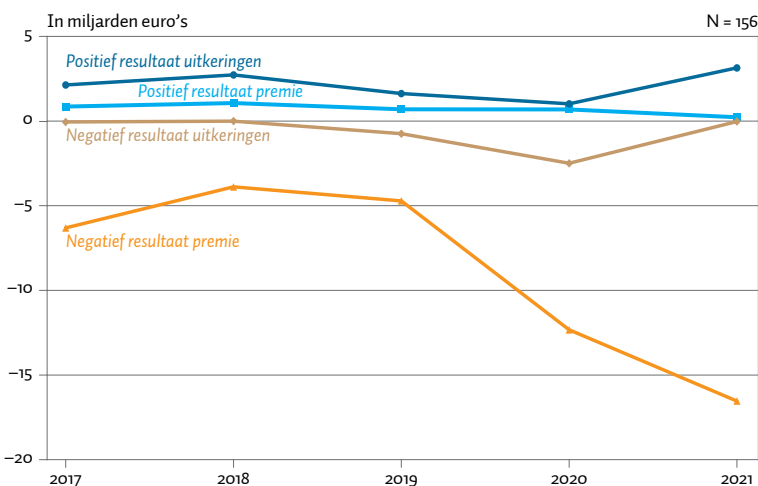
Een herverdeling hoeft niet onevenwichtig te zijn. Als een pensioenfonds over voldoende vermogen beschikt, of verwacht binnen afzienbare tijd vanuit beleggingsrendementen daarover te beschikken, kan het evenwichtig zijn om minder dan de zuivere kostendekkende premie te vragen. Toezichts- en fiscale bepalingen stellen daarnaast beperkingen aan de verlaging en verhoging van uitkeringen. Ook kunnen de verschillende herverdelingen elkaar compenseren. Zo is een verlies op premie een voordeel voor actieven en een nadeel voor gepensioneerden, en een verlies op een uitkering werkt precies andersom.

Daarom is er in tabel 3 een nadere analyse gemaakt voor het jaar met de grootste herverdelingen, 2021, waarbij de pensioenfondsen zijn ingedeeld in vier kwadranten langs de assen 'positief/negatief resultaat op premie' en 'positief/negatief resultaat op uitkeringen'.

Uit tabel 3 blijkt dat het grootste (negatieve) resultaat op premie zit in de groep van negentig pensioenfondsen die een positief resultaat op uitkeringen hebben, deze negentig pensioenfondsen hebben een (ongewogen) gemiddelde beleidsdekkingsgraad per eind 2021 van 117,0 procent. Daarmee is er bij deze pensioenfondsen vermogen aanwezig waaruit deze subsidie gefinancierd kan worden voor nieuwe opbouw, en dus in feite het negatieve resultaat op een premie kan opvangen.

Resultaat per geaggregeerde categorie

FIGUUR 1

ESB

dan had de uitkering met deze percentages verlaagd moeten worden. De impact op de dekkingsgraad bedroeg maximaal 0,2 procent (2020).

Bij de fondsen met een positief resultaat op uitkeringen bedroeg het 'vermogenoverschot' tussen de 8,4 procent (2017) en 13,4 procent (2019) van de uitkeringen. Zonder bijdrage aan het collectief hadden de uitkeringen in de respectievelijke jaren met deze percentages verhoogd kunnen worden. De beleidsruimte van besturen wordt hier echter beperkt door fiscale regelgeving die verhogingen van pensioenuitkeringen beperkt en toezichtsregelgeving die voorwaarden stelt aan zowel de verlaging als de verhoging

Een argument voor het negatieve resultaat op premie zou kunnen zijn dat actieven – die eigenlijk offensiever zouden moeten kunnen beleggen om daarmee een hogere risicopremie op hun vermogen te kunnen verdienen dan mogelijk zou zijn met een collectief beleggingsbeleid – als compensatie voor deze onevenwichtigheid minder premie hoeven in te leggen.

Zorgwekkender – zowel vanuit herstelkracht als vanuit evenwichtigheid – is de groep van twaalf pensioenfondsen die zowel een negatief resultaat op premie hebben, als een negatief resultaat op uitkeringen. Hier moet het volledige herstel, en daarmee ook de financieringsbron voor de subsidie voor pensioenopbouw en uitkeringen, uit het toekomstige, onzekere beleggingsrendement komen. De vraag is of dat evenwichtig is.

De uiteindelijke beoordeling van de evenwichtigheid is aan het bestuur, het interne toezicht en het verantwoordingsorgaan van het pensioenfonds. Daarbij dient er gekeken te worden naar de integraliteit van het beleid en naar de belangen van alle belanghebbenden. Via het jaarverslag dient daarover verantwoording te worden afgelegd.

Uit eerder onderzoek van Kevelam en Laning (2021) over het boekjaar 2020 weten we dat die verantwoording kan verbeteren, maar ook dat bij een ruime meerderheid van de pensioenfondsen het interne toezicht en het verantwoordingsorgaan van mening zijn dat het beleid van het bestuur evenwichtig is.

Relevant voor nieuw pensioensysteem

Inzicht in de impliciete herverdelingen binnen fondsen is relevant voor de overgang naar een nieuw pensioenstelsel. Ten tijde van het schrijven van dit artikel was de behandeling van de Wet toekomst pensioenen (WTP) in de Eerste Kamer nog niet afgerond. De kern van het wetsvoorstel is dat er na invoering van de WTP geen pensioenaanspraken meer kunnen worden opgebouwd, maar dat er gewerkt gaat worden met persoonlijke pensioenpotjes. De premie die er voor een deelnemer wordt betaald, komt in dat persoonlijke potje – en na pensionering wordt uit dat potje de uitkering onttrokken. Het potje wordt belegd, hetgeen leidt tot een beleggingsrendement.

De in dit artikel beschreven herverdelingen komen te vervallen onder de WTP. Zonder andere maatregelen zou dat in de onderzochte periode bij de meerderheid van de pensioenfondsen leiden tot een lagere pensioenopbouw voor actieven (de subsidie uit het collectief vervalt) en tegelijk hogere uitkeringen (geen buffervrijval aan het collectief).

Daar staat tegenover dat onder de WTP het beleggingsbeleid beter toegespitst kan worden op elke leeftijds-groep, waardoor jongeren een hogere risicoallocatie kunnen krijgen en daarmee een hoger verwacht rendement en omgekeerd bij ouderen. Daarnaast kunnen er via de solidariteitsreserve nog expliciete herverdelingen worden geïntroduceerd. Het voordeel daarvan is dat die dan transparant zijn, terwijl de huidige herverdelingen weinig zichtbaar zijn.

Het is voor sociale partners, besturen van pensioenfondsen, en deelnemers en gepensioneerden dan wel van belang om te weten welke herverdelingen er nu impliciet

Nader overzicht herverdelingen 2021

TABEL 3

		Positief			
		Resultaat op premie 2021			
(Bedragen in miljoenen euro's)		Aantal fondsen	Resultaat premie	Resultaat uitkeringen	Gemiddelde beleidsdekkingsgraad
Resultaat op uitkeringen 2021	Positief	44	221	662	118,1%
	Negatief	2	0,025	-0,277	96,8%
		Negatief			
		Resultaat op premie 2021			
(Bedragen in miljoenen euro's)		Aantal fondsen	Resultaat premie	Resultaat uitkeringen	Gemiddelde beleidsdekkingsgraad
Resultaat op uitkeringen 2021	Positief	90	-13.101	2.479	117,0%
	Negatief	12	-3.434	-29	97,4%

ESB

onderdeel zijn van de pensioenafpraak, en hoe dat zich wijzigt naar de WTP. In de WTP is hiervoor een prospectieve benadering voorgeschreven: wat is (per deelnemersgroep) de verwachte pensioenuitkomst onder de WTP, en wat zou bij een ongewijzigd beleid (dus inclusief de huidige herverdelingsmechanismes) de pensioenuitkomst zijn geweest? Deze zogenaamde netto-profijt berekeningen moeten hier per categorie deelnemers en per geboortjaar inzicht in geven. Zichtbaar is dan welke groepen en generaties per saldo hoeveel voor- en nadelen hebben van de overgang naar het nieuwe stelsel. Naast deze herverdelingen wordt dan ook meegenomen de differentiatie in beleggingsbeleid naar leeftijd die de WTP mogelijk maakt. Dit kan vervolgens van invloed zijn op de vele keuzes die sociale partners en besturen moeten maken bij de vormgeving en inrichting van de nieuwe pensioenregeling, de beoordeling van de evenwichtigheid van de overgang naar het nieuwe stelsel en van de communicatie daarover.

Conclusie

Pensioenfondsen kennen in hun financiële opzet diverse herverdelingen tussen deelnemersgroepen. In dit artikel zijn twee van die herverdelingen – door het niveau van de premie en bij uitkeringen – in kaart gebracht over de periode 2017–2021. Deze zijn substantieel, met name ten gunste van actieve deelnemers. Zonder deze herverdelingen zou de pensioenopbouw lager zijn geweest, of hadden de premies aanzienlijk hoger moeten zijn.

Met de Wet toekomst pensioenen komen de herverdelingen en diverse fiscale en toezichtsredelijke voorwaarden in principe te vervallen. Het is daarom van groot belang dat partijen bij de aankomende transitie naar het nieuwe pensioencontract zich bewust zijn van het effect van de herverdelingen, teneinde de evenwichtigheid van de nieuwe afspraken te kunnen beoordelen.

Literatuur

- Blanken, C.J. den, en D. Panneman (2018) Evenwichtige belangenafweging als uitdaging. *PensioenMagazine*, 2018(167), 17–22.
- Hoeven, R. ter, en A. Laning (2010) Het echec van IAS 19 in Nederland verklaard. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 84(12), 649–657.
- Hoeven, R. ter, W. Kevelam en A. Laning (2016) Werkelijke risicodeling binnen het Nederlandse pensioenstelsel: een empirisch onderzoek. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 90(10), 391–405.
- Kevelam, W. en A. Laning (2021) Toelichting evenwichtige belangenafweging in de jaarverslaggeving 2020 door Nederlandse pensioenfondsen. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 95(11/12), 437–451.

Pensioenfondsen, pas gedragsinzichten toe bij invulling van zorgplichten

In het nieuwe pensioenstelsel zullen de zorgplichten van pensioenfondsen tegenover hun deelnemers toenemen. Hoe kunnen pensioenfondsen invulling geven aan deze uitdijende zorgplichten?

IN HET KORT

- Het nieuwe pensioenstelsel zorgt voor meer keuzemogelijkheden en een grotere eigen verantwoordelijkheid van deelnemers.
- Nieuwe en gewijzigde zorgplichten nopen pensioenfondsen ertoe om deelnemers beter te ondersteunen.
- Inzichten uit de communicatie, gedragseconomie en financiële technologie zijn behulpzaam bij de invulling van zorgplichten.

SABINE VERBUNT

Oud-student Financieel Recht aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

Na jarenlange onderhandelingen tussen sociale partners en het kabinet wordt het Nederlandse pensioenstelsel hervormd. De stelselherziening moet resulteren in een duurzaam en houdbaar pensioenstelsel met persoonlijke, inzichtelijke en flexibele pensioenen (Ministerie van SZW, 2020).

Dit klinkt aantrekkelijk, maar terwijl van oudsher pensioenfondsen hun pensioendeelnemers grotendeels ontzorgden, zal dat straks niet meer zo zijn. Deelnemers worden in het nieuwe pensioenstelsel geconfronteerd met meer risico's, meer keuzevrijheid en daarmee met meer eigen verantwoordelijkheid voor een toereikende pensioenvoorziening.

De plicht van pensioenfondsen om voor hun deelnemers te zorgen zal hierdoor zwaarder gaan wegen. Aangezien het nieuwe pensioenstelsel al per 1 januari 2027 volledig van kracht wordt, rijst de vraag welke aandachtspunten pensioenfondsen in ogenschouw moeten nemen bij de invulling van hun veranderende zorgplichten.

Meer risico's en meer keuzevrijheid

Door de Wet toekomst pensioenen wordt de premieovereenkomst straks de standaardpensioenovereenkomst. Dit houdt in dat deelnemers een vastgestelde premie betalen die samen met de behaalde beleggingsrendementen uiterlijk op de pensioendatum wordt omgezet in een variabele of vaste pensioenuitkering. De hoogte van de pensioenuitkering staat vooraf dus niet vast, maar hangt af van de inlegde premies en behaalde rendementen. Oftewel, door de transitie van uitkeringsovereenkomsten naar premieovereenkomsten komen er meer risico's te liggen bij de deelnemers.

Daarnaast krijgen deelnemers te maken met een groot aantal keuzemogelijkheden, zoals het wel of niet eerder stoppen met werken, langer doorwerken, deeltijdpensioen, hoog-laag-constructie, uitruil van partnerpensioen voor ouderdomspensioen of omgekeerd, en waardeoverdracht bij verandering van baan (Tweede Kamer, 2013). Tevens wordt per 1 januari 2024 de keuzemogelijkheid geïntroduceerd om op de pensioendatum maximaal tien procent van het pensioenkapitaal op te nemen, wat ook wel het 'bedrag ineens' wordt genoemd (Wet herziening bedrag ineens).

Veranderende zorgplichten

De combinatie van een nieuw soort pensioenregeling en extra keuzemogelijkheden zorgt voor een verhoogde complexiteit. Daarom is in de Hoofdlijnennotitie (2020) ter uitwerking van het Pensioenakkoord expliciet aandacht gevraagd voor zorgplichten.

Een zorgplicht in juridische zin omvat een plicht tot het rekening houden met, en eventueel handelen ten behoeve van, de belangen van een ander (Tjong Tjin Tai, 2006). Hoewel de term 'zorgplicht' slechts beperkt wordt genoemd in de Pensioenwet, vloeien er wel diverse zorgplichten voort uit deze wet.

Een belangrijke soort zorgplichten zijn informatieplicht. Pensioenfondsen moeten correcte, duidelijke en evenwichtige informatie tijdig verstrekken of beschikbaar stellen (art. 48 lid 1 Pensioenwet). In het nieuwe pensioenstelsel wordt ingezet op het verbeteren van de informatievoorziening richting deelnemers. Zo moeten pensioenfondsen er straks ook zorg voor dragen dat de verschaft informatie inzicht geeft in de gevolgen van een keuze of een combinatie van keuzes voor het pensioen (art. 48 lid 3 Pensioenwet nieuw).

De Wet toekomst pensioenen introduceert daarnaast twee nieuwe zorgplichten, namelijk een keuzebegeleidingsplicht en een activeringsplicht. De keuzebegeleidingsplicht omvat zowel dat deelnemers op een adequate wijze worden begeleid bij het maken van een keuze binnen de pensioenovereenkomst als dat de keuzeomgeving wordt ingericht om daarmee de deelnemer in staat te stellen een passende keuze te maken (art. 48a Pensioenwet nieuw).

De activeringsplicht houdt in dat verstrekte informatie aanzet tot relevante actie (art. 48 lid 4 Pensioenwet nieuw). Met relevante actie wordt bedoeld het nemen van een zo concreet mogelijke actie, zoals het nagaan of het pensi-

Deze bijdrage is gebaseerd op de masterscriptie van Sabine Verbunt, geschreven in 2021 tijdens de studie Financieel Recht aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

oen toereikend is in de persoonlijke financiële situatie. In de Memorie van toelichting (2023) van de Wet toekomst pensioenen wordt vermeld dat de gedachte hierachter is dat pensioenfondsen deelnemers beter kunnen helpen te begrijpen met welk doel zij informatie verstrekken als zij expliciet maken wat met de informatie kan worden gedaan.

Aandachtspunten

De aangescherpte zorgplichten vragen om actie van de pensioenfondsen. Hieronder worden drie – niet wederzijds uitsluitende – invalshoeken beschreven van waaruit aandachtspunten voor de pensioenfondsen worden geformuleerd om zo invulling te geven aan deze veranderende zorgplichten: pensioencommunicatie, gedragseconomie en financiële technologie (fintech).

Pensioencommunicatie

Communicatie is een middel waarmee pensioenfondsen invulling geven aan hun zorgplichten. Zo hebben veel deelnemers, zonder informatie vanuit pensioenfondsen, bijvoorbeeld geen idee van welke keuzes zij hebben binnen hun pensioenovereenkomst. Het doel van pensioencommunicatie is dan ook dat deelnemers weten hoeveel pensioen ze kunnen verwachten, kunnen nagaan of dat voldoende is, en zich zo bewust zijn van de risico's van de pensioenvoorziening (Tweede Kamer, 2013). Ook moet pensioencommunicatie ervoor zorgen dat het handelingsperspectief wordt vergroot, wat inhoudt dat deelnemers beter weten welke acties ze kunnen ondernemen (Ministerie van SZW, 2012).

Pensioenfondsen zouden meer aandacht moeten besteden aan volledige, begrijpelijke communicatie doordat hun zorgplichten uitbreiden in het nieuwe pensioenstelsel. Duidelijk geformuleerde communicatiedoelen kunnen richting geven aan de invulling van hun zorgplichten in het nieuwe pensioenstelsel. Om dit in het nieuwe pensioenstelsel op grote schaal uitvoerbaar te maken, is maatwerk nodig gericht op doelgroepen en niet op specifieke individuen.

In de Memorie van toelichting van de Wet toekomst pensioenen wordt ook genoemd dat de ene doelgroep meer hulp nodig heeft dan de andere, omdat wensen, behoeften en groepskenmerken verschillen. Segmentatie met betrekking tot pensioencommunicatie wordt dus van wezenlijk belang om informatiemiddelen effectief te kunnen afstemmen.

Veel Nederlanders hebben momenteel een beperkt pensioenbewustzijn (AFM, 2015). Pensioenbewustzijn is de mate waarin deelnemers op de hoogte zijn van hun pensioeninkomen bij ouderdom, overlijden en arbeidsongeschiktheid, weten of dat in de eigen situatie voldoende is, weten (indien gewenst) welke oplossingen er zijn, en daar een afweging in maken (Prast en Van Soest, 2014). Voor meer pensioenbewustzijn is het geboden dat pensioenfondsen hun deelnemers beter bij het nieuwe pensioenstelsel gaan betrekken. De mate van betrokkenheid is nu nog laag door de geringe kennis over pensioenen, lage effectiviteit van de huidige verplichte pensioencommunicatie en het gebrek aan vertrouwen (Pensioenfederatie, 2018).

Hoe kunnen pensioenfondsen de betrokkenheid van hun deelnemers vergroten? Dit is mogelijk wanneer pensioenfondsen directer in contact komen te staan met hun deelnemers. Dit kan bijvoorbeeld door de aanwezige kennis te delen door op periodieke basis informatiebijeenkomsten te organiseren of helpdesks op te zetten. Hierbij is het van belang dat deelnemers op een laagdrempelige, concrete manier worden geïnformeerd. Er moet niet alleen maar gedacht worden *voor* de deelnemer, maar ook vanuit het perspectief van de deelnemer.

Gedragseconomie

Inzichten uit de gedragseconomie laten zien dat mensen beperkt rationeel zijn en hierdoor suboptimale keuzes maken (Kahneman, 2011). Dergelijke keuzes kunnen gepaard gaan met grote verschillen in het pensioeninkomen, en kunnen leiden tot een grote en onomkeerbare achteruitgang in de hoogte van een pensioenuitkering, hetgeen vervolgens weer zijn weerslag kan hebben op het vertrouwen in de pensioensector (Memorie van toelichting, 2023).

Een gedachtegang van deelnemers die schadelijk kan zijn voor pensioenkeuzes is dat er (te) veel focus is op de korte termijn (*present bias*). Mensen verdisconteren de toekomst vaak niet rationeel, omdat zij een voorkeur hebben voor onmiddellijke behoeftebevrediging. In het kader van pensioenen vinden mensen een toereikend pensioeninkomen wel belangrijk, maar kiezen ze toch voor extra inkomen nu, ook al zou het verstandig zijn om meer geld voor later opzij te leggen (AFM, 2015).

Daarnaast kan het gevoel van iemand ook een misleidende rol in de besluitvorming spelen (*affect bias*). Zo vinden veel mensen pensioen wel belangrijk, maar willen ze nog

niet denken aan stoppen met werken of aan de tijd na hun pensionering (AFM, 2015). Hierdoor maken zij mogelijk onverstandige keuzes wat betreft hun pensioenopbouw.

Pensioenfondsen moeten in het nieuwe pensioenstelsel alert zijn op deze *biases*. Bovendien dienen zij zich in te zetten om het vermogen van deelnemers te versterken om zelf verantwoorde besluiten te nemen. Gedragseconomische inzichten omtrent *nudging* en *boosting* kunnen pensioenfondsen hierbij helpen.

Nudging is het geven van een figuurlijk duwtje in de goede richting door gewenst gedrag aantrekkelijk te maken zonder mensen in hun vrijheden te beperken (Thaler en Sunstein, 2009). Een belangrijke nudge is het aanpassen van de optie die je automatisch krijgt als je geen afwijkende of actieve keuze maakt, oftewel de standaardoptie. Mensen blijken namelijk een sterke neiging te hebben om geen actie te ondernemen – de *status quo bias* – en daarom te kiezen voor de standaardoptie (Hanson en Kysar, 1999). Uit de evaluatie van de Wet verbeterde premieregeling bleek dat 95 procent van de deelnemers kiest voor de standaardoptie, veelal omdat zij niet actief een keuze maken (SEO, 2019).

Het is aanbevelenswaardig om de standaardoptie zo te kiezen dat deze niet alleen aansluit bij de wensen van deelnemers, maar ook bij de risico's die zij kunnen dragen. Diverse doelgroepen hebben immers verschillende persoonlijkheidskenmerken waardoor de keuzeomgevingen van elkaar zouden moeten verschillen om doeltreffend te worden benut (Zijlstra et al., 2020).

Boosting is het versterken van het vermogen van mensen om eigen keuzes te maken (Hertwig en Grüne-Yanoff, 2017). Een voorbeeld van boosting is het trainen van mensen in het nemen van beslissingen door ze bepaalde beslissingsstrategieën, procedurele routines of handvatten mee te geven die het nemen van de juiste beslissing vergemakkelijken. Gemaakte keuzes zijn immers van invloed op pensioenuitkeringen, en kunnen gepaard gaan met grote verschillen in het pensioeninkomen (Van Bilsen et al., 2020).

Toegepast in de pensioencontext zouden pensioenfondsen bijvoorbeeld afwegingen of tips kunnen meegeven aan hun deelnemers, die zij vervolgens kunnen gebruiken bij lastige keuzes. Ook zouden pensioenfondsen toekomstige scenario's kunnen visualiseren, waarbij de gevolgen van keuzes op de lange termijn zichtbaar worden gemaakt. Daarnaast zouden keuzemogelijkheden grafisch kunnen worden weergegeven, door middel van bijvoorbeeld een beslisboom of stappenplan. Keuzes die op het eerste gezicht complex lijken, worden dan in stappen uitgelegd waardoor de gevolgen van de stapeling van zulke keuzes goed inzichtelijk kunnen worden gemaakt.

Fintech

Elke deelnemer moet straks van passende begeleiding en, waar nodig, van advies worden voorzien. Om dit op grote schaal uitvoerbaar te maken, kan fintech een oplossing bieden. De open norm van de keuzebegeleidingsplicht biedt hier ook expliciet ruimte voor, omdat in de Memorie van toelichting van de Wet toekomst pensioenen bij deze zorgplicht uitdrukkelijk is vermeld dat de snelle ontwikkeling van digitale hulpmiddelen geen belemmering mag ondervinden van wet- en regelgeving.

Roboadvies en -begeleiding is een vorm van fintech waarbij de deelnemerinventarisatie en het daarop afgestemde advies of begeleiding deels of volledig is geautomatiseerd. Voor de inventarisatie van deelnemersgegevens moet onder andere informatie worden ingewonnen over de financiële positie en risicobereidheid. Daaruit rolt, door middel van een vooraf geprogrammeerd algoritme, een advies of begeleiding uit die vervolgens aan de deelnemer moet worden gecommuniceerd. Het grote voordeel van de inzet van roboadvies en begeleiding is dat de toepassing ervan kan plaatsvinden op grote schaal tegen relatief lage kosten.

De inzet van fintech moet wel op een zorgvuldige wijze gebeuren. Het is daarom van belang dat pensioenfondsen over juiste en volledige gegevens van deelnemers beschikken (AFM, 2018). Ook is beleid omtrent kwaliteit, controle en privacy noodzakelijk om een zorgvuldige invulling van zorgplichten te waarborgen.

Conclusie

De geformuleerde multidisciplinaire aandachtspunten stellen de pensioendeelnemer meer centraal. Wanneer pensioenfondsen dit uitgangspunt in acht nemen bij de invulling van hun veranderende zorgplichten, kan dit bijdragen aan het bereiken van een belangrijk doel in het nieuwe pensioenstelsel, namelijk persoonlijke, inzichtelijke en flexibele pensioenen.

Literatuur

- AFM (2015) *Neem drempels weg opdat Nederlanders in actie komen voor hun pensioen*. AFM Rapport, oktober.
- AFM (2018) *Visie op roboadvies: Kansen, zorgplicht en aandachtspunten*. AFM Publicatie, 15 maart.
- Bilsen, S. van, J. Bonekamp en E. Ponds (2020) *Keuzes rondom pensioen: Implicaties op uitkeringsnelheid voor een heterogeen deelnemersbestand*. Netspar Design Paper, 158.
- Hanson, J.D. en D.A. Kysar (1999) Taking behavioralism seriously: The problem of market manipulation. *New York University Law Review*, 74(3), 630–749.
- Hertwig, R. en T. Grüne-Yanoff (2017) Nudging and boosting: Steering or empowering good decisions. *Perspectives on Psychological Science*, 12(6), 973–986.
- Hoofddlijnennotitie (2020) *Hoofddlijnennotitie Pensioenakkoord*. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- Kahneman, D. (2011) *Thinking, fast and slow*. Londen: Penguin Books.
- Memorie van toelichting (2023) *Memorie van toelichting Wet toekomst pensioenen*. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- Ministerie van SZW (2012) *Rapport: Pensioen in duidelijke taal*. Rapport SZW, juni. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- Ministerie van SZW (2020) *Toelichting Internetconsultatie wetsontwerp toekomst pensioenen*. Te vinden op zoek.officielebekendmakingen.nl.
- Pensioenfederatie (2018) *Beleidsagenda 2018*. Publicatie Pensioenfederatie, januari.
- Prast, H. en A. van Soest (2014) *Pensioenbewustzijn*. Netspar Panel Paper, 37.
- SEO (2019) *Evaluatie Wet verbeterde premieregeling*. SEO-rapport, 2019-52.
- Thaler, R.H. en C.R. Sunstein (2009) *Nudge: Improving decisions about health, wealth and happiness*. Londen: Penguin Books.
- Tjong Tjin Tai, T.F.E. (2006) *Zorgplichten en zorgethiek*. Proefschrift. Deventer: Kluwer.
- Tweede Kamer (2013) *Wijziging van de Pensioenwet en de Wet verplichte beroeps pensioenregeling in verband met verbetering van de pensioencommunicatie (Wet pensioencommunicatie)*. Memorie van toelichting. Kamerstuk 34008, nr. 3. Te vinden op zoek.officielebekendmakingen.nl.
- Verbunt, S. (2021) *Zorgplichten en pensioenfondsen: Aandachtspunten voor het nieuwe pensioenstelsel*. Erasmus Universiteit Rotterdam Masterscriptie.
- Zijlstra, W., J. de Bresser en M.G. Knoef (2020) *Keuzes tijdens de pensioenopbouw: De effecten van nudging met volgorde en standaardopties*. Netspar Design Paper, 157.

Roefie Hueting (1929–2023)

Pionier die het economische denken van binnenuit vernieuwde

Vorige maand is op 93-jarige leeftijd Roefie Hueting overleden – hij was een pionier, als econoom én als jazzpianist. Jazzhistorici beschouwen hem als een grondlegger van de oude jazz in Nederland. In zijn gymnasiumjaren, gedurende de Tweede Wereldoorlog, had hij pianolessen gevolgd. Later schreef hij: *“In May 1945 they picked me up and put me on a makeshift stage. The whole country wanted to celebrate and dance, mostly on the street. I have never left that stage.”*

Hij trad her en der op, en werd in 1949 de oprichter van de *Down Town Jazz Band*. In mijn jeugd – ik was tien jaar jonger – was dat de bekendste jazzband naast het *Dutch Swing College* van Peter Schilperoort. Roefie was niet alleen een pionier – hij was ook een doorzetter, een volhouder. Tot op hoge leeftijd zat hij achter de piano in verzorgingstehuizen, waar men de blues nog waardeerde en Bessie Smith nog kende.

Pionier en volhouder was hij ook als econoom. In de jaren zestig onderkende hij als een van de eersten de negatieve gevolgen van de economische groei voor het milieu en de natuur. Hij schreef erover in *ESB*, bundelde artikelen in een boekje *Wat is de natuur ons waard?*, voerde actie tegen projecten die de natuur zouden schaden, en verschafte actievoerders argumenten die economen en beleidsmakers moesten aanspreken.

Hij greep terug op zijn leermeesters Pieter Hennipman, Jan Pen en Jan Tinbergen, en hij sprak ook de taal die zijn tegenstanders begrepen. Met de taal en de theorie van economen wist hij politici ervan te overtuigen dat het milieu geen ongrijpbare abstractie was, maar een economische categorie. Productie van goederen leidt tot een aantasting van de functies die door het milieu vervuld worden, en die voor de komende generaties beschikbaar moeten blijven. Als de bouw van een verkeersweg kinderen van hun speelruimte berooft dan is dat een verlies. Het nationale inkomen stijgt weliswaar, maar dat verlies telt niet mee. Maar datzelfde nationale inkomen groeit wel degelijk als er ter compensatie een speelterrein wordt aangelegd. Dat is een asymmetrische berekening, aldus Roefie Hueting. Dat moet anders zodat beleidsmakers rationele beslissingen kunnen nemen.

Ikzelf was een van de politici die zich aangesproken voelde. Ik ontmoette hem voor het eerst toen we beiden, met Heertje en enkele andere economen, in 1970 deel uitmaakten van een werkgroep van de Wiardi Beckmanstichting om een rapport te schrijven over *Groei en Leefbaarheid*. Het ging om onder andere kosten-batenanalyses, en het kabinet Den Uyl toonde zich ontvankelijk. Het was de tijd van de Club van Rome, toen economen als Dennis Meadows modellen maakten waarin fysieke schaarste serieus werd genomen.

Diezelfde Meadows schreef het voorwoord bij de Engelse vertaling van Hueting's dissertatie *Nieuwe schaarste en economische groei*, die verscheen in 1974, toen hij werkte op het Centraal Bureau voor de

Statistiek (CBS), als hoofd van de afdeling Leefmilieu. Daar was hij gekomen op advies van Tinbergen, en daar bleef hij tot zijn pensionering in 1994. In die jaren bezocht en adviseerde hij ontwikkelingslanden, en schreef hij tal van artikelen over economie en milieu.

Dat hij niet van opgeven wist, bleek ook toen andere economen, na zijn afscheid van het CBS, kritiek op zijn werk uitoefenden. Ook toen gold: *“I never left the stage.”* Hueting bleef schrijven en argumenteren. In 2001 mocht ik een seminar voorzitten in Washington, alwaar hij zijn inzichten presenteerde. Joseph Stiglitz was referent en zwaaide hem lof toe. Die erkenning deed hem

goed, evenals toen de Tweede Kamer erom vroeg dat er regelmatig berekeningen zouden worden gepresenteerd op basis van de methode-Hueting. Dit hield in dat er, naast het nationale inkomen (NI), een milieu-duurzaam nationaal inkomen (mDNI) werd berekend, dat hij definieerde als “het maximaal bereikbare productieniveau, gegeven de stand van de technologie op dat moment, waarbij de vitale gebruiksmogelijkheden van de fysieke omgeving beschikbaar moesten blijven voor de volgende generatie.” Het verschil tussen beide grootheden is een maatstaf qua duurzaamheid. Hoe kleiner dat verschil, hoe duurzamer. Berekeningen lieten zien dat nationale productiegroei vooral wordt gegenereerd in sectoren met negatieve milieu-effecten, en dat het genoemde verschil in de loop der jaren steeds groter wordt.

Het CBS was echter minder geïnteresseerd; er rees verzet. Een nieuwe generatie deskundigen ontwikkelde een eigen kijk en eigen methoden, en Roefie werd minder uitgenodigd. De regering zei in de Kamer dat het RIVM de berekeningen zou uitvoeren, maar dat gebeurde niet. Het stelde hem teleur, in discussies was hij strijdbaar, maar hij werd niet altijd begrepen. Men dacht dat het milieu-duurzaam nationaal inkomen bedoeld was als een welzijnsmaatstaf, maar dat was het niet. Het was gewoon een maatstaf qua duurzaamheid.

Zijn laatste boek *National accounts and environmentally sustainable national income* (2019) – een bundeling van zijn eerdere werk, geschreven samen met Bart de Boer – stond echter als een huis en leverde hem weer erkenning op.

In de tweede helft van de vorige eeuw was Roefie Hueting een van de belangrijkste economen in Nederland. Hij vernieuwde het economische denken door een kritische herwaardering van binnenuit. Economie is niet abstract. Jazz leerde hem improviseren, statistiek als methode was er om te rationaliseren en om systemen te ontwerpen. En zo bleef hij degenen die hem hadden geïnspireerd – Tinbergen en Bessie Smith – altijd trouw.

JAN PRONK

Emeritus hoogleraar aan het Instituut voor Sociale Studies van de Erasmus Universiteit Rotterdam en voormalig minister van OSW en VROM

Promovendi vragen meer aandacht voor de verdeling van welvaart

**SARAH
VAN HUGTE**

Econoom bij de
Sociaal-Economische
Raad en host van de
Nieuwe Economen
Podcast

**YRLA
VAN DE VEN**

Wetenschaps-
redacteur bij de Vrije
Universiteit Amster-
dam en host van de
Nieuwe Economen
Podcast

Jonge economen hebben een stem nodig. Daarom begonnen we anderhalf jaar geleden aan de *Nieuwe Economen Podcast*. Dat is ook het Ministerie van Financiën niet ontgaan. Zij hoorden van de podcast, en benaderden ons om mede een bijeenkomst in het Catshuis over welvaart te organiseren.

Op 19 juni togen we daarom met een aantal promovendi op onze OV-fietsen naar het Catshuis in Den Haag, waar maar liefst drie ministers uit de economische driehoek ons opwachtten: minister Sigrid Kaag van Financiën, minister Karien van Gennip van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, en minister Micky Adriaansens van Economische Zaken en Klimaat. In korte *pitches* lichten de economen hun onderzoek toe, waarna de ministers hen mochten bevragen. Dat zorgde voor de nodige zenuwen, maar het was ook een mooie kans voor ons en de promovendi om te laten zien wat we in onze mars hadden, en hoe een brede welvaartsbenadering Nederland vooruit kan helpen.

‘Brede welvaart’ is alomtegenwoordig

‘Brede welvaart’ signaleert dat welvaart niet alleen over financiën of economie gaat, maar dat ook ecologische en sociale aspecten expliciet worden meegewogen, evenals de effecten op de toekomstige welvaart en de welvaart elders. Het CBS (2023) brengt inmiddels een *Monitor Brede Welvaart* uit, de planbureaus zijn een gezamenlijke Bredewelvaartsmethodiek aan het ontwikkelen (CPB et al., 2022), en het Ministerie van Financiën maakt stappen om brede welvaart beter te verankeren in de begroting (MinFin, 2022).

Over hoe ‘brede’ welvaart te meten en hoe we erop kunnen sturen, verschillen de meningen, zo getuigen ook de ESB-dossiers uit 2019 en 2021 en het themanummer *Welvaart afwegen* uit 2022 (ESB, 2019; 2021; 2022). Des te belangrijker is het dat de ministers op dit thema niet alleen met gevestigde namen komen, maar ook nieuwe economen uitnodigen om hun visie hierover te delen.

Rechtvaardigheid tijdens transities

In de ‘Catshuissessie’ komen er drie sub-thema’s langs, en telkens worden er daarbij de uitruilen tussen sociale, economische en ecologische welvaart in beeld gebracht. Als eerste komt de ‘onrechtvaardigheid tijdens transities’ aan bod. Volgens promovendus Yasmine van der Straten van de Universiteit van Amsterdam vergroot klimaatverandering de economische ongelijkheid, bijvoorbeeld in de gebouwde omgeving. “Juist de mensen die het hardst geraakt worden, hebben de minste financiële middelen om hun huis aan te kunnen passen aan de klimaatverandering.” De overheid kan die ongelijkheid met beleid verkleinen.

Promovendus Charan van Krevel van de Radboud Universiteit stelt dat we daarom vooral moeten investeren in menselijk kapitaal: “Opleiden van mensen speelt een cruciale rol, bij zowel het creëren van duurzame groei als het oplossen van maatschappelijke problemen.”

Meer investeren in het mensen opleiden, daar hebben de ministers wel oren naar. Maar het doel moet volgens Van Krevel niet zijn dat iedereen een masterdiploma moet gaan halen. “De beroepen die hard nodig zijn, maar geen universitaire opleiding vereisen, zijn onderbetaald en ondergewaardeerd. De grootste uitdaging zit hem juist in het aanpakken van die ongelijkheid”, aldus Van Krevel.

Vermogensongelijkheid

Als tweede thema komt ‘de vermogensongelijkheid’ aan bod. Deze is aan het toenemen, volgens Simon Toussaint, die aan de Universiteit Utrecht promoveert. “Het vermogensaandeel dat in handen is van de top één-procent was eind negentiende eeuw zo’n 55 procent, daalde gedurende de twintigste eeuw, steeg sinds de jaren zeventig, en is in de afgelopen jaren lichtjes gedaald. Dat heeft economische gevolgen, maar ook maatschappelijke.”

Oplossingen moesten de ministers zoeken in de belastingfeer. Wouter Leenders, promovendus aan de University of California in Berkeley: “De mensen met het meeste vermogen betalen in Nederland procentueel gezien de min-

In de *Nieuwe Economen Podcast* komen promovendi in de economie aan het woord over hun onderzoek: esb.nu/podcast

ste belasting. Dat kan anders.” Nederland zou volgens Leenders ook meer kunnen doen om belastingconcurrentie met andere Europese landen tegen te gaan. “Door belastingemigranten ook na hun vertrek in Nederland te belasten, verminder je de prikkel bij andere landen om via belastingkortingen expats te lokken.”

Ongelijkheid op de arbeidsmarkt

De arbeidsmarkt is het derde thema dat die middag besproken wordt. Daarbij zijn er grote verschillen in opvattingen. Macro-economen zijn het er veelal over eens dat de technologische ontwikkelingen de enige echte motor zijn van duurzame groei – in tegenstelling tot de groei die bijvoorbeeld ten koste gaat van de natuur of van mensen elders in de wereld. Maar volgens universitair docent Emilie Rademakers van de Universiteit Utrecht wordt deze toegenomen welvaart niet helemaal eerlijk over de samenleving verdeeld. “Door robotisering zijn de distributiecentra bijvoorbeeld veel productiever geworden, maar de mensen die daar werken hebben er in financiële zin nauwelijks van geprofiteerd.”

“Ook binnen gemarginaliseerde groepen kan er nog sprake zijn van ongelijkheid”, vult Elisa de Weerd aan op basis van haar onderzoek aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. “Dat zie je bijvoorbeeld bij transgender personen: transgender vrouwen hebben minder kansen op de arbeidsmarkt dan transgender mannen.” Om een volledig beeld van ongelijkheid te krijgen, is het dus belangrijk om in te zoomen.

Brug tussen wetenschap en beleid

Ook kwam de relatie tussen wetenschap en beleid aan bod. Volgens alle aanwezigen zijn er hier grote verbeteringen nodig – en ook mogelijk. En dat kan al zonder een grote zak geld.

Ministeries kunnen bijvoorbeeld de vragen die ze hebben nadrukkelijker communiceren. De Weerd besloot om, in haar zoektocht naar een beleidsrelevante vraag, beleidsdocumenten door te gaan spitten. “Helaas liep ik vast, op zoek naar openstaande vragen.” En beleidsmakers kunnen in een vroeg stadium contact opnemen met onderzoekers, zodat de situatie voor én die na de beleidswijziging goed te vergelijken zijn, en dus onderzocht kunnen worden. Beleidsevaluatie wordt dan een stuk makkelijker. Van der Straten vat het mooi samen: “Vaak wordt die oversteek niet gemaakt tussen beleid en wetenschap. Je weet van elkaar niet goed wat er nodig is, en hoe we elkaar kunnen versterken.”

Literatuur

- CBS (2023) *Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2022*. CBS.
- CPB, PBL en SCP (2022) *Verankering van brede welvaart in de begrotingssystematiek: Voortgangsrapportage van de drie gezamenlijke planbureaus*. Rapport Centraal Planbureau, Planbureau voor de Leefomgeving, en Sociaal en Cultureel Planbureau. PBL-publicatienummer 4861.
- MinFin (2022) *Kamerbrief Brede welvaart in de begrotingssystematiek*. Ministerie van Financiën, 23 mei.
- ESB (2019) *Metten van Welvaart*. ESB Dossier, 104(4772S).
- ESB (2021) *Sturen op welvaart*. ESB Dossier, 106(4800S).
- ESB (2022) *Welvaart afwegen*. ESB, 107(4808).

Vershil in kerninflatie tussen Nederland en eurozone loopt op

De kerninflatie – de inflatie geschoond van de volatiele energie- en voedselprijzen – is in de eurozone de afgelopen twee jaar flink toegenomen. De stijging in Nederland is sinds medio 2022 echter nog groter dan gemiddeld in de eurozone.

In mei bedroeg was de kerninflatie in Nederland 2,9 procentpunt hoger dan gemiddeld in de eurozone – het grootste verschil ooit gemeten. Ook in de ons omringende landen zien we dat de kerninflatie aanzienlijk lager is. Tot medio 2022 liep de kerninflatie in Nederland en de rest van de eurozone redelijk gelijk op (figuur).

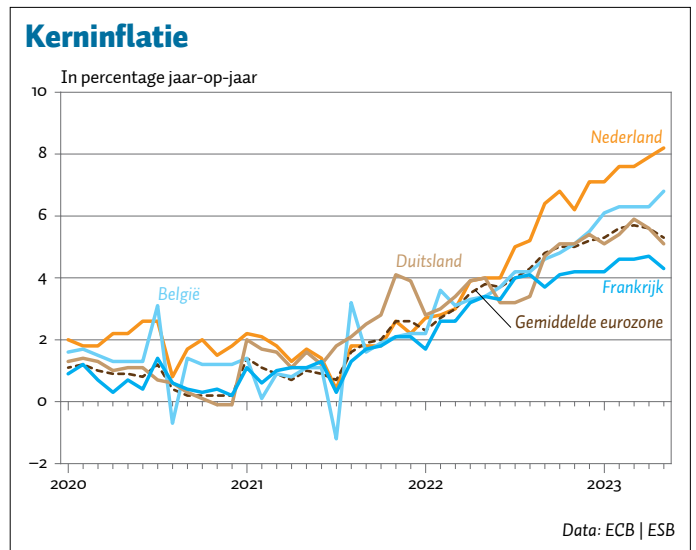
De hogere Nederlandse kerninflatie in het afgelopen jaar hangt allereerst samen met de relatief sterke oververhitting van de Nederlandse economie. Het herstel na de pandemie was veel krachtiger dan in andere Europese landen, waardoor de economie flink boven haar capaciteit is gaan draaien. De sterke mate van oververhitting zorgt voor een opwaartse prijsdruk, doordat de vraag hoger is dan het aanbod.

Een tweede mogelijke verklaring is de sterke gas-afhankelijkheid van Nederland. Want waar het aandeel van aardgas in de energiemix binnen de eurozone op gemiddeld 24 procent ligt, is dit in ons land 38 procent. Hierdoor werd het Nederlandse bedrijfsleven relatief hard geraakt toen vorig jaar de gasprijzen sterk stegen. Hogere gasprijzen werken met vertraging door in de prijzen van andere goederen en diensten (via hogere productiekosten), wat leidt tot een hogere kerninflatie.

Het feit dat de Nederlandse kerninflatie aanzienlijk hoger ligt dan het gemiddelde in de eurozone, betekent dat het rentebeleid van de Europese Centrale Bank (ECB) mogelijk onvoldoende verkrappend zal zijn voor

Nederland. Het beleid van de ECB richt zich namelijk op de gemiddelde inflatie binnen de eurozone, en niet op de inflatie in de individuele lidstaten. Hierdoor kan het uiteindelijk langer duren voordat Nederland ook op de doelstelling van twee procent uitkomt.

• **Eline Koopman** (Ministerie van Financiën)

Vermogenden ontvangen vaker erfenissen en schenkingen

Erfenissen en schenkingen komen relatief vaak terecht bij mensen die al een aanzienlijk vermogen hebben. Het gaat bij deze groep bovendien om grotere erfenissen en schenkingen.

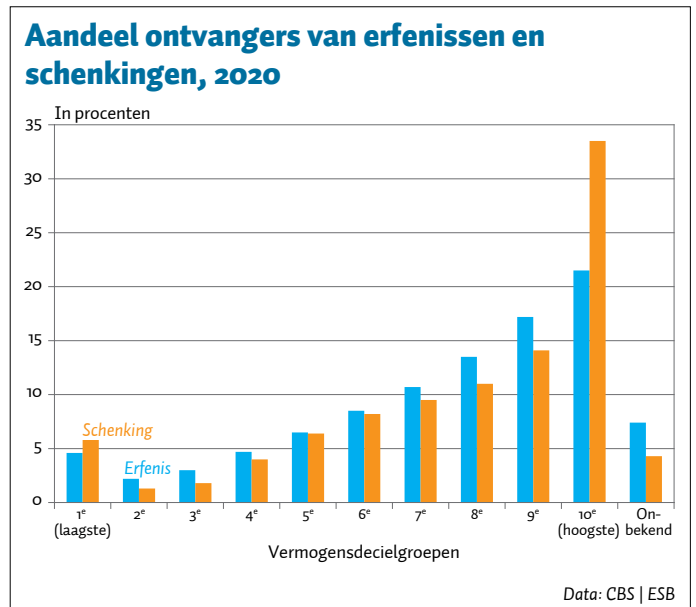
Vooraf het aantal schenkingen is scheef verdeeld (figuur). In 2020 kwam 34 procent van het aantal schenkingen terecht bij de hoogste decielgroep (met een minimaal vermogen van een half miljoen euro). Bij erfenissen was dit 22 procent. De top één-procent ontving 8 procent van het aantal schenkingen en 2,3 procent van het aantal erfenissen.

Niet alleen het aantal, maar ook de omvang van de ontvangen schenkingen is scheef verdeeld. Ontvangers van een schenking kregen in doorsnee 46.000 euro na afdracht van de schenkbelasting. De doorsnee omvang van ontvangen schenkingen nam toe van 25.000 euro in de eerste vermogensdecielgroep tot 46.000 euro in de negende decielgroep. Vooral bij de meest vermogende ontvangers komen er hoge schenkingen voor. Ontvangen schenkingen liepen op tot in doorsnee 91.000 euro in de hoogste vermogensdecielgroep, en zelfs tot 101.000 euro in de meest vermogende percentielgroep. De scheve verdeling geldt ook, in mindere mate, voor erfenissen. De doorsnee omvang van ontvangen erfenissen is vrij constant in de eerste zes decielgroepen (rond de 26.000 euro), maar is wat hoger in de negende en tiende decielgroep. Ontvangers van erfenissen in de negende decielgroep kregen in doorsnee 33.000 euro, de ontvangers in de tiende decielgroep ontvingen 36.000 euro.

De cijfers hebben alleen betrekking op erfenissen en schenkingen die in de belastingaangifte staan. Erfenissen en schenkingen onder het reguliere

fiscale vrijstellingsbedrag zitten dus niet in de data. Wel zijn schenkingen en erfenissen waarover een bijzondere vrijstelling is gebruikt (zoals de jubelton of bedrijfsopvolgingsregeling) meegenomen.

• **Noortje Pouwels-Urlings** (CBS)

Nederlanders werken niet weinig, maar verdelen uren ongelijk

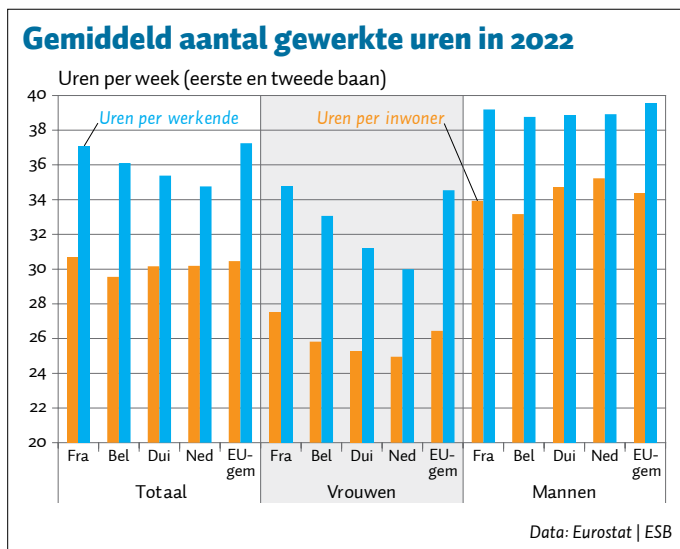
Werkende Nederlanders maken kortere werkweken dan andere EU-burgers. Vanwege de hoge participatiegraad werken er echter meer mensen in Nederland, waardoor we per inwoner ongeveer evenveel werken als de rest van de EU. Wel is de verhouding in gewerkte uren tussen mannen en vrouwen schever dan in de rest van de EU, wat nadelig is voor de economische zelfstandigheid van Nederlandse vrouwen.

De Nederlandse werkweek is kort en het is verleidelijk om te concluderen dat het arbeidspotentieel onderbenut is, maar in Europees perspectief is het gemiddeld aantal gewerkte uren per persoon niet laag (figuur). Mede doordat deeltijdwerk mogelijk is, werken er veel Nederlanders en is de (netto-)participatiegraad hoog. Hoewel werkende Nederlanders tweemaal kortere werkweken maken dan gemiddeld in de EU, is het aantal gewerkte uren per inwoner nagenoeg hetzelfde. Nederlanders werken per inwoner zelfs meer dan Duitsers en Belgen.

Waar Nederland wel uit de pas loopt met de rest van de EU is de verdeling van de gewerkte uren tussen mannen en vrouwen. Bijna nergens in de EU is deze verdeling zo scheef als in Nederland. Een Nederlandse werkende vrouw werkt vierenviertel uur korter per week dan gemiddeld in de EU. Uitgedrukt per inwoner werken Nederlandse vrouwen anderhalf uur minder dan gemiddeld, en minder dan de vrouwen in al onze buurlanden. Tegelijkertijd werken Nederlandse mannen, per inwoner uitgedrukt, meer dan gemiddeld in de EU. Door deze relatief scheve verdeling zijn Nederlandse vrouwen financieel minder zelfstandig en extra kwetsbaar voor armoede.

De cijfers in de figuur hebben alleen betrekking op 25- tot 54-jarigen, zodat verschillen in de vergrijzingsgraad en de nationale pensioenstelsels de cijfers zo min mogelijk beïnvloeden. Omdat er voor dit leeftijdscohort geen data beschikbaar zijn over het percentage werkenden met een tweede baan, zijn voor dat percentage de cijfers voor 20- tot 64-jarigen gebruikt.

• **Martijn Mak** (Economisch Bureau Amsterdam)

Helpt bijstandsgerechtigden zit minstens vijf jaar in de bijstand

Het totale aantal bijstandsgerechtigden tot de AOW-leeftijd neemt de laatste jaren af, maar het aantal personen dat al minimaal vijf jaar in de bijstand zit, is eind 2022 voor het negende jaar op rij toegenomen. In 2022 onging de helft van het totale aantal bijstandsonvangers de bijstand al vijf jaar. Niet eerder sinds 2008 was het aantal langdurige bijstandsonvangers – relatief en absoluut gezien – zo groot.

Ten opzichte van het piekjaar 2016 is het aantal bijstandsgerechtigden in 2022 per saldo 15 procent gedaald, terwijl het aantal personen dat

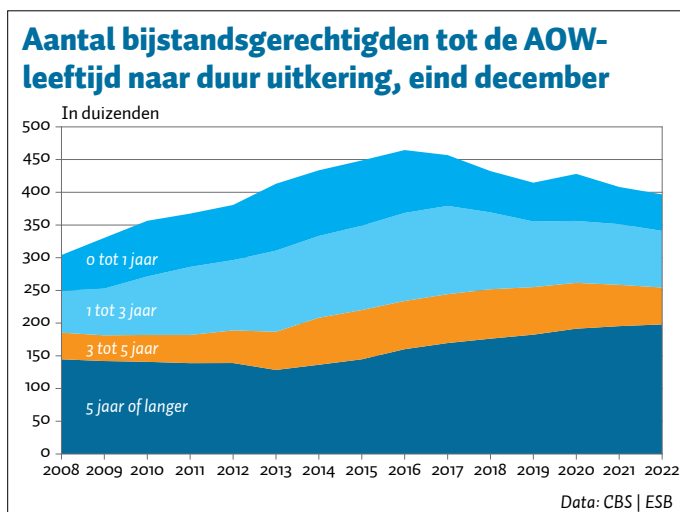
langdurig in de bijstand zat toenam met 24 procent (figuur), tot 198.000 personen in 2022. De afname van het totale aantal bijstandsgerechtigden is waarschijnlijk te verklaren door de toegenomen krapte op de arbeidsmarkt. Dat het aantal langdurig in de bijstand zittende personen desondanks toch toeneemt, wijst er mogelijk op dat zij vanwege hun afstand tot de arbeidsmarkt alsnog moeilijk werk kunnen vinden.

Bij de afstand tot de arbeidsmarkt kan de leeftijd een rol spelen. Verreweg de grootste leeftijdsgroep van mensen met een langdurige bijstand zijn de 55-plussers. Bijstandsonvangers tot 35 jaar zitten juist het minst vaak vijf jaar of langer in de bijstand. Dat ouderen vaker langdurig in de bijstand zitten dan jongeren, komt overeen met het beeld dat ouderen moeilijker een nieuwe baan kunnen vinden dan zij die jonger zijn.

De geleidelijke verhoging van de AOW-leeftijd, lijkt bij te dragen aan het aantal langdurig in de bijstand zittende personen. Het aandeel van 55-plussers in het totale aantal bijstandsonvangers nam over de jaren geleidelijk toe, van 37 procent in 2008 naar 44 procent in 2022.

Doordat met name het aantal mannen toenam dat langdurig in de bijstand zit, wordt de genderverdeling wel evenwichtiger. In 2008 was 33 procent van de langdurig bijstandsgerechtigden man; eind 2022 is dit aandeel toegenomen tot 40 procent. Het aantal mannelijke langdurige bijstandsonvangers verdubbelde van 55 jaar of ouder eind 2022 tot 37.000 personen. Bij het totale aantal bijstandsonvangers vertoonde de man-vrouwverhouding een vergelijkbare ontwikkeling; daar nam het aandeel mannen toe van 38 naar 43 procent.

• **Mirjam Braamse** (CBS)

‘Bespreken van maatschappelijke vraagstukken kan helpen om studenten te motiveren’

Het Centre for Economy Studies, onderdeel van de denktank *Our New Economy*, ontwikkelt lespakketten om het economieonderwijs meer te richten op maatschappelijke thema's. De nieuwste lesbrief, ontwikkeld voor bachelor- en masterprogramma's, is mede ontsproten aan een ESB-artikel van Wouter Leenders en Arjan Lejour (Leenders en Lejour, 2023). We spraken erover met Sam de Muijnck, ontwikkelaar van het lespakket.

Wat trok je aan in het artikel van Leenders en Lejour?

“In het artikel wordt er een goed overzicht gegeven van de situatie op het gebied van verborgen vermogens en belastingontwijking, inclusief de stappen die er nog genomen moeten worden. ‘Het vestigingsklimaat’ is een bekende term in het economische debat, maar hoe het er in de praktijk uitziet, is niet altijd duidelijk. Zeker voor economiestudenten die later in Nederland zullen werken, is het goed om zich bewust te zijn van de internationale positie van ons land als een vestigingsplek voor multinationals, bijvoorbeeld omdat dit effect heeft op allerlei Nederlandse statistieken. Dergelijke thema's komen momenteel in Nederlandse economieopleidingen vrijwel niet aan bod.”

Wat maakt een artikel geschikt om er een lesbrief van te kunnen maken?

“Belangrijk is dat een artikel moet schetsen waar het debat staat, en wat de diverse perspectieven zijn. Studenten zijn zich vaak nog niet bewust van de belangrijkste economische vraagstukken. ESB speelt hier een grote rol bij, want andere media focussen vooral op actuele ontwikkelingen, terwijl ons economische systeem ook bepaald wordt door keuzes

SAM DE MUIJNCK,
Directeur van *Our New Economy*

uit het verleden die op dit moment niet in het nieuws zijn.”

Worden de lespakketten veel gebruikt?

“De lespakketten worden zo'n vierduizend keer bekeken en duizend keer gedownload. We horen vaak dat de lespakketten helpen om discussies te stimuleren tijdens de lessen. De lessen zijn minder theoretisch, wat studenten ook het gevoel geeft dat ze sneller een mening kunnen vormen, en iets kunnen bijdragen. Dat vinden leraren ook waardevol. Tegelijkertijd is er ook een praktische waarde: met de lespakketten nemen we de docenten het werk uit handen om zelf een les te gaan ontwikkelen.”

Zijn de lesbrieven ook examenstof?

“Binnen de universiteiten wel. Daarbij is er meer autonomie voor docenten wat betreft de te toetsen stof. Op middelbare scholen, waar we ook lesbrieven voor ontwikkelen, is de examenstof veel meer nationaal vastgelegd. Daar zijn de lespakketten dus meer een extraatje.”

Gaat een thema-les dan niet ten koste van het reguliere curriculum?

“Dat is precies de spagaat waarin veel docenten zitten. Zij willen graag maatschappelijke thema-lessen geven, maar hun lesprogramma zit bomvol. Toch voelen veel docenten dat ze hun leerlingen niet kunnen laten afstuderen zonder de klimaatverandering en andere grote maatschappelijke vraagstukken te behandelen. Een voordeel is dat de themalessen de examenprestaties ook kunnen bevorderen. Als scholieren beter begrijpen waarom bepaalde concepten belangrijk zijn, dan kan dat hun motivatie om te leren doen toenemen.”

Over welke maatschappelijke thema's willen jullie nog lespakketten maken?

“We zijn bezig met een introductieles over de Nederlandse economie, waarin studenten leren wat voor soort economie Nederland is – wat zijn de grote sectoren en hoe werkt de arbeidsmarkt? Het is essentieel dat studenten dergelijke basiskennis hebben, omdat dit in hun werkende leven waardevol kan zijn.

Ook zijn we bezig met een lespakket over de macro-economie, en dan met name over hoe weinig we ervan weten. Het is niet altijd duidelijk waarom de inflatie omhoog schiet, of waarom het nationale inkomen al dan niet groeit. Voor studenten is het belangrijk om te beseffen dat je in de praktijk niet zo makkelijk dingen kan verklaren en voorspellen als in de theoretische modellen.”

KOEN SCHREUDER
Redactiemedewerker

Literatuur

Leenders, W. en A. Lejour (2023) *Strijd tegen verborgen vermogens boekt voorzichtige vooruitgang*. ESB, 108(4820), 164–167

Colofon

Economisch Statistische Berichten (ESB) is het vakblad van De Koninklijke Vereniging voor de Staatshouderkunde. ESB signaleert nieuwe ontwikkelingen in de economische wetenschap. Daarnaast worden in ESB economische inzichten toegepast om beleidsrelevante aanbevelingen te doen voor de overheid, maatschappelijke instellingen en bedrijven. Ook analyseert ESB de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse economie. Artikelen in ESB verschijnen op persoonlijke titel. ESB is een uitgave van Stichting ESB. De Koninklijke Vereniging voor de Staatshouderkunde is houder van de merknaam ESB

Organisatie

Hoofredactie: Jasper Lukkezen, Robert Kleinknecht
Redactie: Maartje Schulz, Ron Stoop,
Thijs Busschots en Elisa de Weerd
Redactiemedewerkers:
Rik Leijssen, Koenraad Schreuder
Tekstredactie: De Twee Hanen v.o.f.
Vormgeving: Jacques van Schie
Bestuur Stichting ESB: Cees Oudshoorn, Daniël van Vuuren, Yrla van de Ven, Henriëtte Prast en Mathijs Bouman
Commissie van redactie wordt opnieuw geformeerd onder voorzitterschap van Arjen van Witteloostuijn

Afbeeldingen

Roger Klaassen, Josje Deekens; iStock / rmitsch, BernardaSv, alvarez, Matthew.Miller, yuoak, cerro_photography, AzmanL, D. Lentz, Callan Quinn, Cecilie_Arcus en Onfokus

Publiceren

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij vindt u op www.esb.nu/publiceren

Abonneren

U kunt een abonnement online afsluiten op www.esb.nu/word-lid

Contact

Redactie: 020 592 87 77; redactie@esb.nu
Klantenservice: lid@esb.nu
Adverteren: Thomas Timmermans, 020 592 8636
thomas.timmermans@fdmediagroep.nl
Postadres: Postbus 216, 1000 AE Amsterdam
Bezoek: Prins Bernhardplein 173, 1097 BL Amsterdam
Webadres: www.esb.nu
ISSN: 0013-0583

Verschijningsdata ESB:
24 aug., 28 sep., 26 okt., 23 nov., 21 dec.

*impact*Investor

Set your SDGs in motion

With independent news and analysis about impact investing and sustainable finance.

Key facts, compelling stories and fresh insights. With a focus on European investors and the impact they create globally.

[impact-investor.com](https://www.impact-investor.com)

Sign up for our free newsletter now.

Meer dan 12.500 economen
ontvangen onze wekelijkse nieuwsbrief
www.esb.nu/aanmelden